

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

GÖTEBORGS UNIVERSITETSBIBLIOTEK

100169 2309

Litt.
Sv.

<Lagerlöf, Nils Holgerssons underbara resa... Följdskr>

HANDBOK

TILL

NILS HOLGERSSONS UNDERBARA
RESA GENOM SVERIGE

HANDBOK

TILL

NILS HOLGERSSENS UNDER-
BARA RESA GENOM SVERIGE

AV

VALBORG OLANDER

F. d. Adjunkt vid seminariet i Falun

STOCKHOLM

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

STOCKHOLM

ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI

1918

STOCKHOLM

STOCKHOLM

ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1918

När dessa anspråkslösa anteckningar efter år av hinder äntligen äro färdiga att skickas ut i världen, är det mig en kär plikt att rikta ett hjärtligt och värdsamt tack till alla de vänner inom lärarevärlden, som genom goda råd eller uppmuntrande omdömen stärkt mitt mod att fullfölja försöket att lätta användningen och öka gagnet av Nils-Holgersson-boken.

Främst riktas detta tack till min vördade medarbetare sedan trettio år på ett annat område, professor Gustaf Cederschiöld, som med aldrig sviktande vänskapsfullt intresse följt arbetets framåtskridande och inte tröttnat att skänka det sina värdefulla råd.

Falun i maj 1918.

V. O.

INNEHÅLL.

I. LÄSEBOKENS FÖRFATTARE.

Selma Lagerlöfs levnadssaga berättad för barn	3
Vad barnen säga om Selma Lagerlöfs författarskap	14

II. LÄSEBOKEN.

Översikt av innehållet	23
Om språket i läseboken	35
Om läsebokens användning i skolan	44

III. KOMMENTAR.

Inledning	59
1. Pojken	61
2. Akka från Kebnekajse	71
3. Vildfågelsliv	79
4. Glimmingehus	92
5. Den stora trandansen på Kullaberg	97
6. I regnväder	105
7. Trappan med de tre trappstegen	108
8. Vid Ronneby å	110
9. Karlskrona	114
10. Resa till Öland	120
11. Ölands södra udde	123
12. Den stora fjärilen	127
13. Lilla Karlsön	131
14. Två städer	136
15. Sagan om Småland	144
16. Kråkorna	149
17. Den gamla bondkvinnan	153
18. Från Taberg till Huskvarna	156
19. Den stora fågelsjön	157
20. Spådomen	164
21. Vadmalsväden	172

22.	Karrs och Gråfälls saga	175
23.	Den sköna lustgården	181
24.	25. I Närke. Islossningen	191
26.	Arvskiftet	195
27.	I Bergslagerna	197
28.	Järnverket	198
29.	Dalälven	201
30.	Brorslotten	208
31.	Valborgsmässoafton	218
32.	Vid kyrkorna	221
33.	Översvämningen	222
34.	Sagan om Uppland	224
35.	I Uppsala	226
36.	Dunfin	230
37.	Stockholm	231
38.	Gorgo, örnen	235
39.	Fram över Gästrikland	237
40.	En dag i Hälsingland	241
41.	42. I Medelpad. En morgon i Ångermanland	244
43.	Västerbotten och Lappland	247
44.	Åsa Gåsapiga och lille Mats	251
45.	Hos lapparna	255
46.	Mot söder! Mot söder!	257
47.	Sägner från Härjedalen	263
48.	Värmland och Dalsland	267
49.	En liten herrgård	271
50.	Skatten på skäret	279
51.	Havssilver	281
52.	En stor herrgård	285
53.	Resan till Vämnehög	292
54.	55. Hos Holger Nilssons. Avsked från vildgässen	295

I

LÄSEBOKENS FÖRFATTARE

Att i detta arbete meddela en utförlig biografi över läsebokens författarinna torde vara överflödigt. Utom det, att de yttre dragen av hennes levnad för den nuvarande generationen av lärare måste anses vara väl bekanta, har Selma Lagerlöf själv i olika berättelser givit sådana konstnärligt utarbetade skildringar av sitt livs historia, att jag ber att få hänvisa den intresserade läraren till dessa originalhandlingar i stället för att lämna ett mer eller mindre urvattnat referat av deras innehåll.

Fullständigast i fråga om barndomen är berättelsen *Två spådomar*, som skrevs 1908 på begäran av Selma Lagerlöfs tyska förläggare med anledning av hennes 50-årsdag och som numera återfinnes i boken *Troll och människor* av år 1915. Barndomsminnen har förf. berättat också i inledningen till sina *Kristuslegender*. Sitt förstlingsarbete, Gösta Berlings sagas historia har Selma Lagerlöf tecknat i *En saga om en saga* uti boken av samma namn. Livet i fädernehemmet har hon, som bekant, skildrat i kapitlet *En liten herrgård* i läseboken. Uti sitt tal vid Nobelfesten 1909, intaget i *Troll och människor*, redogör Selma Lagerlöf för de personer och förhållanden, som hon anser ha gagnat hennes utveckling.

Under förhoppning att det möjligen kan bli till någon ledning vid meddelandet åt barnen av biografiska notiser om läsebokens författarinna, införes emellertid här till lärares tjänst ett föredrag om henne, utarbetat med tanke på en klass av mindre barn.

SELMA LAGERLÖFS LEVNADSSAGA.

I dag skall jag berätta för er litet om den, som har skrivit Nils Holgerssons underbara resa, *Selma Lagerlöf*.

Vi borde känna väl till de stora män och kvinnor, som fördom har levat i världen. Men det är lika nödvändigt, att vi har väl reda på de berömda personer, som

nuförtiden finns i vårt eget land, och som har gjort vårt folk glädje och ära. Och särskilt barnen bör känna den, som har skrivit så många roliga berättelser för dem.

Ni må tro, att alla utländska barn skulle vara avundsjuka på er, om de visste en så trevlig läsebok ni har. Nils Holgersson finns nog tryckt på flera andra språk än svenska — den finns på danska, tyska, holländska, franska, engelska, ryska, finska, tscheekiska, japanska, och till på köpet med mycket vackra och roliga bilder i somliga upplagor —, men i skolorna kan man inte begagna den i sin helhet utomlands, därför att där måste man läsa mest om sitt eget land och har inte tid att läsa så mycket om Sverige.

Där ute i de främmande länderna läser barnen boken i hemmet och har så roligt åt Nils underbara äventyr, att de många gånger har skrivit till Selma Lagerlöf och bett henne hitta på en bok till, som är lika rolig, och talat om, att de hoppas att en gång i framtiden få resa till Sverige. Och så kan jag berätta för er, att Nils Holgerssons resa har en rik engelsk dam låtit trycka med blindskrift för små blinda engelska barn.

Om det nu kommer ett brev långt bortifrån en annan världsdel och bara har till utanskrift: *Selma Lagerlöf Sverige*, så får Selma Lagerlöf det ändå. Hur många av er vet vart posttjänstemännen skickar brevet? Ni gissar på Falun. — Ja, till Falun skickas det nog, för där bor Selma Lagerlöf. Hon äger där ett vackert hus, som ligger i en stor trädgård i en backsluttning »på den gröna sidan av dalen», som det heter i Nils Holgersson. Första lilla skolbarn, som ni möter på gatan, kan tala om för er var det är.

Men om man ska lyckas få se Selma Lagerlöf i Falun, så bör det vara på vintern man reser dit, för på sommaren bor hon numera i sitt gamla barndomshem, som ligger i Fryksdalen i Värmland och heter Mårbacka. Det har hon själv skrivit så vackert om i andra delen av Nils Holgersson och också i andra böcker. Ingenstans i världen, säger hon, trivs hon så bra som där, och hon har ändå rest vida omkring och sett mycket av det vackraste, som finns att se i världen.

Ja, det kunde nog hända, att vi inte ens på vintern träffade Selma Lagerlöf hemma i Falun, åtminstone när

det stora världskriget en gång är slut, för hon gör ofta långa utrikes resor. Hon har rest i tre världsdelar: hon har besökt nästan alla länder i Europa och lärt sig hurudana människorna är och hur de har det i de olika länderna. Hon har varit i Afrika och bott en tid i Egypten, och hon har varit i Asien i Palestina och sedan skrivit så vackra berättelser från Jerusalem och Betlehem och Nasaret.

När ni blir större, ska ni försöka få läsa alla de böcker, som Selma Lagerlöf har skrivit. Flera av dem innehåller kortare berättelser, som ni kanske till en början skulle tycka bäst om. En bok heter Osynliga länkar, en annan Drottningar i Kungahälla, en tredje Kristuslegender, en fjärde En saga om en saga. Men så har hon skrivit en lång bok i två delar, som heter Jerusalem och är den mest berömda av dem alla. Hennes första bok hette Gösta Berlings saga, och många är de människor, som tycker bäst om den.

Ni har väl läst i sagor, att när den eller den prinsessan var född, så fick hon av en fe eller gudmor underbara gåvor. Det var någon, som skrev i en tidning om Selma Lagerlöf, att hon är en »sagoprinsessa», men då menade den mannen, att hon liksom har fått i faddergåva den förmågan att skriva underbara sagor för både stora och små, att kunna hitta på så många lustiga idéer, att berätta så levande, att man tycker sig se allt med sina egna ögon.

Men ni vet nog, att Selma Lagerlöf inte har bara lustiga sagor att berätta. Tänk på så rörande vackra berättelser ni har läst t. ex. om Fågel Rödbröst och om den gamla hästen i Nils Holgerssons resa och om Åsa gåsapiga! Jag vet många gamla personer, som har gråtit, när de har läst dem.

Men ni ska inte tro, att det går av sig självt att börja skriva så, som Selma Lagerlöf kan. Om hon har fått en stor begåvning, större än de flesta andra kvinnors, så har hon också arbetat ständigt och troget för att lära sig rätt kunna använda sina pund. Hon har studerat inte bara genom att resa, utan hon har hämtat sig vetande både vid läroverk och sedan på egen hand genom läsning.

Ni vet kanske inte, att Selma Lagerlöf har rätt att

kallas för »doktor» och att många kallar henne så, när de talar med henne. Hon har inte studerat till doktor, men hon blev år 1907 förklarad för filosofie »hederstoktor» vid Uppsala universitet, och vid en stor fest i Uppsala ståtliga domkyrka fäste man en lagerkrans på hennes huvud, såsom det brukas med dem, som verkligen har tagit den högsta lärdomsexamen. Ett par år förut lade hon av Svenska akademien fått en stor guldmedalj för att hon hade diktat så ädelt och fantasifullt och för att hon skrev ett så rent och vackert svenskt språk. Svenska akademien är ett sällskap, som stiftades i slutet av 1700-talet och som skall bestå av 18 ledamöter, landets yppersta skaldar, språkkännare, vältalare, och som bland annat har till uppgift att arbeta för att vårt vackra modersmål bevaras rent och användes på det bästa sätt.

Men nu ska jag väl berätta litet för er om Selma Lagerlöfs barndom och ungdom också. Hon föddes den 20 november 1858 och växte upp på landet i Värmland på Mårbacka, det vet ni, och alla husliga sysslor, som hon fick vara med om, de står uppräknade i Nils Holgersson. Men vad som inte står där — det står i en annan av hennes böcker, Kristuslegender —, det är, att det roligaste den lilla Selma visste, när hon var så där en fyra fem år, det var att krypa upp i den stora soffan, där hennes rara gamla farmor brukade sitta med sin stickstrumpa, och lyssna till farmors alla visor och sagor. Och Selma Lagerlöf minns ännu, att det var hennes farmor, som var den första, som berättade för henne om Jesu korsfästelse och död, och hur hon själv då grät strida tårar över att Jesus fick lida så grymt.

I en tredje bok har Selma Lagerlöf berättat, att hon hade det svårt som barn, också därför att hon en tid var mycket sjuk, och att hon sedan inte fick springa omkring och rasa och leka som de andra syskonen, utan måste vara mera stillsam. Men hon hade ändå mycket roligt att fundera på. Hon läste många spännande äventyrsböcker och satt och lyssnade till de historier, som de gamla hade att berätta. Och i Värmland hade de gott om historier på den tiden.

Selma Lagerlöf fick sin undervisning av guvernanter där hemma, och när hon blev äldre, måste hon själv läsa med sin yngre syster. Denna sin syster, Gerda, var hon

mycket god vän med. För henne berättade hon — vad ingen annan fick veta —, att hon kände på sig, att hon var ämnad att bli författarinna, och att hon drömde om att hon en gång skulle bli berömd för vad hon komme att skriva. Till att börja med försökte hon att skriva vers, skrev hela långa teaterpjäser på vers, och det var en glädje, må ni tro, när det kom främmande till Mårbacka och ungdomen kunde roa gästerna med att spela dessa pjäserna på en dockteater på den gamla vinden. Allt detta har Selma Lagerlöf själv talat om i en berättelse, som heter *Två spådomar*, och som ni ska laga att ni en gång får läsa.

Det hände också ibland, att Selma blev ombedd att skriva verser till någon födelsedag eller annan högtidlighet, och då var det en gång en person, en dotter till prosten i församlingen, den berömde historieskrivaren Anders Fryxell, som blev så förtjust i den unga Selmas verser, att hon förklarade för hennes föräldrar, att det vore stor skada, om inte Selma, som visade så ovanliga anlag, finge komma till Stockholm och studera, så att hon skulle kunna lära sig att skriva ändå bättre. Och den, som gärna ville skaffa sig större kunskaper, än vad hon kunde få där på landet, det var Selma Lagerlöf.

Efter många svårigheter lyckades hon till sist få tillåtelse av sin far och kom på hösten in i högsta klassen av ett läroverk i Stockholm, som förberedde unga flickor för att kunna vinna inträde vid Kungliga Högre lärarinneseminarium. Selma Lagerlöf var då 22 år gammal. Sedan tillbragte hon tre år vid detta seminarium och fick avgångsbetyg därifrån. Nu hade hon tillräckliga kunskaper för att bli lärarinna, om hon ville.

Och hennes far dog inom kort, och hennes kära gamla Mårbacka kom i främmande händer. Selma Lagerlöf måste själv förtjäna sitt bröd.

Ni vet kanske någon gård, som har tillhört en och samma släkt i många år. Så var det med Mårbacka. Selma Lagerlöfs förfäder hade ägt det i ett par hundra år, och det kostade mycket på henne, att hennes barnhem skulle gå ur slakten. Ni kan vara vissa på att hon i sitt sinne tänkte, att om det vore någon möjlighet, så ville hon i en framtid försöka att köpa det tillbaka. När ni en gång läser Gösta Berlings saga, ska ni finna

gripande ord i kapitlet De gamla åkdonen om förhärjelsen, som går över ett skövlat hem.

I tio år var Selma Lagerlöf lärarinna vid elementarskolan för flickor i Landskrona.

Ni må tro, att flickorna tyckte om att läsa för henne. Hon kunde berätta under historietimmarna, hon, om hur det var förr i världen. Och under geografitimmarna sedan, om hur det ser ut i jordens olika länder! Hon hade inte varit utomlands då ännu, men hon har en gåva, som heter fantasi, och den, som har en livlig fantasi, den människan kan se levande för sig det, som hon bara har läst om eller hört beskrivas.

Men en lärarinna är nästan hela dagen upptagen av sitt skolarbete, och Selma Lagerlöf hade svårt att få tid att skriva de berättelser, som hon alltjämt hade lust till. Särskilt var hon ivrig att få skriva en stor bok med alla gamla historier från Värmland i forna dagar, som hon hade hört i hemmet. Hon måste många gånger sitta uppe om nätterna, kan ni förstå. För skriva, det kunde hon inte låta bli.

Så fick då hennes syster en gång en idé: Selma borde tävla om tidningen Iduns pris 1891! Det var 500 kronor för en lång berättelse. En så stor summa vore något till skönt att få.

Och Selma skickade till Idun några kapitel ur den där boken, som hon gick och drömde om att skriva om gamla tiders människor i Värmland och som hon kallade Gösta Berlings saga. Har ni själva tävlat någon gång, så vet ni hur det känns att gå och vänta på utgången. Och nu gällde det hela 500 kronor. Men hon fick dem, hon vann högsta priset.

Detta blev en vändpunkt, som man säger, i Selma Lagerlöfs liv. Nu kunde hon ha råd att lämna skolan för ett år och bara skriva. Och det gjorde hon och fick då färdig sin första bok, i två delar. Om ni någon gång får fatt i berättelsen En saga om en saga, så kan ni läsa utförligare om allt detta. Det är sagan om hur Gösta Berlings saga blev skriven. Den boken är nu vida berömd och översatt på minst 12 främmande språk, och det finns många människor, som har läst den sina sju åtta gånger och aldrig tröttnat på den.

Men ni ska inte tro, att det gick med ens för Selma

Lagerlöf att bli så känd och omtyckt, som hon nu är. Nej, på den tiden förstod man sig inte på eller var man inte van vid sådana berättelser som Selma Lagerlöfs. Man var van att i romanböckerna mest läsa om det vardagliga livet, sådant, som det är för oss alla, med mycket fullt och dåligt förstås, och så kom hon med något, som var alldeles olikt detta: märkvärdiga händelser och vilda upptåg och glada äventyr, och berättade om ovanliga människor, sådana, som man inte träffar var dag, och hon såg allt så ljust och glatt, om också livet var sorgligt ibland.

Men många var det ändå, som genast tyckte om hennes bok. Och i synnerhet i Danmark förstod man sig från början på henne.

Emellertid arbetade Selma Lagerlöf ännu några år i sin skola, och detta hindrade henne naturligtvis från att författa. Men några mindre berättelser hann hon ändå med att skriva och blev småningom allt mer och mer känd. Så fick hon penninghjälp av konung Oskar II och prins Eugen till att göra en utländsk resa. Det var hennes första. Hon vistades då i Italien en hel vinter, och om italienska män och kvinnor handlade sedan hennes nästa bok, Antikrists mirakler. Hon var då vid hemkomsten redan så känd och beundrad och fick så pass mycket betalt för sina böcker, att hon vågade lämna sin plats i skolan och bara leva för att skriva böcker. Det var då hon jämte sin mor flyttade till Falun, därför att hennes syster, som nu var gift, bodde där.

Det är i Falun, som Selma Lagerlöf har skrivit Nils Holgerssons underbara resa. Det var några skollärare, som visste hur mycket hon tycker om barn och att hon hade varit lärarinna och kände till vad barn tycker om, som frågade om hon inte skulle vilja skriva ett nytt slags läsebok. Under många år höll hon på med att tänka på den boken, för att den skulle bli både rolig och nyttig. Och under tiden gjorde hon också resor till olika delar av vårt land. Hon har varit och sett Rosenbom i Karlskrona och de vitklädda gamla dalkullorna i Leksand, hon har strövat omkring i Övedsklosters park och varit inne i bostadskåkarna vid Malmberget, där Åsa gåsapiga bodde.

Selma Lagerlöf tycker, att alla barn bör riktigt väl

känna till sitt fosterland, hur det ser ut och vilka som bor där, och så menar hon, att den, som känner detta landet, han kan inte låta bli att älska det.

Så vill hon också, att man skall älska och värna om allt levande och vårda sig om allt, som lider och är olyckligt. »Glad och god skall människan vara,» — det kan man säga är hennes fordran på människorna.

När Selma Lagerlöf 1908 fyllde 50 år, blev hon firad så, som ingen svensk kvinna förut hade blivit det. Hon kunde då se, att svenskarna, både stora och små, var glada för att de ägde henne och tacksamma för vad hon hade lärt dem.

Om man den dagen överallt i Sverige tänkte på Selma Lagerlöf, så kom året därpå, 1909, hennes rykte att flyga ut över hela den bildade världen. Det var då hon belönades med Nobelpriset.

Nobelprisen har ni väl hört talas om. De är 5, och ett av dem, litteraturpriset, som det heter, skall varje år delas ut av Svenska akademien i Stockholm åt den i hela världen, som av akademien anses vara mest förtjänt av belöning och uppmuntran för att han eller hon har skrivit snillrikt och ädelt. Om Nobelpriset får inte författarna tävla själva, utan de måste bli anmälda och rekommenderade hos akademien av framstående lärda personer i in- och utlandet, vilka grundligt känna till många olika länders författare och därför kan bedöma vilka av dessa som är mest värdiga den stora utmärkelsen. Ett Nobelpris består inte bara av en stor guldmedalj och ett vackert diplom. Det är också en stor summa penningar, mer än hundra tusen kronor.

Det blev mycken glädje i vårt land, när man började bli säker, att Selma Lagerlöf skulle få Nobelpriset i litteratur, både för att det var hon och för att det var första gången det priset tillföll en svensk. Och inte minst glada var kvinnorna. Det var ju också första gången, som en kvinna erhöll det.

På Nobelfesten den 10 dec. 1909 fick först fyra utlänningar ta emot sina olika pris: den ene för att han hade uppfunnit den trådlösa telegrafan, den andre för att han hade upptäckt ett sätt att operera för den svåra sjukdomen struma o. s. v. När till sist Svenska akademiens direktör tillkännagav, att akademien hade beslutat

att överlämna årets Nobelpris i litteratur »åt Sveriges ädla dotter Selma Lagerlöf», som han sade, och skulle leda henne fram till konungen, för att hon ur hans hand skulle mottaga priset, dånade handklappningarna som en åska genom festsalen och ville aldrig taga slut. Det låg glädje och tacksamhet i den hyllningen också för att Selma Lagerlöf genom sin diktning hade kastat glans över vårt land inför de främmande folken.

Jag skall berätta något för er i detta sammanhang. Det var en fransman, som hade rest mycket i Sverige och som i en stor fransk tidning hade skrivit vackra saker om Selma Lagerlöf och berättat litet i förväg, att han visste, att hon skulle få 1909 års Nobelpris. »På festen kommer hon emellertid ej att hålla något glänsande tal,» skrev han i sin tidning, »ty hon är ingen vältalare.» Men hur gick det? När turen kom till den svenska pristagarinnan att tacka för den ära, som akademien hade bevisat henne, gjorde hon det på ett sätt, som var olikt allt, vad man förut hade hört, fastän det var likt just Selma Lagerlöf. Medan alla ville fira henne, vände hon i stället tankarna till dem, som hade hjälpt henne att bli den hon var, och gav dem äran. Det blev inte något långt och tråkigt tal, som det var svårt att följa med, utan det var en hel liten saga. Och i den sagan talade hon om alla, som hon sade att hon stod i skuld till: alltifrån hennes gamle far, som först hade lärt henne att älska poesi, och ända till Svenska akademien, som den dagen hade givit henne Nobelpriset och som hon tackade för att den hade en så god tro om henne, att den hade vågat utmärka henne inför all världen. Hennes tack var så ödmjukt och väckert, så glatt och gripande på en gång, att de, som var med på festen, försäkrar, att de hade sett tårar i mångas ögon och att de aldrig hade hört någon tala så som den första kvinnan, som erövrat det litterära Nobelpriset.

Och de franska tidningarna måste sedan berätta, att Selma Lagerlöf hade hållit ett utomordentligt tal, så utmärkt, att de hade måst översätta det, för att deras läsare skulle få nöje av det.

Nu behöver jag väl inte tala om vad Selma Lagerlöf gjorde med det penningpris, som hon hade fått? Det har ni redan gissat. Inom en månad hade hon inköpt sitt

älskade Mårbacka, och sedan började hon ett kärt och dyrbart arbete med att sätta allt, som hade råkat i förfall, i ett vackert och gott skick igen. Hon fick ett stort, nytt intresse, nämligen att bli jordbrukare såsom hennes far och farfar före henne.

Det gamla boningshuset, som under årens lopp hade blivit mycket vanvårdat, står nu som ett vackert och bekvämt sommarhem. De duvor, som fordom hade bott på vinden, var försvunna, men nya började inom kort söka sig till gården och blev välkomna gäster. Duvorna hade bott på ena gaveln och kattugglan — som ni minns talade med Nils Holgersson — på den andra, mittöver flickorna Lagerlöfs vindsrum. När byggkarlarna grep sig an med reparation av vinden, lär de ha slagit ihjäl den ugglan, som bodde där, men en annan kattuggla hörs nu om höstkvällarna i trädgården ropa sitt »kivitt, kivitt». Man älskar djur på den gården, och katten uppfostras att leva i sämja med höns och duvor.

Också trädgården på Mårbacka var vanskött. Mossa och svamp växte på de gamla fruktträden, som Selma Lagerlöf kände så väl, vartenda ett. Hon grep sig genast an med att låta hjälpa dem, och redan följande år kunde hon som i forna dagar på höstmornarna gå ut och själv plocka från träden de klara astrakanerna. Ja, det trädet, under vilket Nils Holgersson fann sitt stora äpple, bar också frukt.

När nu den ryktbara författarinnan vilar sig från sin diktning, vandrar hon omkring på sin egendom och följer arbetet med att förbättra den svenska jorden, som hon så högt älskar. Och hon gläder sig åt hur allt där växer och trives: från de hundratals fruktträd, som hon planterat, till de kloka gässen Akka och Yksi och Kaksi, som man naturligtvis finner där. Och gamla sägner om fädernegården och dess invånare för en hundra år sedan har hon på sista tiden berättat i en vacker bok, som heter Liljecronas hem.

Men till det trevna hemmet på Mårbacka kom en dag budskap om en ny utmärkelse för Selma Lagerlöf. Det var år 1914, som Svenska akademien beredde världen den överraskningen att kalla en kvinna till ledamot av densamma.

I sitt tal fem år förut, då hon tackade akademien för

Nobelpriset, hade Selma Lagerlöf talat om den kärlek, som hennes far hade hyst för svensk diktning, och det värde, som han satte på belöningar från Svenska akademien. Vad skulle han inte ha känt för glädje och stolthet, om han hade levat nog länge för att se sin dotter som dess ledamot?

*

Som en saga kan man säga att Selma Lagerlöfs liv har varit. Den lilla flickan med den tjocka lingula flätan, som gick omkring på Mårbacka och drömde att en gång bli ryktbar genom de böcker, som hon skulle komma att skriva, hur har inte hon sett denna dröm gå i fullbordan!

Det såg mörkt ut, när hemmet blev upplöst och fädernegården kom i främmande händer. Men molnen blev skingrade. Sin lust att skriva har hon fått följa. Hennes strävan och arbete har lyckats för henne. Sitt älskade barndomshem har hon fått tillbaka och har kunnat dit återföra sin kloka och trofasta gamla moder, som det blivit henne förunnat att bereda så mycken glädje. Ära har hon vunnit i ändå större mått, än vad i hennes ungdom en kvinna kunde drömma om.

Men hon har inte bara lyckats att bli världsberömd: hon är i denna stund — vad som bättre är — älskad, som få författare har varit det.

Vi ska önska henne många lugna och lyckliga år, så att hon kan hinna ge oss ännu mycket mer av sina vackra berättelser.

VAD BARNEN SÄGA OM SELMA LAGERLÖFS FÖRFATTARSKAP.

Det faller utom planen för detta arbete att meddela någon ingående analys eller värdesättning av Selma Lagerlöfs olika verk, då boken egentligen är avsedd att tjäna till hjälp endast vid användningen av Nils Holgerssons underbara resa och denna sistnämnda ju i regel läses uti så låg klass, att näppeligen andra av förf:s böcker där kunna vara kända av barnen.

Skulle emellertid i vissa fall, då läseboken för ett eller annat ändamål tages i bruk på ett högre stadium än det, för vilket den är skriven, läraren vilja bringa sina elever att reflektera över det för Selma Lagerlöfs diktning egenomliga, så torde den bästa metoden inte vara den, att läraren meddelar redan färdiga omdömen eller, så att säga, sätter vissa etiketter på varje verk, utan bäst är, enligt min uppfattning, att han genom lämpliga frågor i stället leder de unga att själva klargöra för sig de för förf. karakteristiska egenskaperna.

Som en illustration till denna metod och för att tillika visa hur Selma Lagerlöfs berättelser också i utländska skolor äro uppskattade som ett utmärkt sällskap och bildningsmedel för de unga meddelas här nedan i översättning en (starkt förkortad) tysk uppsats, kallad *Selma Lagerlöf i skolan*. Den är författad av fil. doktor fru *Eugenie Schwarzwald*, lärarinna i tyska språket vid de stora Schwarzwaldska läroanstalterna i Wien, och intagen i dessa läroverks årsberättelse för 1912. Av årsredogörelsen framgår, att Selma Lagerlöfs berättelser, som förklaras vara mycket väl översatta, i flera klasser och årskurser användas både till läsning å lärorummet och som ämnen för skriftliga uppgifter.

Kärnan i doktor Schwarzwalds uppsats utgöres av en samling omdömen inte bara om Selma Lagerlöfs mindre berättelser utan också om Nils Holgerssons resa, nedskrivna av temperamentsfulla, livligt kännande sydländska ungdomar. Läsaren torde nog komma att finna, att de tillsammans ge en ganska god bild av vår berömda landsmaninna.

SELMA LAGERLÖF I SKOLAN.

(Översättning från tyskan.)

Hur ofantligt gärna än barnen om vintern bruka gå till skolan, så börjar dock i maj längtan efter natur och frihet att bli dem övermäktig. Men då de till följd av våra odrägliga samhällsvanor vid den tiden ännu äro bundna vid staden, måste man vara betänkt på något slags tröst åt dem.

I år har jag under hela maj läst högt för dem ur Selma Lagerlöfs verk: för de små Bortbytingen, detta prov för den enkla och allt övertinnande moderskärleken, för fjortonåringarna Nils Holgerssons underbara resa genom hans svenska fädernesland, vars mångskiftande natur, liksom människornas verk och öden, fabler, historier, karaktärer, årstider, slätter, sjöar och berg framställas med samma åskådlighet och medkänsla, sammanflätade med djurvärldens öden, sorger och fröjder. — Barnen fingo också höra Legendan om fågelboet, denna berättelse om hur det djupaste människohat och det vildaste världsförakt botades genom ett litet ärlepars oskyldiga familjeliv, vidare Dunungens luftiga kärlekshistoria, där det äkta, enkla och ärliga så härligt vinner seger över fåfänga och självförgudning. — För de stora sjuttonåringarna läste jag också Tösen från Stormyrtorpet, denna levande illustration till ordet att de yttersta skola varda de främsta. Och genom denna läsning blevo vi oerhördt uppfriskade och levde i en stämning, som eljest brukar råda endast vid våra utflykter till skogen.

Jag vill försöka att fånga och hålla fast här något litet av denna stämning till tack och pris åt den konstnärinna, som har skänkt oss denna vårglädje mitt i staden. Men hur skulle en gammal människa, som har erfarit mycket av denna världens illfundighet och ondska, kunna ha förmåga därtill? Därför har jag i känslan av min egen otillräcklighet inför dessa förundransvärda ting varenda gång, sedan jag läst upp en Lagerlöfsberättelse, låtit barnen själva skriva ned sina intryck. Tio minuter har jag anslagit för ändamålet. Med strålände ögon och röda om öronen ha de skrivit det, som jag nu tänker meddela. När intet annat står angivet, ha författarinnorna varit fjortonåringar.

Varför jag tycker så bra om Selma Lagerlöf, — det ha de en gång förut med stor värme berättat mig i en uppsats. Det

största intrycket gör tydligen själva ämnet, stoffet, den moraliska atmosfär, varav människorna och händelserna äro omgivna. Barnen äro förtjusta över den självklarhet, den nödvändighet, varmed allt gott blir gjort.

— Det är vackert, att stora känslor tillskrivas så enkelt folk. Gudmund t. ex. känner som en verklig hjälte, men han har inte något fint sätt, för han håller kaffet på fatet för att få det att svalna.

Att särskilt kvinnorna lägga i dagen inre storhet, gör starkt intryck, och flickorna äro tacksamma, att Selma Lagerlöf talar så vackert om deras eget kön.

— De äro pålitliga, starka, djupa och äkta. Ingen av dem vill ge sig ut för att vara något. De skryta inte med sin förträfflighet, utan äro alltid blygsamma, behagfulla och innerliga.

Barnen äro glada, att yttre skönhet inte spelar någon stor roll.

— Dessa kvinnor tilltala bara genom sin utmärkt goda karaktär. Man förstår mycket väl varför männen känna sig så dragna till dem. — De göra ingenting med överläggning, utan allt, såsom om de *måste* göra det.

På så sätt förklara barnen också för sig den underbara makt, som i Bortbytingen om och omigen tvingar mannen att i allt göra hustrun, som inte överger vidundret, till viljes, hustrun, om vilken det heter: "Hon var nu en gång sådan, att då det fanns någon, som alla hatade, så måste hon uppbjuda sina yttersta krafter för att komma en sådan stackare till hjälp."

— Selma Lagerlöf är alldeles säkert sådan själv. Moster Wennervik spådde rätt: Selma Lagerlöf har blivit god och snäll. — Hon är alltigenom sann i sina känslor, och dessutom skriver hon så kärleksfullt, att man blir alldeles betagen. Det händer aldrig, att hon skriver något, om vilket man måste tänka, att författaren själv inte känner det. Hon är i det fallet alldeles som Gottfried Keller. — Liksom Hatto, eremiten, för sina ärlor, så har Selma Lagerlöf fattat kärlek för jordens värnlösa barn.

Då kan man också hysa förtroende för följande oinskränkta försäkran.

— Om människorna hos Selma Lagerlöf äro aldrig så ädla, så tänker jag ändå alltid: så skulle också *du* handla. — När en Lagerlöfsberättelse blir läst för oss, kan jag inte tänka något dåligt på två dagar.

Naturligtvis känna sig barnen rent personligt hedrade därigenom, att författarinnan låter *dem* uppträda som representanter för den naturliga godheten och oskulden, när de t. ex. höra hur Liljecronas hustru, som har föresatt sig att rädda den avsigkomne, försupne musikanten Ruster, tvingar denne att med sina små töckniga ögon möta barnens blickar, som voro så stora, klara och oskyldiga. — "Se på dem, Ruster!" ber hon. "Jag törs inte," säger Ruster, för det var honom som en skärseld att genom de vackra barnaögonen se in i de obefläckade själarnas skönhet.

— Jag tror, att Selma Lagerlöf inte ser ned på oss barn, för hennes Anne-Marie är egentligen också bara en liten flicka, men i det stora ögonblicket i sitt liv är hon mer än många för-

ständiga kvinnor här i världen. — Jag önskar, att min mamma älskade mig så mycket som Selma Lagerlöf Dunungen.

Och fulla av förstående och längtan nicka alla barnen, då man läser: "Det var med onkel Teodor som med mor: han tycktes ha reda på alla hennes fel och svagheter, och det var så tryggt. Då behövde man inte visa sig bättre, än man var." — En sextonåring uttalar detsamma: Jag är glad över hennes djupa förstående av andras svagheter och fel, ty då ha vi själva hopp om att hon skall förstå oss.

Att författarinnans världsomfattande kärlek sträcker sig också till djurens värld, gör henne särskilt kär för barnen. De älska Märten gåskarl, Jenny, den bortskämda knähunden, som ville bli en riktig lanthund, den gamle Hattos ärlor, ja, till och med björnen, som ville förstöra järnverket.

— Jag tror, att Selma Lagerlöf föredrar djuren framför människorna, emedan de ge sig sådana, som de äro. — Djuren kunna uppfostra människan, inte bara den lille Nils utan också den gamle Hatto. Men av människorna kunna djuren inte lära någonting.

Till den ädla karaktären, den obegränsade godheten och det innerliga intresset för allt, som är gott, hör också den förvissningen, att händelsernas gång måste hjälpa det goda till seger, och denna förvissning ha också mina unga åhörarinnor.

— Man tvivlar aldrig ett ögonblick, att inte den historia, som hon berättar, skall sluta lyckligt och att hon skall, liksom Moses ur klippan, framtrolla en livgivande källa också ur de hårdaste hjärtan. — Hela historien är sorglig, man är full av deltagande, men man är ändå lugn, och så blir plötsligt allt bra, och man måste stortjuta, just när det är som bäst.

— När man hör Selma Lagerlöf, tror man, att världen är härlig och att det goda skall vinna seger, om vi bara ville bjuda till en liten smula, skriver en liten flicka. — Och på äkta kvinnligt vis blir en annan av dem konkret och personlig: Jag skulle vilja leva i Norden, där äro människorna djupare och grundligare. Jag tycker om, att de tänka så långsamt och äro så stränga och sträva och friska. Kanske gifter jag mig en gång med en svensk.

Det är en tolvåring. Äldre flickor äro nog mindre öppenhjärtiga och åtnöja sig med att uttala sin avsikt att lära sig svenska "för att kunna läsa dessa utmärkta böcker på originalspråket".

Förklarligt är ju också det nästan lidelsefulla intresse, varmed de uttala sig om öden, svårigheter, upplösningar i berättelserna.

— Det finns somliga ställen, då hjärtat nästan står stilla.

Därmed mena de t. ex. det ögonblick, då Lars Larsson skär sönder strängarna, Helga rycker från menedaren bibeln, som han vill svära på, bonden kastar bortbytingen in i det brinnande huset eller då Hatto, eremiten, bryter sitt avtal med Gud.

— Jag tycker om hos Selma Lagerlöf, att det går till i hennes berättelser som i min barndom. Alltid förtjusande överraskningar och ändå bara sådana, som man har väntat sig. — Jag är ännu alldeles varm om kinderna efter den historia, som vi nyss hörde föreläsas, och jag har nupit mig i armen för att inte gråta.

— När jag hör något av Selma Lagerlöf måste jag småle hela tiden. — Jag kan aldrig låta bli att gråta, när jag tycker om något, och under Bortbytingen måste jag gråta alldeles förfärligt. — När bondhustrun hade räddat bortbytingen ur lågorna, tyckte jag, att jag ville springa dit och omfamna henne.

Med ett förutseende, som är en frukt av intuition, skriver en: Jag tror, att ifall man läser om en sådan historia långt efteråt, kanske först efter flera år, så kommer man att tycka, att där måste ha stått mycket mycket mera, och det beror därpå, att man efteråt kan tänka på den, ja, rent av måste tänka. Det är många gånger inte så mycket, som har stått på papperet, men egentligen vet man en hel mängd mera. — En sjuttonåring skriver: Jag kan inte säga varför hon betvingar mig, men jag darrar, när hon talar.

Här tangeras redan de konstnärliga medel, som författarinnan använder för att uppnå sitt syfte. Äro nu barnen medvetna om hennes egendomligheter som författarinna? Ja, alla uppfatta de de förnämsta, nämligen stilens enkelhet och omedelbarhet. Nästan vartenda barn berömmar hur enkelt språket är, hur naturliga uttrycken falla sig, hur mästerligt författarinnan förstår att ge uttryck för de djupaste känslor på enklaste och kortaste sätt.

— Jag tror, att man blir så djupt rörd, därför att det inte förekommer några översvinneliga talesätt. Endast okonstlade människor borde få läsa högt Selma Lagerlöf, inga tillgjorda. — Detsamma tycker den lilla engelska, som just har lärt sig tyska språket: I find bort Bytingen vacker, därför att den inte har några onödiga ord och det inte i hela berättelsen finns ett enda sentimentalt ställe.

— Det går inte bra att med egna ord återge något av Selma Lagerlöf, därför att man inte kan hitta på så enkla och förtju-sande ord. — Vartenda ord har ett sådant behag, att man aldrig kommer på den tanken att redan i början se efter hur berättelsen slutar.

De små försöka att förklara för sig vad det är, som ger stilen denna trollmakt, och anse det till och med möjligt att lära sig av författarinnan.

— Jag förstår inte, att inte alla författare bemöda sig att skriva så klart och enkelt. — En sextonåring skriver: På vad sätt författarinnan åstadkommer denna verkan, det bör och behöver man inte förstå. Det är hennes egen utgrundliga hemlighet. — Till slut finner dock en liten flicka det högsta berömmet: Som Selma Lagerlöf skriver, så skulle en mor berätta för sina barn.

Mycket förstående ha de unga för Selma Lagerlöfs humor, när den uppenbarar sig. De le med bildningens överlägsenhet åt Helgas vidskepliga tro, att den aska, som hon har tagit med sig hemifrån och strött i spisen hos husbonden, skulle ha kommit henne att växa fast vid det nya hemmet. Med ungdomens sunda känsla skratta de åt det närgångna sätt, varpå den gamle för-ryckte Hatto talar till det högsta väsendet, och de stråla av belåtenhet, då Dunungen, som börjar draga sig ifrån den narraktige fästmannen, i drömmen förväxlar honom med den dumma hunden Va.

Vad som de unga åhörarinnorna framför allt berömma, är den stora åskådlig het, med vilken händelserna framställas.

— Allt är så levande. Man formligen ser den lille Nils, hör björnen brumma och ärlorna pipa. — Man måste ovillkorligen känna igen den, som Selma Lagerlöf skildrar, om man mötte den på gatan. — Jag kan teckna av allt, vad Selma Lagerlöf skriver, hotar en lycei-elev.

Och de åttaåriga "förberedningarna" göra allvar av hotel sen: fasaväckande illustrationer bli den sorgliga följden, men de förlora inte lusten att teckna. De situationer, som förekomma, äro alltför frestande. Hur det bruna, fula trollbarnet ligger i den vita vaggan, omgivet av alla slags läckerbitar, som huset äger, det måste man teckna. Andra rekommendera som modell den gamle Hatto med sex ärlor på huvud och axlar, Jan Öster, som går i spetsen, spelande på sin fiol, medan det röda och hänfö rda bröllopståget följer efter, eller Dunungens avresa från Lillgatan i Filipstad i den gamla gröna schäsen. De inse således mycket väl vilken stor betydelse det poetiska åskådandet av det enskilda och konkreta samt det levande återgivandet därav ha.

— Hon skildrar så många djur, men intet är det andra likt, vart och ett har sin karaktär.

Synnerligen fint anmärker en flicka: Jag tycker om, att kvinnan (nämligen modern i Bortbytingen) inte är skildrad som ovanlig eller vacker, utan att det är hennes handlingar, som prisa henne. Det står ingenting om att hon har en utmärkt karaktär, men ändå tror man, att hon är den bästa bondkvinna i världen.

Men det undgår dem inte, att det enskilda bara är en tillfälligt bärare av högre och eviga idéer, och de äro fullt medvetna om det typiska i skildringen.

— Jag tycker också mycket om, att ingen bestämd tid är angiven, ty dessa människor kunde ha levat under vilken tid som helst och tillhöra vilket stånd som helst.

Man kan förstå, att bland skolbarn Nils Holgerssons resa, denna den underbaraste hembygds kunskap, som finns, måste väcka fullkomlig hänförelse.

— Det var en förtjusande idé att skriva en så rolig geografi. Författarinnan har visat, att skolböcker inte behöva vara torra och tråkiga. Förr i världen trodde man, att skolböcker inte finge vara roliga, emedan man *måste* ha tråkigt i skolan. Nu tänker man helt annorlunda. Nu är var och en övertygad, att man kan lära sig något också ur roliga böcker. Jag tror, att människor helt enkelt inte förstodo att meddela undervisning roligt och glatt, och därför att de inte kunde det, sade de, att skolböcker måste vara torra. Men Selma Lagerlöf, som är en stor skald, har ändå ansett det vara mödan värt att skriva för barn. För detta måste man älska och beundra henne. — Med vilken glädje måste inte skolbarnen i Sverige lära sig ur denna bok! Man gråter och skrat tar, gläder sig och sörjer och lär sig under tiden, utan att man ämnar det. — Jag tror, att om vi finge lära oss ur sådana böcker, skulle alla barn få idel Berömlig. — Varför ha vi ingen öster rikisk geografi, som är en enda förtjusande saga? Hur avunds värda äro inte de svenska barnen!

II

LÄSEBOKEN

ÖVERSIKT AV INNEHÅLLET.

Den yngre generation av lärare, som nu har goda läseböcker att tillgå, har förmodligen ingen aning om det, man kan säga, nödläge, vari vår folkskola vid sekelskiftet befann sig i fråga om för barnanaturen lämplig läsning. En skarp kritik hade visserligen både från lärarehåll och från intresserade språk- och barnavänner offentligt blivit riktad såväl mot urvalet av innehåll som mot språkbehandlingen i dåvarande Läsebok för folkskolan. Sveriges allmänna folkskollärareförening hade uttalat sig för att föreningen måtte taga läseboksfrågan om hand, och på andra håll väntades det, att en kunglig kommitté skulle tillsättas för det fosterländska ändamålet.

Men den man, som kom att föra den viktiga frågan framåt, var dåvarande överläraren, sedermera undervisningsrådet Alfred Dalin. Hans var idén att vädja till vår största författarinna, vilken såsom förutvarande lärarinna enligt hans åsikt borde äga särskilda förutsättningar för att veta vad barn behöva till näring för sin andliga växt. Han visste, att vår stora sagoförtäljerska skulle utgå från den synpunkten, att fattigmans barn äro danade av samma stoff som andra barn, att också de behöva nöje och vederkvickelse genom sin läsning samt äro berättigade att erhålla en harmonisk utveckling av sina förmögenheter.

Det var år 1901, som utgivaren av denna bok först till Selma Lagerlöf framförde en muntlig förfrågan från herr Alfred Dalin om hon ville åtaga sig att skriva för en ny folkskolans läsebok. Hon gav efter mycken tvekan sitt samtycke. Visserligen skulle hon gärna vilja lämna något annat efter sig än romaner, sade hon, men uppgiften syntes henne alltför ansvarsfull. Hon har själv helt humoristiskt skildrat sina bekymmer i ett kapitel i den

nya läseboken, där det står, att det var »det året en människa, som gick och tänkte på att skriva en bok om Sverige», och att denna människan sade till sig själv: »Det här duger du inte till. Sätt dig ner och dikta sagor och berättelser, som du brukar, och låt en annan skriva denna boken, som måste vara lärorik och allvarlig och där det inte får finnas ett osant ord!»

Selma Lagerlöf gjorde emellertid ett uttryckligt förbehåll, nämligen att hon ville vara ensam om arbetet. Inget kommittéarbete finge det vara. Så småningom klarnade planen för henne, nämligen att hon ville ensam skriva om Sveriges natur och Sveriges djur en bok, som alltså skulle på sätt och vis motsvara den geografiska och naturhistoriska avdelningen i den gamla läseboken. »Först böra barnen,» menade Selma Lagerlöf, »lära sig känna och älska det land, som de bebo; sedan skola de få veta de öden, som det har gått igenom.»

Efter denna bok — så blev planen för det nya läseboksarbetet från början fastställd — skulle alltså följa en eller två delar historia, skrivna också de av en enda författare särskilt för våra barndomsskolor, fastän av en annan person än Selma Lagerlöf. Vidare skulle det bli en del med verser och så en del, som skildrade kulturutveckling, uppfinningar och dylikt.* Det gällde alltså att sätta böcker i stället för läseböcker, en tanke, som visserligen inte var ny — den hade uttalats av andra, långt innan Selma Lagerlöf skrev sin bok —, men som ändå ännu i dag av mången anses som en vådlig nyhet.

Fridtjuv Berg blev vunnen för planen, och det beslöts, att han jämte Alfred Dalin skulle stå som utgivare av läseboksserien. At professor Adolf Noreen anförtrodde den slutliga granskningen av språkformerna. Till julen 1906 var första delen av Nils Holgerssons underbara resa färdig, fortsättningen kom till följande jul. För andra delen hade då doktor Gustav Kolthoff åtagit sig att granska de biologiska uppgifterna.

Och med denna originella läsebok var en bräsch skjuten i den mur av föråldrade åsikter om vad som var allena nödigt och nyttigt för »folkets» barn att läsa. Det

* Denna sista del uti serien har till dato ej blivit skriven.

blev småningom klart för vederbörande, att det är verklig litteratur, icke urvattnat referat eller onjutbara, torra uppsatser, som en barndomsskolans läsebok bör innehålla.

*

Om vi i största allmänhet skulle ange det innersta syftet med Nils Holgerssons saga, så våga vi göra det påståendet, att boken i främsta rummet vill ge sina små läsare levande impulser, vill kraftigt egga dem att söka bli goda människor och samhällsnyttiga medborgare. Den vill redan hos den späda barndomen ingjuta kärlek till fosterlandet och dess inbyggare, den vill väcka de ungas håg till arbete för sitt land och för de sina. Och icke blott pliktkänslan i allmänhet vill den väcka till liv eller stärka, utan den lockar också till eftersträvande av vissa sådana dygder, vilkas utövning kan förekomma redan i barndomens värld.

Dock är det icke genom moraliserande föreskrifter och förbud, icke genom torrt och tendentiöst docerande, som detta syfte skall vinnas. I stället för att i likhet med en viss typ av s. k. sedelärande berättelser vädja företrädesvis till förståndet och reflexionen, dessa förmögenheter, som äro de minst mäktiga att vara drivkrafter för barnens vilja, tager Selma Lagerlöf till bundsförvant en hos de små mera utvecklad själskraft, nämligen fantasien, föreställningsförmågan. Hennes egen konstnärsfantasi förlänar åt tankarna en åskådlig form, ägnad att i barnasjälen väcka till liv föreställningar om det eftersträvansvärda i de mål, som uppställas. Och det är med fantasiens hjälp, som hon åsyftar att tränga in också i barnens känsloliv för att på den vägen säkrast nå fram till målet: viljan i det godas tjänst.

Selma Lagerlöf behandlar, med ett ord, de moraliska idéerna estetiskt och visar på ett konstnärligt sätt uti den rad av äventyr och öden, som bokens hjälte dels upplever, dels hör berättas, den goda tankens och den goda handlingens skönhet.

Som exempel på detta slag av uppfostran och på förf:s konstnärliga sätt att undvika det direkta uttalandet av en berättelses sens moral för att i stället låta läsarens fantasi fullborda bilden, må anföras slutet av det kapitel,

där bokens hjälte har fått höra den gripande historien om allt det, som den gamla Smålandskvinnan hade fått lida, därigenom att hennes barn övergivit hemmet och stannat i Amerika. Hela tillämpningen göres enbart med det lilla utrop, som förf. låter undslippa pojken: »Men min mor lever!» Intet tal om den heliga föresats, varom hans ord bära vittne, intet predikande om plikterna mot fäderneslandet, ingen avslutning lik den gamla: »På dig syftar fabeln». Maningen blir så stark just genom allt, vad som icke utsäges, men som läsaren själv måste tänka.

I fråga om i egentlig mening folkuppfostrande partier i boken erinre man sig den färgrika skildringen av skogsplanteringen, som ju blir till nytta mest för efterkommande, den rörande synen av de två syskonen, där de gingo att lära alla människor hur de skulle bli herrar över folkfienden tuberkulosen, samt den ovan citerade illustrationen till emigrationens följder.

Men för att påverka barnens fantasi och känsla begagnar sig förf. också av de kunskaper, som boken har att meddela. Genom levande tavlor av Sveriges mångfaldigt skiftande natur åsyftar hon att väcka kärlek till och stolthet över fosterjorden, genom skildringar av folket och dess strävanden vill hon alstra intresse för och en känsla av samhörighet med dem, som i Sverige bygga och bo.

Redan efter en kortare tids avskildhet från varelser av sitt eget släkte har den lilla resenären, som förut icke känt sig dragen till någon människa, kommit till den slutsatsen (i Blekinge), att »människor äro allt bra märkvärdiga». Han har redan insett sanningen av det gamla rönet: »Folk är folks gamman». Och vid åsynen av studentskarorna i Uppsala tänker han, att »det härligaste av allt var att höra till deras krets. Var och en blev något mer, än han skulle ha varit, om han hade stått ensam, därför att han tillhörde en sådan skara.» I Uppsala får han också en aning om betydelsen av de »lärda» yrkena och glädjen av studiearbetet och kamratlivet.

Uti Östergötland känner han vördnad inför dem, som sköta det tunga arbetet med jorden, i Bergslagerna erfar han, att vi stå i tacksamhetsskuld till dem, som

bruka »åkrarna under jorden» och bereda det outhärliga järnet; i Norrland häpnar han över det väldiga arbetet med »skogsåkrarna» och »timmerkvarnarna». »Smederna i Bergslagerna handskades med elden, som om den vore alldeles ofarlig, och dessa flottningsskarlarna leker med vattnet, som om de vore herrar över det,» utbrister han vid Ljungans strand. Icke utan avund blickade han ned på de bohuslänska fiskarna, som »sågo så där oförvägna och trotsiga ut, som varenda pojke önskar att han själv måtte göra, när han blir vuxen.»

Till de nationella instinkterna vädjas också genom förhållandet av minnet av fosterländska regenter och deras verk. För värnandet av sambandet med gången tid ges en inspirerad skildring av äktsvenskt lantliv i forna dagar, medan i ett annat sammanhang prisas strävandet att (på Skansen) samla och bevara »allt gott och gammalt för att hedra det». Och för den blivande medborgaren talas i lätt fattbara ord om de band, som den dag i dag är hålla samman »dig och hela Sverige», om de styrelsens trådar, som utgå från »detta landets medelpunkt», huvudstaden.

I fråga om bilder ur människovärlden och av föredömliga karaktärer är det visserligen icke så många personer, som vi få göra närmare bekantskap med, men det är några utmärkt väl valda typer. Och då djuren genomgående behandlas som tänkande och kännande individer, som typer för goda eller onda människor, får förf. genom berättelsen om deras öden och förhållanden tillfälle att åskådliggöra värdet av sådana egenskaper som tjänstaktighet inbördes, hänsynstagande till andra, mod och uthållighet.

Det är en allmän erfarenhet, att det är svårt att finna en utgångspunkt, en grundval att bygga på, då det gäller att motarbeta egoismens utveckling i barnasinnets, och såsom särskilt lyckligt måste vi därför beteckna Selma Lagerlöfs grepp att så starkt betona kamratskaps förpliktelser till inbördes hjälp. Bland de i boken uppträdande djuren råder såväl mellan besläktade som andra arter ett gott kamratskap. En sådan anda av tjänstvillighet och samkänsla plägar ju också förefinnas hos välartade barn, särskilt gossar. Själv säger bokens hjälte inför den sista frestelsen att bli vän-

svikare: »Far och mor är hederligt folk, och jag vet, att de hellre saknar min hjälp, än att jag skulle komma tillbaka till dem med dåligt samvete.»

Jag tillåter mig att här anföra ett uttalande om N. H—n av litteraturkritikern docenten Fredrik Böök. »Det hela gestaltar sig till en hymn över den svenska naturens rikedom, kraft och poesi, en lovsång till det redliga och allvarliga arbetet, det öppna och vänliga sinnet och det fasta och varma hjärtelaget. Det mänskliga arbetets storhet och lycka skildras i tusen former, i stort och i smått, och där är fest och sol och brusande vind över hela det Sverige, som lever och strävar, lider och fröjdas under vildgässens fötter. I denna Nils Holgerssons underbara resa känna vi starkare än annars alla de känslor, som binda oss samman med människorna, djuren och tingen, med hela naturen i vårt stora fädernesland, och den poesi, som mäktigast lösgör sig från det stora verket, är gemensambetskänslans, samkänslans, känslan av lycka och ansvar att växa med djupa rötter ur älskad mark. De generationer av barn, som med stolthet och lycka få hämta kunskap om Sveriges land och folk ur denna klara och friska källa, äro avundsvärda; hos dem komma medborgarsinnet och fosterlandskärleken att växa lättare, lyckligare, starkare än förr.»

*

Ämnet för läseboken är redan i det föregående antytt. Den är, i få ord sagt, en bok om Sverige.

Det är först och främst Sveriges natur och topografi i konstnärligt utmejslade landskapsbilder, vidare en stor mängd av dess djur, vilda och tama, deras liv och vanor, samt till någon del landets vegetation, särskilt några viktigare växtsamhällen. Också om Sveriges geologi, geografi och klimatiska förhållanden ges notiser. Dessutom förekomma, fastän dessa partier av boken upptaga betydligt mindre utrymme än bilderna ur djurlivet, flera skildringar av Sveriges befolkning, kultur och bebyggelse, dess olika näringar och industrigrenar.

Så intressant det än vore att lämna en detaljerad förteckning på allt, vad läseboken innehåller, så måste vi

dock avstå från ett sådant företag, då det alltför mycket skulle inkräkta på utrymmet av föreliggande arbete. Saken är den, att de faktiska uppgifterna från olika kunskapsområden äro så intimt sammanflätade med berättelsens trådar, att det sammanhörande icke alltid återfinnes i ett eller två kapitel, utan måste uppsökas på många olika ställen.

Som ett exempel må anföras *barrskogen*. Under flykten över Småland ses den i fågelperspektiv och liknas skogslandskapet vid en tjock, ullig matta. Sedan får den stora skogen Kolmården ett ståtligt kapitel. Skogsbrand skildras i kapitlet om Ångermanland, skogsplantering få vi vara med om i Gästrikland. Skogens svåra fiende nunnefjärilen ställes också i samband med skogen Kolmården. Skogens växter och djur skymta fram i flera kapitel. Dess betydelse för människan framhålles i olika sammanhang, arbetet med skogsprodukterna särskilt uti kap. I Medelpad.

Men på samma gång en dylik anordning befrämjar läsebokens popularitet, därigenom att den bidrager att dölja dess karaktär av undervisande skolbok, så verkar den tydligen försvårande, då det gäller att uti en icke alltför vidlyftig framställning samlägga varje kategori. Här kan det därför endast ges några korta antydningar om innehållet.

a. Karakteristiska landskapsbilder, som sent eller aldrig torde utplånas ur läsarens minne, äro exempelvis framställningarna av Västerbotten och Lappland uti sagan om de fem kunskaparna, av den av berg kantade Närke-slätten som ett dansgolv för Ysätters-Kajsa, av Smålandshuset med skog på taket och Blekingstrappan framför.

Bland beskrivningar på vattendrag är Dalälvens saga ståtligast. I fråga om sjöarna ägnas största intresset åt Tåkern, därefter åt Mälaren och Siljan. Havet i lugn och i storm skildras på tal om Blekinge, Bohuslän och Gottland. Av våra berg blir Kullaberg mest utförligt beskrivet. Ljungheden i Småland, mossen i norra Blekinge, alvaret på Öland och Gottland, skärgården i Blekinge, åslandskapet i Västmanland, fjällvärlden i Norrland, alla få de sina pregnanta skildringar.

b. Bland djurtyperna ägnas mesta utrymmet, som naturligt är, åt vildgässen. Såsom särskilt gripande måste den gamla hästens historia betecknas, men praktnumret bland djurskildringarna är älgens levnadssaga. Av målande åskådlighet äro berättelserna om gråråttornas framträngande, om kråkornas rövarliv och om nunnornas härjningar.

c. För vårt lands geologi vill förf. väcka barnens intresse genom sina i sagoform framställda lösningar av några dess problem, t. ex. i fråga om Öland, Jämtland, Västergötland. Och i en underbar dröm om »det vandrande landet» berättas om klimatets och latitudens inverkan på djur- och växtvärlden. Förf:s syfte med den poetiska framställningen av dessa förhållanden är uppenbarligen att göra ämnet åskådligt för barnens fantasi. Har fantasien gjort frågan till sin egen, så kommer småningom begäret att få veta mera, och då kan stunden vara inne att bibringa mera abstrakta fakta om orsakssammanhanget.

d. I fråga om geografiska namn och notiser må erinras, att visserligen besökas under resan ej så många städer, men ett trettiotal sådana bli ändå nämnda och likaledes en mängd härader, socknar, byar och gårdar. Varje landskap, utom Halland, har åtminstone ett kapitel anslaget åt sig.

e. Också etnografiska upplysningar givas, såsom om olika element bland befolkningen (svenskar, lappar, finnar), om folklynne (t. ex. hos skåningar, smålänningar, Ölandsbor, östgötar, dalkarlar), om folkdräkter (Skåne, Dalarna), om olika bostäder i olika delar av vårt land (korsvirkeshus i Skåne, ryggåsstuga i Småland, bondgård i Skåne, Småland och Östergötland, bergsmansgård i Västmanland, kåta i Lappland, slott och herrgårdar, stora i Skåne och Sörmland, små i Värmland).

f. Kulturhistoriska skildringar ingå i en mängd kapitel, t. ex. på tal om dalkullorna och Falu gruva, om nybyggarlivet vid Malmberget, om det akademiska livet i Uppsala och den svenska slöjden på Nääs. — Bland historiska personligheter frammanas minnet av t. ex. Birgitta, Karl IX, Karl XI och Oskar II.

g. Av diktning över folkloristiska motiv märkes för det första allt sådant, som rör tomtar och för-

trollning, samt vidare bl. a. berättelserna om Vineta, Djurens nyårsnatt (i Hälsingland), den sköna lustgården i Sörmland och sagan om Småland.

h. I det föregående äro redan omnämnda inblickarna i och jämförelserna mellan landets olika näringsgrenar. Särskilt klargörande är den jämförelse mellan arbetslivet i södra och nordliga Sverige, som den lilla skåningen anställer i Medelpad. Det lider intet tvivel, att bokens läsare känna sig manade att instämma i hans slutomdöme: »Det är ett märkvärdigt land, som vi har. Vart jag kommer, alltid finns det något för människor att leva av.»

*

Sedan vi nu tagit en överblick av syftet med och ämnet för Selma Lagerlöfs läsebok, återstår att tala om behandlingen av ämnet. Och därmed äro vi inne på det, varigenom denna skolbok skiljer sig från alla sina föregångare.

Att beskriva länder och folk uti en reseberättelse av artistisk form, det ha våra konstnärer och skaldar av ålder haft för vana, t. ex. Egron Lundgren, Strindberg, v. Heidenstam. Att skriva för barn en hel bok om deras land och dess historia, det hade Topelius gjort i "Boken om vårt land". Att låta en gosse i drömmen på ryggen av en fågel flyga över hela Sverige från söder till norr, det hade Richard Gustafsson försökt i en kort saga, »Det okända, härliga landet». Att samla andras mer eller mindre lärorika eller poetiska alster till en antologi, det har i långliga tider praktiserats. Men att själv uti en enda stor bok icke blott levande beskriva fäderneslandet, icke blott tillgodose de patriotiska, etiska och pedagogiska synpunkter, som böra beaktas i en läsebok, utan tillika göra arbetet till ett fullödigt konstverk, som kan med nöje läsas av både gammal och ung, hög och låg, det hade ingen författare före Selma Lagerlöf gjort. Och intet annat lands litteratur har att uppvisa något motstycke till den våra svenska skolors dyrbara klassiska bok, som heter Nils Holgerssons underbara resa.

Det är emellertid självklart, att ett så omfattande och så originellt arbete som N. H—n icke har kunnat undgå anmärkingar såväl i fråga om innehåll som plan. Så har t. ex. från lärarehåll påpekats svårigheten att medhinna det omfångsrika verket under loppet av ett läsår, medan å andra sidan det från intresserade har klagats över att t. ex. vårt vidsträckta framtidsland, Övre Norrland, blivit alltför summariskt behandlat ävensom att hallänningar känna sig besvikna över att deras landskap icke tycks ha förefallit förf. värt ett eget kapitel.

Vad beträffar dessa anmärkningar, så har jag mig bekant, att en förkortad och reviderad upplaga av N. H—n varit påtänkt, där bl. a. skulle inrymmas den »Sägen från Halland», som återfinnes i Svenska Turistföreningens årsskrift 1911, och hänsyn för övrigt tagas till en del befogad kritik. I fråga om behandlingen av Norrland så torde man kunna våga den gissningen, att det under arbetets gång har synts förf., att beskrivningen av södra och mellersta Sverige hade svällt ut så mycket, att det blev nödvändigt att göra en begränsning.

Det har vidare uttalats ett beklagande av att bokens hjälte icke kommer in i någon kyrka, ej får bevista en gudstjänst. Det borde dock vara klart, att själva färd-sättet, en resa på fågelrygg och i tomtegestalt, måste göra det svårt, ja, omöjligt för resenärerna att besöka kyrkor, industriella anläggningar, storstäder m. fl. av människor ofta uppfyllda platser. På denna grund är det, som t. ex. rikets andra stad ej kunnat beskrivas. Att ändå förf. finner utväg att låta »pojken» bese varvet i Karlskrona och järnverket i Bergslagerne är ett bevis på hennes uppfinningsrikedom. Men till ett sådant grepp som att låta ett trolltyg, låt vara en förtrollad människa, komma in i en kyrka kunde naturligtvis en uti folktrons lagar så kunnig författare som Selma Lagerlöf ej göra sig skyldig. Pojken får endast höra kyrkklockornas manging. I en skildring av en vacker söndagsmorgon på landet heter det (kap. XXIII): »Överallt hörde han klockorna ringa. Det ljud förunderligt vackert uppe i höjden. Det var, som om hela den klara luften hade förbytts till toner och ljud. 'Se, en sak är då säker,' sade pojken, 'och det är, att vart jag kommer här i landet, så ska jag alltid råka på sådana här ringande klockor.' Och han

kände sig trygg vid den tanken, för fast han nu var borta i en annan värld, så var det, som om han inte skulle kunna komma riktigt vilse, så länge som kyrkklockorna kunde kalla honom tillbaka med sina stora röster.»

Invändningar ha också framställts dels mot att förf. över huvud begagnat sig av sagomotiv, dels mot arten av detta motiv.

Jag kan icke finna, att anlitaandet av sagoformen bör klandras. Sagan är i och för sig ett undervisningsmedel, som i alla tider varit använt och som också i våra dagar kan göra stor nytta. Barnens fantasi är dessutom ännu så livlig, att den med förtjusning fördjupar sig i att följa sådana tankebanor, som utgå från ett antagande, som de mycket väl veta vara en överklighet. »Hur skulle det gå, om — — —?» blir alltid en lockande tankelek för dem. Och det är en alldeles onödig farhåga, att barnen icke skulle kunna skilja på det diktade, sagolika, och det verklighetstroгна. Erfarenheten har visat, att de mycket lätt hålla dessa saker i sär.

Vi gå då att skärskåda det sagomotiv, som Selma Lagerlöf har valt för att ge liv och färg åt sin berättelse. När det gällde att låta bokens huvudperson få se landskap och bygder av olika karaktär i ett så vidsträckt land som Sverige, vilket därtill delvis har så outvecklade kommunikationslinjer, så kunde förf. knappast hålla sig till våra vanliga sätt att färdas till lands och vatten, då mycket, kanske det mesta, behövde kunna ses i fågelperspektiv. När vidare hjälten borde vara ett barn av folket, likställt med de hundratusenden av barn, som boken närmast var bestämd för, hade det fallit sig föga naturligt att låta ett sådant fattigt barn vara med t. ex. på ett luftskepp, ett kommunikationsmedel, som ännu mycket länge torde bli förbehållet de förmögnare folkklasserna. Dessutom hade tydligen luftseglingens teknik kraft specialkunskaper, som varken förf. eller någon lärare ännu kan äga i tillräckligt mått. Förf. valde en resa på fågelrygg. Men för att göra detta färdssätt naturligt för ett människobarn måste hon tillgripa en förvandlingshistoria, varigenom bokens hjälte erhöll de nödvändiga dimensionerna och blev utrustad med förmåga att tyda fåglalåt och andra djurens språk. — Jag tror, att

ett närmare eftersinnande måste klarlägga, att av de olika tänkbara utvägar, som kunnat stå förf. öppna för att realisera den av henne själv utstakade planen, den av henne valda är andra möjligheter överlägsen.

»De fåvitska, som skulle velat se 'Nils Holgersson' befriad från sagoelementen,» utbrister docenten Fredrik Böök, »ha aldrig drömt om inbillningens betydelse för verklighetsanammelsen, för världsbildens uppkomst. Det är sagostilen, som ger 'Nils Holgersson' dess koncentrerade rikedom, som tränger samman alla dessa bilder och tavlor och skildringar till en essens av svensk natur och svenskt liv. Fågelperspektivet är inbillningens eget naturliga sätt att se, den brusande flykten fantasiens snabba rörlighet; kompositionens enhet, som på mindre än ett år för Nils Holgersson landet runt och tillbaka till utgångspunkten, det är själslivets grundkraft, syntesen, som söker fatta all mångfald samman till enhet. Ingen exakt verklighets-skildring, endast sagan själv hade kunnat sammansmälta en sådan mängd av heterogena ämnen till en stor tavla.»

OM SPRÅKET I LÄSEBOKEN.*

Det talas så mycket om Selma Lagerlöfs mönstergilla språkbehandling. Låt oss något närmare undersöka språket i N. H—n, då ju denna bok alldeles särskilt är beräknad att vara ett mönster för en god, klar och enkel stil.

Som ett genomgående drag måste då framhållas, att stilen i allt väsentligt följer reglerna för det bildade, men ändå folkliga talspråket. Visserligen höjer sig språket stundom till ett gripande poetiskt uttryck för högtidliga stämningar, men då »poesiens språk» just brukar begagna sig av samma medel som det talade språket, verka också sådana mera konstnärligt utformade stycken fullt enkla och naturliga för barnen. Å andra sidan medför det i bästa mening folkliga och okonstlade i språkbyggnaden den fördelen, att de flesta svårigheter i fråga om uppfattandet av innehållet i mera didaktiskt anlagda partier av boken försvinna.

Om vi läsa ett och annat kapitel, märka vi snart, att språket karakteriseras av den så gott som fullständiga frånvaron av utländska låneord. Säkert har mer än en erfarit hur främmande för den i boken för övrigt använda stilen det låter, när själva ämnet en gång tvingar förf. att använda sådana fack-uttryck som »slöjdseminarium», »modell» och »kurs» (på Nääs).

* Fastän de flesta lärare torde vara förtrogna med det på området grundläggande arbetet, nämligen professor Gustaf Cederschiölds bok *Svenskan som skriftspråk* (4:de uppl.; Lund, Gleerup 1916; pris: 3 kr.), varest de olika stilarternas karakteristika gives, ävensom med samma författares skrifter *Språk i språket* (= Studentföreningen Verdandis småskrifter n:r 163, 164), skall det sannolikt för många lärare vara välkommet, att i detta kapitel meddelas några mera detaljerade anmärkningar om de principer i fråga om språkbehandlingen, som blivit följda i N. H—n.

Vidare leta vi förgäves efter de attributiva satsförkortningar, som i t. ex. historisk stil äro praktiska nog att anlita, men som i ett för övrigt ledigt berättelse- eller sago-språk skulle verka stela och konstlade. Och likaledes har man mycket svårt att upptäcka sådana prepositionsadverbial, som i skrift eljest ofta användas, t. ex. i referat, för att på ett kortfattat sätt uttrycka tidsbestämningar. Vi känna på oss, att Selma Lagerlöf varken skulle säga: »Framkommen» till byn gick han gatan fram eller: »Efter framkomsten» till byn eller ens med infinitiv: »Efter att ha framkommit» till byn, utan med fullständig bisats och det sammansatta verbet upplöst: *När han hade kommit fram till byn, gick han....* Likaledes inte: »Vid tanken på», utan (s. 218): *När han tänkte på....* Dock heter det, när det gäller att göra reda för en högtidlig överenskommelse (s. 218): *Men efter två dagars sökande skulle de mötas....*

Om Selma Lagerlöf alltså inte älskar sammandragna uttryck, så undviker hon också långa perioder av invecklad satsbyggnad med över- och underordnande av tankarna. Hon föredrager alldeles påtagligt en enkel samordning av satser. Som bekant, är detta regel i vårt tal, och att Selma Lagerlöf använder sådana förbindelser särskilt i samtalen, då någon av bokens personer berättar något, är lätt att iakttaga. Följande satser äro lagda i kung Oskars mun (s. 472): »Och här, Klement, går en kort å, *och mitt i den ligga fyra små holmar, som dela ån i flera armar, och av dem heter en nu Norrström, men den kallades förr Stocksund.*»

I fråga om Selma Lagerlöfs förkärlek för det naturliga talets uttryckssätt må erinras också om hennes upprepande av bindeordet vid uppräknningar. Bara några exempel bland de många! Sid. 228 heter det: »Det blev en glädje *och* ett kacklande *och* ett flaxande *och* ett ropande, som ingen kan beskriva.» — Sid. 594: »De kunde gärna överlåta landet åt björnarna *och* vargarna *och* renarna *och* vildgässen *och* fjällugglorna *och* lämlarna *och* lapparna.»

Som prov på smakfull gruppering må ytterligare anföras (s. 267): »Inte fanns det bro över å *eller* färja över sjö *eller* spång över myr.» — Sid. 503: »De små jord-

fläckarna voro utan ormbunkar, utan skogsstjärnor, utan vit pyrola, utan allt det gröna och röda och lätta och mjuka och sirliga, som brukar kläda skogens botten.»

Vad så beträffar valet av bindeord, så finna vi i N. H—n för första gången i en skolbok konsekvent använda några sådana konjunktioner, som fordom av magistrarna strängt förbjödos. Det är bl. a. umgängesspråkets *för, för att* och *för det att* i stället för »ty» och »emedan», som i N. H—n ha kommit till heders, inte bara i samtalen utan också i den fortlöpande berättelsen, ja, till och med i satser av mera högtidligt allvar. (Om någon gång ett »ty» har fått komma med, är det lätt att upptäcka anledningen, t. ex. undvikandet av missljud, såsom i satsen »ty nu förstod han...» i st. f.: *För* nu förstod han). Ex. »*För* så tamgås han var, hade han hört talas om en....» — »Ska jag hjälpa dig, *för det att* du så ofta har ryckt mig i svansen?» I mycket högtidligt tal säges det (s. 260): »*För* det är bara de, som går böjda under det eviga arbetet med jorden, som kan hålla det här landet oppe i välstånd och anseende från tid till tid.»

Om vi sålunda ha funnit, att Selma Lagerlöf på flera sätt godkänner och följer vårt lediga talspråks avvikelser från det stela pappersspråket, så veta vi dessutom, att hon i N. H—n har gått ändå längre, än vad någon skolbok förut hade gjort, i det att hon i samtalen genomgående har använt endast singular-former av verben. Detta inte på eget initiativ, utan på grund av energiska yrkanden av språkmän från tre av våra högskolor, särskilt professor Adolf Noreen, som bär det officiella ansvaret för språkformen i läseboken. Principen är så konsekvent genomförd, att alla de andrahandsberättelser, som så talrikt förekomma i N. H—n, t. ex. berättelsen om Jätten i Skalunda hög, som den lilla lärarinnan berättar på landsvägen för sina skolbarn, ha predikatsverben överallt i singularis. Ett enda undantag påträffas: konung Oskar, vilken, som bekant, var en framstående vältalare, borde tala ett mera upphöjt språk än övriga i boken uppträdande personer, ansågo de båda skolmän, som stå som utgivare av läseboken.

Det är givet, att ifrågavarande avvikelser från den gamla skriftspråksregeln om det finita verbets kongruens med subjektet vid läsebokens första framträdande av en

del lärare betraktades som en vådlig nyhet. Det befara-
des, att det skulle bli omöjligt att i barnens uppsatser
beivra fel mot ifrågavarande regel, om barnen kunde visa
exempel på dylikt skrivsätt i sin läsebok.

Jag kan inte dela dessa farhågor och har inte heller
under de mer än tio år, som N. H—n varit använd i sko-
lorna, hört talas om någon ökning av detta slags »fel»
i barnens skrivböcker.

Orsaken till att barn i sina skriftliga försök i så stor
utsträckning använda verbens singularformer är natur-
ligtvis den, att de aldrig ha tillfälle att *höra* några andra
och ha så ringa beläsenhet, att de inte äro vana att se
skriftspråksformerna.

Men nu är det ingen svårighet att lära ganska små
barn att upptäcka, att det råder stor skillnad mellan det
språk, som vi tala, och det, som i allmänhet förekommer
i tryck och skrift, och vidare, att språket låter olika i en
sagobok och i, låt oss säga, en lärobok i geografi. Och
läraren kan rätt snart, när det gäller enstaka ordformer,
vädja till barnens språkkänsla och språkminne i fråga om
vad som »brukar stå i böcker» i motsats till deras *tal* samt
påpeka hur »stort folk brukar skriva» eller »inte skriva».

Vid högläsning får man, som varje lärare vet, barnen
lätt att av sig själva i stycken, där det passar, komma
ihåg att utläsa *mej, dej, sej* i st. f. mig, dig, sig samt *säja*
i st. f. säga, *sa* i st. f. sade, *ska* i st. f. skall o. s. v. Sällan
faller det dem ändå in att skriva dessa ord i enlighet
med uttalet. Men på samma sätt lär dem erfarenheten
också i andra fall småningom skillnaden mellan vad vi
säga och vad vi helst böra skriva.

Och skulle nu också de små nybörjarna i svensk
skrivning t. ex. under tredje och fjärde skolåren vara så
försigkomna, att de verkligen försökte att gent emot lära-
rens anmärkningar använda läseboken till sitt försvar i
fall, som läraren måste ogilla, så torde det inte möta
någon svårighet att även på detta tidiga stadium få de
små att inse, att läseboken, endast när det gäller att
härma någons *tal*, använder det ifrågavarande beteck-
ningssättet. Å andra sidan är det klart, att läraren inte
bör markera som fel sådant, som har sin motsva-
righet i läseboken, d. v. s. att han bör tillåta barnen
att vid direkt anföring skriva, som läseboken gör.

Då genom hela N. H—n användes ett språk, som så mycket närmar sig det bildade talspråket, att man nästan tycker sig höra vår stora sagoförtäljerska själv tala, kunde det verkligen ifrågasättas om inte också i den fortlöpande berättelsen talspråkets singularformer hade kunnat få inflyta. Så har Selma Lagerlöf senare låtit ske i sin roman Liljecronas hem, »den första bok, som inte talar som en bok», såsom en språkvetenskapsman har uttryckt sig. Men måhända var det lämpligare att i fråga om en skolbok välja en medelväg än att gå till någon ytterlighet.

Om jag vid min undervisning alltså inte har upptäckt några farliga verkningar av den ifrågavarande användningen av talspråkets verbformer, har jag i stället så mycket mer i praktiken funnit den medföra stora fördelar. Särskilt har den verkat påtagligt fördelaktigt vid barnens högläsning, därigenom att den har befrämjat läsning med naturligt talton. Och att också andra pedagoger ha gjort denna erfarenhet, därom synes vittna det faktum, att den Norstedtska läsebokens s. k. parallellupplaga i en del berättelser har följt samma princip.

Man inser omedelbart hur mycket lättare det är för barnen att med liv och känsla läsa sådana satser som: »Vem ska vi ta i kväll?» — »Jag undrar om de är vakna.» — »De kan i alla fall inte göra oss någon skada,» än om det stode: »Vem skola vi ta? De kunna inte skada oss», — uttryck, som en bildad människa aldrig begagnar i samtal.

Vi ha länge uppehållit oss vid denna för språkbehandlingen i N. H—n karakteristiska detalj. Som här ovan har framhållits, verkar texten från början till slut som muntlig berättelse. Här må meddelas en liten axplockning bland de vardagstrevliga uttryck, som förekomma i den fortlöpande texten, inte bara i samtalen. Dessa uttryck tillhöra visserligen talspråket, men inte så utslutande, att de ej kunna gälla som god skriftsvenska, och de medtagas för att påpeka, att barnen naturligtvis böra ha rättighet att i sina små uppsatser få använda dem.

1. Därmed gingo de äntligen... 2. Pojken *han* läste... 3. *Det var inte bättre det*, än att en tomte satt grensle... 4. *Rätt som det var. Bäst som vi flög*... 5. *För* inne i rummet hade *han* förstås gått i strumpsockorna. 6. Pojken kunde *rakt* inte

förmå sig att tro, ... 7. Alltsammans såg *fastigt* fattigt och förfallet ut. 8. En eftermiddag i juli regnade det *aldeles förfärligt*. 9. Han undrade om det inte vore *så gott*, att han stannade... 10. Fram på natten, då det blev månsken, *för det visste han att det skulle bli*, ... 11. Det var ingen mindre än *självaste* Karl XI. 12. ... långt *ner* i Skåne... *ända opp* till Lappland.

För övrigt är det i Selma Lagerlöfs läsebok konsekvent iakttaget att, i tillåtliga fall, sätta adverbena *opp*, *oppe* i st. f. upp, uppe och *ner* i st. f. ned. Vidare användes det gärna *bara* i st. f. blott, *också* i st. f. även, *tillbaka* och *igen* i st. f. åter, en *till* i st. f. ännu en, *han med* i st. f. också han och naturligtvis i stor utsträckning *inte* i st. f. ej, icke.

I fråga om verbens former må påpekas, att de korta formerna *ha*, *bli*, *ge*, *ta* föredragas framför *hava*, *bliva*, *giva*, *taga*. Att, i enlighet med vårt sätt att tala, hjälpverben alltid äro utsatta i bisatser, behöver kanske påpekas. Det heter t. ex. *inte*: »Han sade, att han kommit för att fråga», utan: »att han *hade* kommit för att fråga».

Beträffande de relativa pronomenen, så är naturligtvis *som* det egentligen använda, varmed sammanhänger, att den preposition, som styr relativet, sättes efteråt, t. ex. »den där parveln, *som* han såg bilden *av* i spegeln». Som demonstrativt pronomen användes gärna *den här* i st. f. denna. När pron. *denna* anlitas, sker det oftast i förbindelse med substantivets slutartikel, t. ex. »denna goda gärningen» i st. f. denna goda gärning.

Ett karakteristiskt determinativ-pron. har Selma Lagerlöf ofta, nämligen *han* eller *hon* i st. f. den. Ex. »Emellertid *hade han*, som var vaken (= den av de tre), räknat ut...» Särskilt stämningvärde får detta sätt att uttrycka sig uti en del omskrivningar, t. ex.: »...och ögonblickligen gjorde han efter det, *han*, som satt på kistkanten.» Ett egendomligt behag får framställningen, när determinativ-pronomen med åtföljande relativ-sats användes i st. f. att namngiva en bestämd person, t. ex.: »Då tog *han*, som var den bästa mannen i Västergötland, ...»; »...för att *hon* skulle få se den, som Guldögatänkte gifta sig med.» Författarinnan kallar sig själv: »*hon*, som brukade

dikta sagor». Jämför också uttrycket i folkmun om Karl IX: »en, som kallades herr Karl».

Det kanske bör i förbigående påpekas, att alla adjektiviska ord i bestämd form singularis i enlighet med talspråket i stora delar av vårt land också i maskulinum sluta på *-a*, så att det heter »denne mannen», »den vita gåskarlen», men däremot den vite, när adj. står substantiviskt, jfr s. 76.

Vad de i berättelsen uppträdande personernas olika sätt att tala beträffar, så märker man en stor skillnad mellan å ena sidan konung Oskars mera retoriska föredrag och å den andra t. ex. dalkullan Myr-Kerstis av dalfolksuttryck färgade berättelse, vidare mellan den gammaldags kärve Karl XI och den militäristiskt uppstramade Rosenbom, dessa båda jämförda med Birgitta och den envisa östgötabonden.

Det har blivit i skrift uttalat, att Nils Holgersson själv hela boken igenom borde ha talat skånska. En sådan anordning skulle dock helt säkert ha verkat störande under läsningen av mera allvarliga eller stämningfulla partier i de skolor, där varken lärare eller barn kunde naturtroget och okonstlat återge den skånska dialekten. Och skulle verkligen alla djurläten tolkas med riksspråk, medan hjälten själv talade sin hembygds mål?

Ett överväldigande intryck av vårt svenska ordförråds rikedom och av vårt modersmåls möjligheter, dess bildbarhet och smidighet måste var och en få, som ur den synpunkten fördjupar sig i studiet av N. H—n. Läseboken omtalar ju också föremål och tilldragelser, som tillhöra de mest olika områden: sagan och historien, drömmen och verkligheten, djur- och människolivet. Och genom den rika förekomsten av synonymer och samma ords återkommande i olika ställningar böra barnen helt oförmärkt bli förtrogna inte bara med ordens betydelse, utan också med deras användning, deras böjningsformer etc.

Som exempel vill jag i främsta rummet välja sammansättningar med ordet *gås*. Visserligen har man i allmänhet inte någon ymnig praktisk användning just för sammansättningar med detta led, men det är intressant att räkna upp dem som ett prov på vårt språks möjligheter av nybildning. Böjningsformerna

medtagas inte alla, fastän de inte äro utan sin betydelse för barnens språkliga utveckling.

Sammansättningar med subst. gå s.

Gåsbonde, gåskarl; (själva) gåskungen; gåsunge; gåsflock, gåsfolk, gåspar; gåsapåg, gåsapiga; gåsamor; gåsryttare; gåsvaktare; gåskätte, gåsrede; gåskackel; gåsleken; grågås (-gäss), tamgås (-gäss), unggåsen, unggäss, vildgås, vildgäss; vildgåsflock; högfjällsgäss; förargås; höger- och vänstergås; Gåsfjärden; Mår-
tensgås. — Avledningen *gässling* (-arna) är naturligtvis också lärorik.

Som exempel på talrikheten av använda ord inom ett visst begreppsområde må anföras ur kap. Dunfin:

Hus, herrgårdshus; stuga, bondstugor, lekstuga, lekstuguhus; koja, fiskarkojor; hyddan; villa, strandvillorna; byggnad, fabriksbyggnader,

och ur kap. En liten herrgård:

Gård, herrgård; ställe, det gamla stället; sitt hem, det gamla hemmet; boningshus, manbyggnad, flygel, huslångor.

Utom vad som under de särskilda läsebokskapitlen längre fram påpekas må här ur stilistisk synpunkt erinras om all den rikedom av *synonymer* till ord och uttryck inom skilda begreppsområden, som Selma Lagerlöf alltid har till hands och vilka förtjäna att studeras åtminstone av mera försigkommen ungdom. Det rekommenderas att t. ex. uti samtalet mellan Ulvåsa-frun och den envisa bonden se hur uttrycken för att a) *vara* eller *bli hedrad* samt b) *vara belåten* (ev. *missbelåten*) varieras.

a. Få *behålla* sin gamla *heder* — *skaffa* landet så mycken *berömmelse*, som du kan *önska* — *lovprisa* de stora herrgårdarna — *ska bringa* landskapet *ära* — något, som Östergötland skulle *få att berömma sig av* — hela landskapet *ska bli hedrat* — jag undrar vad som *ska kunna dra folks blickar* till det här landskapet — det *ska räknas* landskapet *till en heder* — *kunna ge* landskapet *anseende* — alla *ska prisa* det här landskapet — när de inte vill *ge oss någon ära* — något landskap, som *kan berömma sig av* — Östergötland är *vittberömt* — det skall alltid *ha något att berömma sig av* — det har alltid *varit ett ansett och hedrat* landskap.

b) *Blir nöjd* — skulle *känna sig lycklig* till sin sista stund — *ska bli belåten* — jag *vore fullt tillfreds* — *var bra glad* att få veta — *glad* att få höra — *orimligt glad* att höra — du är inte

lätt att ställa tillfreds — Det var en stor sak att få reda på — det är gott att veta — bonden steg opp, glad och nöjd — Nu äntligen var han belåten.

Utom omväxlingen i fråga om uttrycken för *fråga* och *svara* samt om alltings *förgänglighet* må i samma kapitel observeras alla olika sätt, som Ulvåsa-frun använder för att *inleda sina spådomar*.

För att visa hur omsorgsfullt vissa detaljer äro utformade vill jag erinra om det stycke i tredje kapitlet (s. 69), som börjar med orden »När han gick i parken». Särskilt må framhållas omväxlingen både i fråga om adverbialsatserna och sättet att börja de nya leden i satsbindningarna.

När han gick i...; när han kom till...; satt han på..., och om han ville lägga sig... Så snart han kom ut... I hassel-snåren...; skator och kråkor..., och så snart det blev skymning...

Också omväxlingen i fråga om predikat förtjänar att läggas märke till.

...skulle han akta sig... ha en tanke på... inte glömma... först undersöka... ha ett öga på... inte tro alltför väl... hålla öronen spända.

OM LÄSEBOKENS ANVÄNDNING I SKOLAN.

Det är en vansklig sak att skriva regler och råd för lärare hur de skola gå till väga vid sin undervisning. Då jag väl vet, att varje intresserad lärare helst skapar sin metod själv, skall jag här endast anföra exempel på några tillvägagångssätt, som jag för egen del har funnit fruktbarande vid min undervisning dels i folkskola, dels på seminarium. Om jag därvid har följt de riktlinjer *, som jag själv har varit med om att utstaka, hoppas jag, att ingen må förtänka mig det.

Jag föreställer mig, att läsningen av detta kapitel kan jämföras med åhörandet av andras lektioner. Själv har jag från sådana stunder av tåligt lyssnande till vad man redan så väl kände till förut i tacksamt minne bevarat mångt guldkorn, som jag sedan har kunnat använda och som jag har ansett uppväga en hel studieresas besvärligheter. Å andra sidan har det ju inträffat, att man vid åhörandet av en lektion inom sig gjort protester, kritiserat och tänkt: »Så skall det *inte* göras.» Också detta är en vinst att taga vara på. — Antingen nu behållningen är av positiv eller negativ art, så kan det för en erfaren lärare alltid vara av en viss nytta att studera hur andra praktisera saken. Så har jag hoppats att nedanstående redogörelse måtte uppfattas.

Ur ett av mig (år 1907) hållet föredrag om Nils Holgerssons underbara resa tillåter jag mig att anföra följande.

»Det har sagts, att N. H—n måste hållas som en söndagsbok av en sådan helgd, att man inte borde profanera

* *Riktlinjer för modersmålsundervisningen* av Gustaf Cederschiöld och Valborg Olander; Lund, Gleerup 1916; pris: 1,75.

den med några kommentarer, ja, inte ens ha så mycket som en karta framme under läsningen. Jag förstår en sådan tankegång. Det ligger en fara i att klumpiga händer kunna fara hårdhänt fram med detta konstverk. Det gäller att komma ihåg, att det är en skald, som vill tala till Sveriges barn. Barnen måste höra dennas egna ord, lyssna till vad den har att säga dem. Jag menar, att läraren har en plikt att inte ställa sig i vägen och liksom skymma bort författarinnan, att inte med egna torra ord omskriva bokens levande.

Kapiteln eller delar därav böra i regel först läsas upp av läraren, så att de konstnärliga skildringarna få på barnen göra ett helhetsintryck. Somliga avdelningar äro av en sådan underbar poesi, att den inte bör förflyktigas under barnens ofullkomliga sätt att återge dem, utan borde helst endast läsas på detta sätt.

Nu vet jag, att det finns en fördom mot att läraren så där ensam läser och barnen endast lyssna. Man anser det på somliga håll som ett slags lättja hos läraren. Jag kan inte se saken så. Från vetenskapligt-pedagogiskt håll har kraftigt framhållits betydelsen av att barnen övas inte bara att läsa själva utan också att höra på god uppläsning. Det måste vara berättigat, att en lärare i medvetet syfte att inverka uppfostrande på barnens känsla, fantasi och språksinne låter dem ostört njuta av ett skaldeverk. — — — Barnen böra *efteråt* ha rättighet att fråga, och läraren borde otvunget samtala med dem om de idéer, som läsningen har väckt hos dem. Han bör stiga ner ur katedern, så att säga, och vara människa bland barnen. — — — Genom ett sådant förfaringssätt, att inte barnen själva behöva läsa (eller läsa *om*) alla kapitel, vinnes naturligtvis tid, så att större möjlighet blir att hinna med boken under ett år.»

Bäst anser jag mig ha lyckats att behandla de första kapitlen det år, då jag av Selma Lagerlöf hade i uppdrag att vid lämpligt tillfälle pröva dem på folkskolebarn i seminarieskolan i Falun. Jag läste då upp dem ur förf:s manuskript, naturligtvis bara en gång, och hade till särskilt mål att utröna hur de verkade på barnen (det var den dåtida folkskolans samtliga fyra klasser), om de uppfattade de viktigaste poängerna.

När barnen inte hade böcker att följa med i, var det

nödvändigt att skjuta in små vädjanden till klassen, skämtsamma frågor ibland, »förståndsfrågor» ibland, allt för att förvissa sig om att timmen inte varit »kun til Lyst». Dessa uppläsningar förekommo med flera månaders, ja, ett halvt års mellanrum, och jag hade den glädjen att finna, att, snart sagt, varenda detalj satt kvar i barnens minne från den ena gången till den andra, så att de kunde berätta vad de förut hade hört om saken. Detta synes ju bevisa, att boken utan alla grundliga utläggningar, »Besprechungen», som tyskarna kalla det, gör sitt verk.

Naturligtvis gjorde jag avbrott för samtal över det lästa, t. ex. för att under läsningen av det första kapitlet fråga om någon hade hört skånska talas eller vad som utmärkte den dialekten; om någon hade sett någon skånsk folkdräkt på någon utklädnings; hur tomtar i allmänhet sägas vara klädda och se ut eller om barnen hade hört någon annan tomtehistoria; om träskor och hur det skulle vara att begagna sådana; vad barnen själva skulle ha tyckt om att bli förda omkring och visade på marknader; om de hade sett tama gäss och vildgäss. Dessutom gävos nödvändiga förklaringar, såsom över »de danska kungligas porträtt», boett, speciedaler, gåskarl, stubbåker, trädesåker, kratt o. s. v.

Då Skånes geografi inte av alla barnen var läst, vidrördes av det geografiska stoffet endast Östersjön, Smygehuk, Vämnehög och Vombsjön, vilka utvisades på kartan liksom resans långt avlägsna mål, Lappland.

Att interfoliera läsningen av första kapitlet med några notiser om vildgässen synes mig vara olämpligt. Detta kapitel utgör inledning, exposé, här ha barnen endast att njuta och låta sig ryckas med in i äventyret.

Däremot har jag brukat efter läsningen av andra kapitlet för klassen framkasta en förmodan, att den väl gärna ville höra något närmare om de märkvärdiga fåglarna, och så på särskild tid berättat om vildgässens natur och vanor. Det är ju en stor fördel i detta fall för folkskolans lärare, att de undervisa sin klass i alla läsåmnen. Jag har sålunda sört för att barnen i förväg fått studera några »djur, som leva i vatten», t. ex. gräsanden eller ankan, så att vid lektionen om vildgässen

inte alltför lång tid har behövt ägnas åt simfåglarnas allmänna kroppsbyggnad och utrustning.

I fråga om allt det okynne och djurplågeri, som pojken hade förövat och som man får reda på genom husdjurens sätt att behandla honom efter förvandlingen, så tillät jag mig inte något predikande för barnen, utan sade endast: »Nu får vi veta hur han brukade bära sig åt.» Barnen skulle naturligtvis för ingen del behandlas som pojakens medbrottslingar, utan fingo i lugn och ro känna sig överlägsna gentemot honom, under det de med honom genomlevde den läxa, som han fick, utan kommentarer, just som förf. har avsett.

På grund av denna min här refererade och, som jag anser, lyckliga erfarenhet skulle jag vilja förorda, att läraren läser hela första kapitlet högt för barnen. Därigenom vinnes bl. a. den fördelen, att man inte behöver uppehålla sig alltför länge med inledningen på grund av barnens mer eller mindre knaggliga innanläsning. Att — såsom jag har hört det praktiseras här och var — läraren endast i korthet berättar innehållet i de första kapitlen för att sedan börja läsningen någonstans inne i boken, anser jag vara till förlust för barnen. De måste få höra det så konstnärligt utarbetade begynnelsekapitlet i dess helhet.

Att barnen eljest i allmänhet prestera en förvånande god högläsning ur N. H—n, torde vara ett faktum, och skälet ligger uppenbart för var och en. Innehållet intresserar barnen och sätter deras fantasi i rörelse, och språket lägger inga större hinder i vägen för uppfattandet.

För att påskynda genomgången av den visserligen dryga boken och på samma gång främja läseskickligheten har jag emellertid funnit det praktiskt att ofta ge lämpliga partier som individuella hemläxor. För de barn, som ha haft naturlig svårighet för högläsning och därför varit efterblivna, har syftet med dessa uppgifter huvudsakligen varit, att barnen, efter lämplig förberedelse i skolan, i hemmet skulle arbeta på att förbättra sin läsning, och valet av text har rättat sig efter individens speciella ståndpunkt eller behov. Än har det gällt att långsamt och redigt läsa en beskrivning, t. ex. början av kapitlen om Kullaberg eller Kolmården eller Tåkern,

än att återge ett samtal med tydligt markerande av de olika talande, än åter att i riktigt naturlig sagoberättande- eller talton läsa upp en längre episod, så att åhörarna-kamraterna hade roligt därav också utan att följa med i sina böcker.

Dessutom har jag med hela klassen omsorgsfullt inövat ett så vitt möjligt mönstergillt uppläsande av vissa partier, som barnen sedan ha fått till uppgift att framsäga ur minnet. Det finns ju i N. H—n en mångfald av uttalanden, vilka måla en naturstämning eller äro uttryck för friska, originella tankar eller känslor och äro med så stor konst utformade, att de förtjäna bli liksom nationens egendom. Utanläsning av prosastycken av anslående form och poetiskt innehåll är, så vitt jag vet, inte så mycket använd i Sverige som inlärande av poem. Intet land torde dock vara så rikt som vårt i det avseendet, att det är dess främsta skalder, som ha skrivit böcker för barnen till dagligt bruk, och en påtaglig behållning borde vi därför, synes det mig, hjälpa barnen att hemföra från dessa skaldeverk i form av utantill lärda små stycken eller meningar. I den fortlöpande kommentaren har jag här och där gjort antydningar om dylika ställen i läseboken.

För att hålla vid liv intresset för välläsning har jag funnit det ofantligt tacksamt att flika in läsning i korus, där det finns naturlig anledning därtill, såsom då gässen eller andra av sagans personligheter tala på en gång. Ett sådant tillfälle erbjuder småfåglarnas glädjeskrik: »Nu får vi regn, regnet ger oss vår, våren ger oss blommor och gröna blad» etc. eller gässens stolta rop: »Här kommer vi med sippor, här kommer vi med rosor, här kommer vi med äppleblom och körsbärsknopp» etc. Jag har inte gjort saken alltför tidsödande eller invecklad genom att söka få de samfälliga inpassen gjorda, allt under det att berättelsen läses, utan jag har tagit dessa körer fristående, för att vi skulle få höra, »hur det måtte ha låtit».

Ett annat medel att sporra till uttrycksfullt återgivande av texten är ju att låta barnen dramatiskt, med fördelade roller, föredraga vissa samtal och dialoger, bl. a. mellan de flygande resenärerna och varelser på jorden. Barnen ha lätt att sätta sig in i hjältens stundom

ystra och övermodiga stämning och ton. Ofta plägar det bli en eggande tävlan om vem som kan ropa naturligast.

Vad så förklaringar av det lästa beträffar, så har jag synnerligen ofta genom en liten inledning, som jag har sökt göra så intressant som möjligt, undanröjt befarade svårigheter vid uppfattningen och riktat tankarna åt visst håll.

Dock har jag strävat efter omväxling också i detta avseende, så att en inledning till ett kapitel stundom bara har bestått av t. ex. orden »Sist lämnade vi pojken i . . . , nu får vi se hur han fick det i ett annat landskap.»

Som varje lärare vet, är det emellertid inte att lita på barnens *ja*, när läraren frågar om de ha begripit allt. Till belysning härav kan jag anföra, att en liten flicka uttydde orden »Akka svarade *högdraget*» såsom: A. svarade, vänd (d. v. s. *dragen*) åt *höger*.

Mycket har jag lagt an på att få barnen att själva fråga om betydelsen av ord och uttryck, som de inte ha förstått, eller att fritt uttala sina omdömen om och intryck av det lästa.

Det kan ju synas underligt av den, som ger ut en stor volym med förklaringar till N. H—n, att göra ett sådant uttalande, som att boken med god behållning kan läsas utan kommentarer. Och ändå är detta min åsikt. Den lärare, som inte har tid att bereda sig på eller tänka igenom hur han ämnar behandla dagens pensum i denna läsebok, utan endast låter barnen läsa kursivt — väl förståendes under omsorgsfullt övervakande av att läsningen utföres ordentligt och uttrycksfullt —, gör i mitt tycke mindre fel än den, som påtvingar barnen en mängd förklaringar, som föra bort ifrån ämnet. Förf:s äkta folkliga berättarekonst låter det huvudsakliga innehållet av sig självt oförmärkt tränga in i barnens medvetande.

Men att varje lektion behandla N. H—n som en vanlig »rolig bok», som läses en gång och så ställes undan på bokhyllan, det vore orätt mot förf:s avsikter. Hon har skapat den med så mycket fosterländskt allvar, att det vore otacksamt, om de uppslag och antydningar, som boken är så rik på, inte bleve utnyttjade. Men lärarens ingripande eller tillägg måste göras med säker känsla för

vad som under de givna omständigheterna är det rätta lagom.

Synnerligen praktiskt och önskvärt vore att i skolan så småningom samla ett Nils-Holgersson-museum, där det ständigt finnes till hands så många verkliga föremål som möjligt av dem, som komma på tal i boken, och för övrigt avbildningar, vare sig vykort eller illustrationer ur tidskrifter och tidningar, prydligt uppklistrade på kartong eller papper av visst format. Barnen kunde för visso intresseras för att skaffa bidrag till ett sådant museum antingen från hemorten eller från vänner och anförvanter på annat håll.

Att Sveriges karta bör och får finnas inne vid lektionerna, är självklart, och likaledes den landskapskarta, som skolan möjligen kan äga. Eljest verkar det mindre skolmästaraktigt och som ett ögonblickligt infall av läraren för att ro a barnen, om han gör kartan själv genom att på svarta tavlan draga upp några konturer till en kartskiss av det landskap eller den trakt, som är skådeplats för handlingen. Praktiskt, för att hushålla med tiden, är att till det ifrågavarande museet skaffa ett stycke svartmålad kartong eller s. k. skol-linoleum, till storleken som en vanlig väggplansch, där teckningen kan få stå kvar till en följande lektion samt alltefter resans fortsättande förses med flere ortnamn och där barnen till sist få tillåtelse att med rödkrita draga en linje mellan de av pojken besökta orterna.

Att för övrigt barnen både uppmuntrats och tillåtits att efter eget val illustrera vad som särskilt har intresserat dem av äventyr och händelser i N. H—n, torde vara överflödigt att omnämna. En mängd verkligt plastiska bilder ur N. H—n skulle kunna uppräknas, t. ex. de båda barnen Åsa och Mats hand i hand; de två tiggartöserna i Närke; örnen, som tar brödet ur kvinnans hand; Åsa på väg till disponenten, åtföljd av en människoskara o. s. v. Barnen ha dock i allmänhet visat sig mera livade för att återge det underbara och groteska.

Ofantligt viktigt för att lära barnen att läsa med behållning är att företaga översikter och återblickar över större eller mindre partier av det redan lästa. I sin enklaste form består då uppgiften uti att redogöra för det senast lästa kapitlet eller äventyret.

Men den kan göras svårare, allteftersom det gäller att gå längre tillbaka i tiden.

Detta moment i behandlingen av läseboken behöver inte iakttagas på något pedantiskt, tråkigt sätt, utan i form av en fråga, som sporrar barnen till tävlan om vem som »kommer ihåg bäst». Så t. ex. är det inte talat om Smirre räv under åtskilliga kapitel, men då han sedan dyker upp igen, har jag brukat fråga *var* gässen sist hade att göra med honom och uppmanat någon i klassen att i ett sammanhang berätta om Smirres uppenbarelse på skådeplatsen vid olika tillfällen eller också om hur gässens reseplan hade ändrats alltefter Smirres uppträdande. — På samma sätt har i fråga om örnen Gorgo och korpen Bataki berättats om de olika tillfällen, då de hade visat sig, innan de mera verksamt ingripa i händelserna.

Ett rikt stoff erbjuder N. H—n för den så viktiga övningen i muntligt berättande. Och det för läraren uppmuntrande i saken är, att barnen pläga berätta stycken ur denna läsebok både ledigt och sammanhängande. Detta lyckliga förhållande beror tydligen därpå, att språket i N. H—n, på samma gång det är klart och enkelt, är synnerligen rikt på olika uttryck för samma sak, synonymer med ett ord. Barnens ord-förråd blir därigenom så välförsett, att de riktiga fraserna liksom av sig själva falla dem på tungan.

Men för att berättelseövningarna inte skola förefalla barnen tråkiga och schablonmässiga, inte synas vara företagna bara för sin egen skull, har jag alltid försökt att i dem lägga in ett extra moment, som eggjar till en ansträngning av själskrafterna. Till sådana övningar i muntlig framställning räknar jag då de korta redogörelser för det senast lästa, vartill en naturlig anledning ofta kan vara någon elevs bortovaro föregående lästimme. Också de längre återblickar, som då och då måste förekomma för att hålla ihop berättelsens trådar (jfr här ovan s. 50), höra hit, men framför allt de individuella uppgifter, som bestå i att för kamraterna berätta sådana längre episoder, som något år inte bli lästa gemensamt i klassen.

Svenska barn ha, som varje lärare vet, åtminstone i skolan en viss benägenhet att uttrycka sig bara i halva antydningar, de ha en motvilja eller skygghet att uttala

sina tankar i klart sammanhang. För att motarbeta denna ovana har jag därför vid de samtal över det lästa, där barnen få uttala sig om handlingar och karaktärer i berättelsen, uppmanat dem att låta sina tankar få ett klart och begripligt uttryck och ge en god motivering för sina omdömen. Om, såsom ofta händer, de små ha räckt upp handen och velat berätta om något, som de genom idéassociation ha anknutit till det nyss lästa, och sagt t. ex.: »Fröken, jag har sett tattare» — »vi hade en gång en tam räva» o. s. v. o. s. v., så har jag tillåtit dem att berätta sådant, som verkligen har stått i sammanhang med eller kunnat belysa dagens ämne, men har då på ett glatt och vänligt sätt fordrat, att det skulle göras så redigt, att kamraterna kunde ha glädje eller nytta av det, — allt för att öva barnen uti god muntlig framställning.

Skriftliga uppgifter för de lägre klasserna kunna naturligtvis i mängd hämtas ur N. H—n. Här endast några exempel.

Utom bestämt fixerade ämnen, sådana som *Hur det slutade för Smirre räva* o. d., kunna barnen också få valfria sådana, då det gäller att ur den rika samlingen av händelser under den underbara resan berätta om t. ex. *En duktig bragd, En svår frestelse, En rörande historia* o. d.

Andra slag av uppgifter kunna vara t. ex. *Varför jag tycker om N. N.* (fritt val av någon sagans personlighet, t. ex. Mårten gåskarl); *Vad har du lärt dig av N. H—n?*

Det råder tyvärr för närvarande på vissa håll inom folkskolevärlden en stark reaktion till förmån för »satsanalys» och grammatisering. Att sådan inte bör bedrivas i sammanhang med läsning av skönlitteratur, får väl dock anses vara en allmänt erkänd princip, och i de småklasser, där läseboken hör hemma, borde dylika övningar inte förekomma.

Likaså torde det förbjuda sig självt att söka bringa N. H—ns minsta små läsare att reflektera över den mångfald av stilistiska hjälpmedel, som kommit till användning i deras läsebok. Dels skulle det totalt fördärva njutningen för de små, dels skulle de inte ha någon påtaglig nytta av en sådan analys. För dem äro de

raska handlingarna och själva situationerna, särskilt de löjeväckande eller farliga, det förnämsta. Att det nöje, som beredes dem, måste bero på förf:s roliga sätt att berätta, förstå de utan vidare.

Men på det skolstadium, där de unga själva hålla på att öva sig med mera omfattande skriftligt berättande och beskrivande, särskilt på seminarier, torde N. H—n med fördel kunna användas som material för stilstudier, då eleverna få till uppgift att samla exempel på de stilistiska konstgrepp, som kommit till användning i läseboken. Den lärare, som vill intressera den mognare ungdomen för studier av detta slag, äger i N. H—n en guldgruva att ösa ur.*

Också ett annat slag av uppgifter har jag givit seminarieelever. Jag anser nämligen, att blivande lärare böra vara förtrogna med den läsebok, som många av dem komma att använda vid sin undervisning. För att påpeka vilket rikt material som ligger till grund för den lätta och lekande berättelsen har jag exempelvis uppställt en del frågor till ledning vid studiet av vissa kapitel eller partier av N. H—n. Den lärare, som ger sig tid att besvara några sådana, blir förmodligen överraskad av resultatet, om vi t. ex. välja *Östgotakapitlen*.

1. Vad har förf. tagit med av Östergötlands *fysiska* geografi (berg, slätt, skog, sjö, flod)?
2. Vad av *djurliv* och *växtliv* är skildrat?
3. Vilka *närings* och *industrier* har förf. talat om?
4. Vilka *städer* och andra *orter* äro omnämnda?
5. Talas det om några *kommunikationsleder*?
6. Vad har förf. framhållit om *befolkningens skaplynn*?
7. Vilka *historiska minnen*, förknippade med landskapet, har hon upplivat?
8. Vilka *formin* och *naturminnesmärken*?
9. Vad är *detaljerat* beskrivet, och vad är endast *antytt*?
10. Kan man upptäcka något uttalande av *moralisk, social, politisk* el. *nationalekonomisk* innebörd?
11. Vad är medtaget i direkt avsikt att *roa* barnen?
12. Vilka detaljer äro särskilt *konstnärligt* framställda?

*

* För utredning och motivering av hithörande frågor hänvisas till tionde kapitlet av Cederschiöld—Olanders *Handbok för Svensk uppsatsskrivning*, sjätte upplagan, där också en mängd exempel ur N. H—n äro intagna (Lund, Gleerup 1911; pris: 2,75).

Som illustration till det sätt att med små barn behandla ett kapitel i N. H—n, som jag ibland har roat mig med, må till sist följande utkast meddelas.

KAP. XXI.

VADMALSVÅDEN.

Huvudsaken vid läsningen av detta kapitel är, att läraren är vid friskt humör och försöker att få barnen att gå upp i stämningen av ett glatt och sorglöst friluftsliv. Några vidlyftiga förklaringar torde inte behövas. Läraren gör endast mellan de särskilda styckena en eller annan fråga eller anmärkning — i enlighet med de idéassociationer, som en äldre läsare kan förutsättas få under läsningen. Här nedan ges förslag på några sådana att *välja på*. Barnen torde kunna läsa berättelsen direkt, utan att läraren läser före.

Inledning.

Läraren (som har i beredskap en bit vadmal). Ni ser, att detta kapitlet heter *Vadmalsvåden*. Hur många vet för det första hur vadmal ser ut? (Visar tyget.) Vad för färg? o. s. v. Vad användes det till? Kanske gossarna inte vet vad en *våd* är? (En regnkrage, kjol el. d. användes till åskådningssedel.) Nu läser vi om Vadmalsvåden!

Med anledning av: S. 261.

- 1:sta stycket. Lär. Berätta var pojken förut hade sett tätt med *kyrkor!*
- 2:dra „ L. Vad var han van vid för sorts *bondgårdar* hemma? Har ni sett någon *tvåvånings* bondgård?
- 4:de „ L. Hur kunde han tycka, att *oxarna* såg ut som *kräftor?* — Kommer ni opp på något högt berg, där ni kan se hur de plöjer nere i dalen, ska ni se, att det inte är så olikt.
- 6:te „ L. Vad brukar man plöja med för djur här på trakten? Vem kan berätta vad det är för skillnad mellan hästar och oxar som dragare? I Östergötland, vet ni, kan man få se både 3 och 4 hästar för plögen.

Med anledning av: S. 262.

- 1:sta stycket. L. Vem av er har sett en *stallgumse?* Berätta då något om den! Om den är rolig att se på — att råka ut för! Vad brukar stallgumsen

heta? — Kan en gumse *skicka av* ett paket ull? Nej, det är Selma Lagerlöf, som skriver så lustigt. — Vad skulle ullen på fabriken att göra? — Nog var gässen retsamma; tycker ni inte det?

2:dra stycket. L. Det var en lång väg de små *nassarna* hade måst gå. Tycker ni inte synd om dem? Vi ska hoppas, att de inte var komna längre bortifrån än från Småland, för från Småland skickas till andra landskap många smågrisar, som oriktigt kallas "skånska". Vet ni hur många ungar en grismamma kan ha? (10—16).

4:de „ L. Nå, här får vi äntligen höra varför kapitlet heter *Vadmalsvåden*. Den sagan är så lång, den ska jag berätta en annan gång. Eller kanske någon av er vill låna den av mig och sedan berätta den för kamraterna? — Vet ni namn på några *ädla stenar*? Varför kallas de 'ädla' männe? — (Ev. med större barn: Nu måste ni titta på detta lilla stycket! Vad står det för ett ovanligt och vackert ord i st. f. 'gjord' eller 'sydd' om kjorteln? (*Sömmad.*) Vad kallas det fina tyget med för namn? (*Guld-vävd sammet, gyllentyg.*) Vad står det att tyget gjorde, sedan ädelstenarna hade kommit dit? (*Lyste.*) Ser ni, så vackert språk ska ni lära er att en gång skriva.)

Med anledning av: S. 263.

1:sta stycket. L. Vad var det, som skimrade vackert där nere i Östergötland? (*Skogarna med sina guldsjöjor.*) Det är väl ingen av er, som har sett en sådan där solrök över höjderna? Har någon varit uppe så tidigt? — Vad var det, som såg mera fult och grådaskigt ut? Berätta vad pojken tyckte att det liknade!

2:dra „ L. Men berätta vad pojken fick se, när han såg närmare efter på den där gråa, fula slätten! Ja, hur det glittrar på tak och i fönsterrutor, det har ni då alla sett. — Vet ni namn på några av *kanalerna* i Ö—d? — Kommer ni ihåg vad allt pojken hittade på att likna ställena vid? Har någon sett en *pärlninfattning* kring en dyrbar sten? (Lär. kan möjligen visa en ring eller nål och förklara vad som menas med "infattningen".)

3:dje, 4:de st. L. Är det något annat än *slussportar*, som brukar tjäras om våren? Varför gör man det? — Vem har varit vid någon hamn och kan berätta vad som göres där vid båtar och fartyg, innan sjöfarten börjar om våren? — Är det någon av

er, som tycker det är roligt att fara ut på sjön första gången på våren? Minns ni om det brukar vara roligt att så där gå och vänta på våren?

- 5:te stycket. L. Peka nu ut på kartan var de flög fram! — *Kolmården* får vi höra mycket om längre fram i boken. Det är en märkvärdig skog.

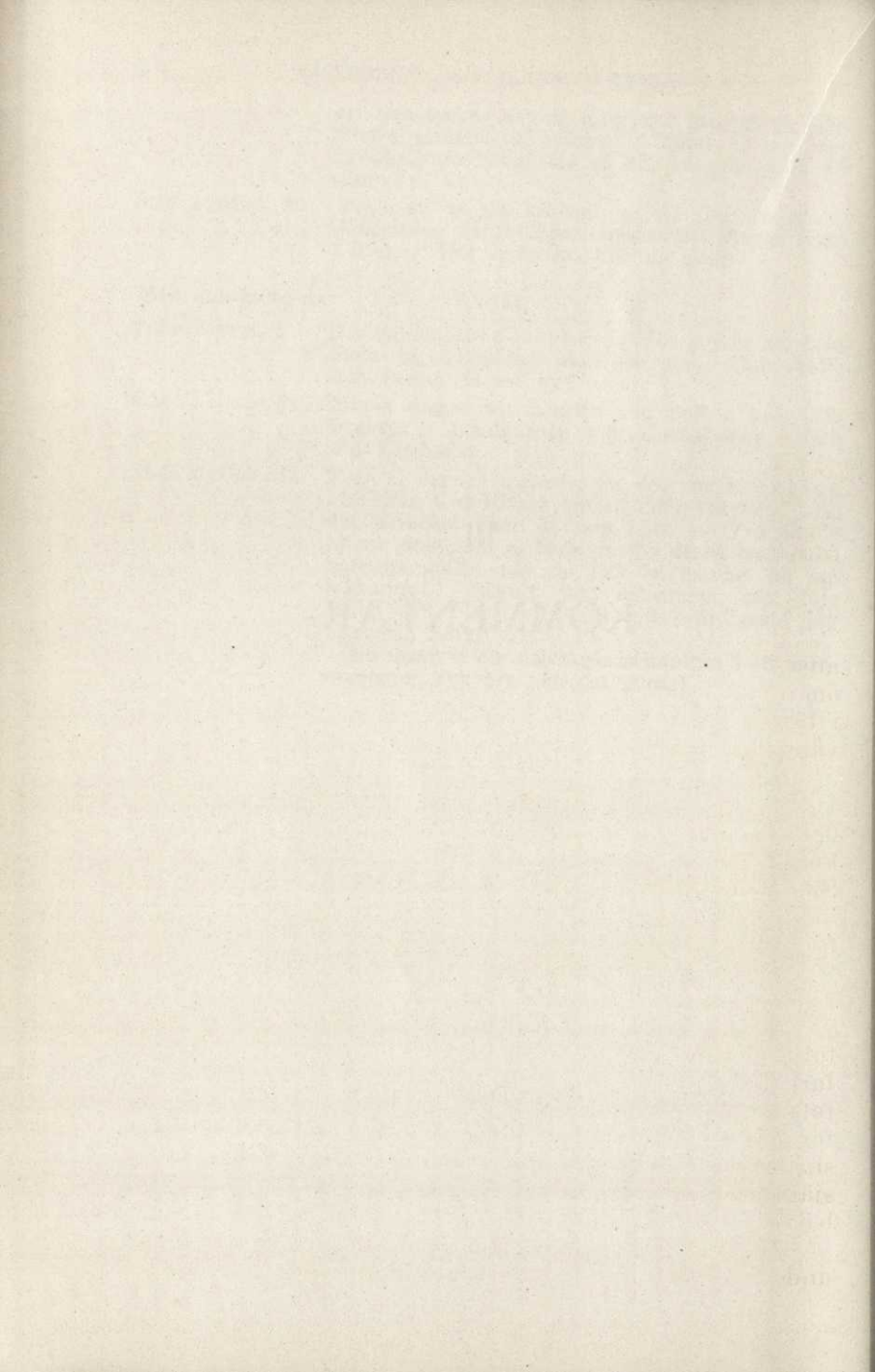
Med anledning av: S. 264.

- 1:sta, 5:te st. L. Det var minsann inte trevligt för pojken att fara ända till Lappland utan sin sko. Hur skulle han kunna få en ny?
- 6:te „ L. Minns någon att berätta vad pojken hade för äventyr i bondgården vid *Övedskloster*? Och vid *Vittskövle*?
- Sista styckena L. Tror ni barnen menade, att det var lyckligt att hitta Goa-Nisses träsko eller tvärtom? Ja, det skrocket hade de nog hört. — Vad skulle ni ha tänkt, om ni hade varit i dessa Smålandsbarnens ställe, när de fick se namnet på sin lekkamrat? Säkert just detsamma, som lille Mats sa: "Det var det märkvärdigaste jag någonsin hört!"

Nu läser vi om detta glada kapitlet i ett sammanhang, och bra ska det göras!

III

KOMMENTAR

INLEDNING.

När i det följande, kapitel för kapitel, ges en mängd förklaringar och upplysningar, är det inte meningen, att de samt och synnerligen skola meddelas åt barnen. De äro avsedda till lärarens tjänst, för att han något så när fullständigt skall behärska läsebokens innehåll, särskilt om den läses på ett högre stadium än det, för vilket den ursprungligen är skriven.

Inte heller är det meningen att ge lärarekåren ett misstroendevotum, såsom om den skulle anses okunnig om alla de fakta, som här upptagas. Jag har endast haft i tankarna den olikhet i förutsättningar, som med nödvändighet måste finnas hos en så stor kår.

Somliga lärare äro t. ex. stadsbarn, andra upp vuxna på landet. En del äro måhända främmande för det landskap, dit de ha fått sin verksamhet förlagd, och kunna till en början önska en och annan upplysning. Självklart torde dock vara, att kommentaren inte avser att lämna tillräckligt stoff för s. k. hembygds-kunskap beträffande vartenda landskap.

Vidare ges det förhållanden på det kulturhistoriska området, som äro lärare av en äldre generation väl bekanta, men som för dem, som äro senare tiders barn, torde behöva utredas och beskrivas; kvinnor ha olika erfarenhet än män o. s. v. En facklärare i modersmålet har inte alltid sina kunskaper i t. ex. biologi så levande för medvetandet som den lärare, vilken måste undervisa sin klass i alla ämnen, etc. Inte varje lärare äger heller själv eller har bekväm tillgång att få låna uppslagsböcker av alla slag.

Mer än väl vet jag, att den enskilda läraren vid själva undervisningen inte har användning ens för tiondelen av

dessa förklaringar, men olika lärare behöva med all sannolikhet olika tiondelar av dessa, liksom en och samma lärare olika år kan nödgas dröja vid olika ställen i läseboken.

Olika skolklasser ha olika begåvade och utvecklade barn. Gossar intressera sig inte för eller ha inte erfarenhet av samma saker som flickor, och omvänt. Det är alldeles oberäkneligt vilka idéassociationer det rika innehållet i läseboken kan framkalla hos vakna barn, komma ur de mest olika hem.

Och läraren bör vara väl rustad att svara på frågor. Ett visst kapitel kan med den ena klassen läsas utan några extra resonemang, ett annat år önskar läraren att med barnen dröja vid någon antydning, som samma kapitel gör.

Under den första tiden, som jag själv använde Selma Lagerlöfs läsebok, kom jag flera gånger att improviserat tala med barnen om saker, som stodo i samband med det lästa, men märkte till min förstämning, att jag inte var nog grundligt inne i dem, d. v. s. helt enkelt: jag var inte nog förberedd på lektionen. Det material, som jag sedan för egen räkning började insamla, ställes härmed till andra lärares tjänst. Inte som skulle alltsammans — jag upprepar det omigen — bjudas barnen varje gång, utan läraren torde bara böra grundligt sätta sig själv in i ämnet. Sedan må han låta pedagogisk takt säga sig hur mycket som är smältbart just för hans lärjungar.

Vad de använda källorna beträffar, har jag på flera ställen gjort ordagranna citat från auktoriteter på området, på andra ställen antytt varifrån upplysningar kunna hämtas. Att överallt ange källan skulle kräva alltför mycket utrymme.

Utom ord- och sakförklaringar meddelas på flera ställen en del råd angående behandlingen av vederbörande kapitel. Väl vet jag, att en intresserad lärare är mest glad åt de idéer, som han själv har lyckats komma på, men jag hoppas, att mina små antydningar måtte vara av åtminstone den nytta, att de i sin tur framkalla nya idéer och uppslag.

Några kartskisser äro bifogade till deras tjänst, som möjligen i sin skola sakna specialkartor över de sär-

skilda landskapen och önska göra en teckning på svarta tavlan.

Siffrorna i marginalen avse motsvarande sidor i den första skolupplagan av läseboken.

KAP. I.

POJKEN.

Det faller lätt i ögonen, att Skåne för sin del har erhållit ett betydligt större utrymme i läseboken än övriga landskap. Mer än hundra sidor upptager det. Man kan ju våga den gissningen, att författarinnan vid början av sitt läseboksföretag inte har haft en fullständig överblick över allt, vad boken måste innehålla, så att hon kunnat efter någon viss proportion fördela utrymmet.

Vare därmed hur som helst, så finna vi vid någon eftertanke, att Selma Lagerlöf för övrigt har haft goda skäl för sin åsikt, att Skåne ur en mängd synpunkter är särdeles lämpligt att lägga till grund för den första undervisningen om vårt land. Skåne är ju vår bördigaste provins, vårt föregångsland i fråga om jordbruket. Vilket annat landskap kan uppvisa en sådan rikedom både på kulturens och naturens område? Skåne ligger närmast Europa, brukar man säga, och dess fruktbara, vida slätter, dess bokskogar, dess stora slott och herrgårdar, dess täta bebyggelse, allt påminner mera om Danmark och norra Tyskland än om våra övriga landskap. I ett av läsebokens sista kapitel, vid resenärernas återkomst till Skåne, framhåller förf. också detta.

Om då redan Skåne i och för sig inbjuder till utförliga skildringar eller till antydningar i flerfaldiga riktningar om vad det har att framvisa, så är det inte mindre tydligt, att uppräntningen till hela äventyret måste meddelas i de första kapitlen. Dessa ha på så sätt för

själva fabelns och intrigens skull fått en viss längd. Nödvändigt var det vidare att, innan den långa resan anträdde, låta läsaren så småningom sätta sig in i situationen, stifta bekantskap med »pojken» och intressera sig för honom och hans resällskap.

*

Kan man då tänka sig ett lyckligare grepp för att från början fånga barnens hela intresse än att utrusta hjälten med fräknar och all slyngelålderns fulhet samt att göra honom till ett mönster av — lättja och okynne? Den pojken förstå barnen alltför väl. — Vad så beträffar *tomtens* uppträdande och hela förvandlingshistorien, som förbereder läsaren på att det ändå kommer att bli en »saga», så må erinras om att förf. själv har avsett boken för småbarn och tredje skolåret. För småttingarna är *tomten* på sätt och vis en verklighet. Honom känna de från sina jultidningar, och kanske äro de rent av benägna att korrigera läsebokens beskrivning, ty den »riktiga» *tomten*, han är inte utstyrd på samma sätt som läsebokens. De äro också genast på det klara med att det var *tomtens* fulla rätt att straffa den, som hade varit så trolös mot honom. Också sagorna ha sin moral.

Angående möjligheten av en sådan rymning som »den vita gåskarlens» har Selma Lagerlöf meddelat följande. På hennes fädernegård, Mårbacka, i Värmland inträffade det en vår, att en tam gåskarl följde med en flock vildgäss. På hösten överraskades sedan gårdsfolket en vacker dag av att se rymlingen komma flygande och slå ner på gården. Men han var inte ensam. Han hade med sig en halvild gemål och en rad gässlingar. I spetsen för denna sin familj vandrade han helt lugnt in i den välbekanta ladugården. — För den händelse, att någon skulle vara nyfiken att få veta hur de vilda funno

sig bland människor, vill jag tillägga, att förf. med beklagande omtalade, att den intressanta familjens saga blev kort.

Det är naturligtvis inte skäl att utan förekommen anledning berätta om denna ovanliga tilldragelse för barnen. Men om någon vetgirig ungdom skulle undra om en tam gås verkligen kunde taga sig för något dylikt, vore det ju intressant för vederbörande att få höra, att sådant har hänt.

*

Detta läsebokens första kapitel måste läsas i solskenslynne. Man bör vid läsningen kunna se och förnimma den välsignade vårsöndagssolen och höra hur det porlar i diken och kvittrar i luften. När vildgässen flyga fram över skådeplatsen, blir det ändå mera liv i berättelsen, och läraren torde inte kunna underlåta att genom en livlig uppläsning sörja för att den rätta stämningen blir återgiven. Selma Lagerlöf själv brukar, när hon läser upp fåglarnas »tal», göra det raskt och rytmiskt, t. ex. »Vi har det|brå, som vi|hår det. Vi har det|brå, som vi|hår det.» Den nästan jämt förekommande upprepningen av samma sats är avsedd att härma fågellätena, i vilka vi människor dels tycka oss ideligen höra detsamma och detsamma, dels lägga in en subjektiv rytm, när vi försöka tolka dem.

Nils Holgersson. Vad beträffar uttalet av hjältens namn, säger professor Gustaf Cederschiöld: "Uttalet **Holjer** representerar den ljudlagsenliga svenska utvecklingen och förekommer allmänt i Skåne, där namnet är vanligt. I släkter, där det är familjenamn, t. ex. Rosencrantz, är uttalet: "Holjer". Såsom varande skåning borde pojken kallas Nils Holjersson. I det övriga Sverige torde namnet vara mest känt genom H. C. Andersens Holger Danske och namnet Holger Drachmann och därigenom ha fått det danska uttalet av g som en explosiva." — Selma Lagerlöf själv anser, att när "halva Sverige säger g och den andra halvan j, så bör var landsdel få följa sin plägsed".

13. **Postilla** är en samling predikningar att användas vid husandakt. Namnet är av latinskt ursprung: *Post illa* = Efter dessa (textens ord). Efter uppläsningen av evangeliets eller epistelns text följer ju utläggningen. I läseboken åsyftas sannolikt Luthers kyrkopostilla, som förekommer i stort kyrkobibelsformat och i vilken "pojken" kunde tänkas kliva upp. Där finnas predikningar om icke blott 15—16 sidor utan också 21—25 dubbelpaltiga sådana.
14. ...**fattigt husmansfolk**... Namnet husman förekommer i Skåne och betecknar en med **torpare** likställd person.
Selma Lagerlöf torde i likhet med Nils Torpson ha låtit husman vara likbetydande med torpare under ett bondehemman, ej under herrgård.
15. **Vämmenhög**. Den lilla socknen Västra V., vars namn genom läseboken flugit ut över världen, är annex till Östra V. och bildar tillsammans med det senare ett regalt pastorat. Östra V:s socken har en lång Östersjökust med någon skog nere vid havet, den sydligaste i riket. Där ligger Dybeck (s. 31), Sveriges sydligast belägna herrgård, och flera andra större gårdar. Västra V., vars område ej når havet, har däremot ingen skog och saknar herrgårdar. Kyrka och två skolhus finnas.
- Med **socken** (av fornsv. *sokn*, sökande) menades ursprungligen det område, vars invånare hörde till, "besökte", samma landskyrka (= kyrkosocken). Nuförtiden är socken i de allra flesta fall detsamma som landsförsamling.
- **Kratt**, skånskt-danskt uttryck, som enligt Rietz' Sv. dialektlexikon betecknar "snår, buskar, småskog, tätt växande buskar eller örter". — Folkspråket i Skåne är besläktat med danskan, och denna släktskap röjer sig såväl i ordförråd som i böjning och ljudförhållanden. Några drag ur dess ljudförhållanden må här till lärarens tjänst anföras: *d* bortfaller efter vokal (ria = rida) och efter *r* (går = gård); *t* övergår efter vokal till *d* (mad = mat); *k* och *p* bli *g* och *d* (aga = åka, gaba = gapa). En stor rikedom av diftongartat uttalade vokaler finnes, t. ex. *au* för *å*. Skorrande *r* är det allmänt brukade *r*-ljudet.
- ...**en stor, tung ekkista**... "I blåmålade kistor, som måla- ren utsirat med stora, röda tulpaner, vilkas make naturen ej varit mäktig att frambringa, förvarade matmor och dottrarna sina gångkläder, sitt linne samt en del dyrbara sängkläder," säger en berömd skildrare av folklivet i Skåne i forna tider. "Då något av traktens fruntimmer första gången gjorde sitt besök, öppnades dessa kistor, vilkas innehåll den främmande måste bese stycke för stycke." — Att kistan var av ek, liksom också dörrbrådan (s. 20), vittnar om att man är i ett sydligt landskap, där också fattigman har råd att använda det dyrbara ekvirket.
16. ...**bondkvinnedräkter**... För en eller ett par mansåldrar sedan voro olika folkdräkter i Skånes olika härad ännu ganska vanliga. Men numera äro de så gott som försvunna. "En

Karta över Skåne.

och annan åldring kan man möjligen ännu få se om söndagarna begagna dessa dräkter i kyrkorna på landsbygden, kring t. ex. Ystad och Simrishamn eller i Blentarp i Torna härad," säger en skånsk författare, "men snart nog torde de vara förvisade till etnografiska samlingar och ute i livet endast finna användning vid utklädnings- och dylikt." Särskilt i Torna härad ha en mängd silversmycken blivt bevarade. Bönder äga där påsar fulla med silverknappar och en mängd smycken av så hög ålder, att man kan få se bilder av madonnan med barnet på dem, alltså förskrivande sig från katolska tiden. — Spännen, **söljor** (broscher), av silver av betydlig storlek förekomma i vissa häradsdräkter. — På smäcken, en bröst-

lapp att placera mitt fram på bröstet, fastsyddes grannlåter av silver och pärlor. — De s. k. **huvudklutarna** av linne voro stundom sydda över ställningar av papp och brukade förvaras fastgjorda vid klädkistans lock. **Klut** betyder eljest lapp, men i Skåne har ordet betydelse av huvudbonad.

16. ...en tomte... Till tjänst för läraren meddelas här en längre framställning av den folktro med avseende på "småfolket", som läseboken så ofta anspelar på. — **Tomtar** eller tomtevättar äro enligt folktron ett slags andeväsen, som tros innebo i naturen, alltid fästa vid en viss ort, som vars skyddsandar de betraktas. De kunna bo såväl i som under människoboningarna (i Tyskland anses de bo framför eller bakom dörren eller under tröskeln), under stenar, ute på åkern och annorstädes. Vanligtvis bruka de dock ligga i ladugården eller hos hästarna. Vad utseendet beträffar, äro de små, dvärgartade, ibland mindre, ibland större, men alltid mindre än vanliga människor. De äro av manligt kön, klädda i röd toppmössa, grå rock och knäbyxor. — Tomten är husets vänliga beskyddare, barnens väktare och husmoderns hjälpare i alla småbestyr. Han håller sig vanligen osynlig och visar sig ej gärna för andra än husbonden själv. Alldeles särskilt äro tomtarna husdjurens beskyddare och hålla gärna till i stallet eller ladugården, hjälpa flitiga och trogna tjänare, men ställa till förtret för dem, som äro lata och otrogna. — Till lynnet är tomten fredlig och vänligt stämd mot människor, men han är också ytterst lättretlig. Blir han retad, kan han förstöra trevnaden och välståndet i gården. Gör någon honom avsiktligt för när, använder han våldsamma medel till bestraffning. Om en människa råkar skada någon av småfolket, måste detta försonas på något sätt, antingen genom att be om förlåtelse eller att offra. Eljest får den skyldige ingen ro, förrän detta villkor är iakttaget.

Att tron på tomtar och vättar ännu sitter djupt kvar hos vår allmoge, är säkert. Selma Lagerlöf har i sin ungdom av en hushållerska (som själv sett det!) fått den beskrivning av vättarnas utseende och uppträdande på Lövdala gårdsplan, som förekommer i boken Liljecronas hem, och själv har jag år 1911 hört en gammal bondkvinna, som ville berömma sin man, berättat, att när denne var barn, hade han alltid två små tomtar bredvid sig, vänliga väsen, som han själv inte märkte, men som hans far många gånger hade sett. Samme man förklarade en gång, att han trodde någon "osynlig" bodde i den ena av de tre spiltorna i stallet, emedan det var omöjligt att få någon av de två hästarna att stå i densamma.

Själva ordet tomte (tomtegubbe) hör tillsammans med **tomt** och får av detta sin förklaring. Liktydigt är vätte (tomtevätte). Nisse ("Goa-Nisse", sidd. 63 och 264) är enligt L. Feilberg möjligen en förkortning av Nils-Nikolaus, d. v. s. "biskop Nikolaus, han, som i Tyskland på sin dag, den 6 december, under många förklädnader bringar barnen gåvor. ... 'Nisse-go-dräng' kallas tomten också. Han hör till hemmets skyddande vättar." — Bisse (tomtebisse) har enligt

G. Cederschöld möjligen haft utvecklingen: **bise**, **bisse** = **gubbe**. Andra benämningar äro: **småfolket**, **smått folk**, **underjordiskt folk**, **de underjordiska**, **pyslingar**.

17. **Slagbord** = **fällbord**.

— ... **de danska kungligas porträtt**: en fin observation av förf., att det i Skåne var vanligt att pryda väggarna med porträtt i oljetryck av den danska konungafamiljens medlemmar, av vilka uti den äldre generationen särskilt prinsessorna Alexandra (sedermera drottning av England) och Dagmar (sedermera kejsarinna av Ryssland) voro berömda för sin skönhet. Likartat har förhållandet varit vid vår norra gräns, där man ofta sett folket ha porträtt av den ryska tsarfamiljen.

— **Fuksian** torde för barnen ofta vara känd under namnet "blod-droppe". Den hängande ställningen på blommorna och dessas mer eller mindre rödaktiga färg ha givit anledning till namnet "Kristi bloddroppe".

— **Specie**, **specieriksdaler**, var benämningen på ett silvermynt om 4 riksdaler (= 4 kronor) enligt 1855 års myntordning.

— **Boett** (franska **boîte**, **dosa**, **ask**) är fodral till urverket på ett fickur, men också det rörliga bakstycket på ett sådant.

18. **Otyg** betyder egentligen spöke, troll o. d. **Troll**, som bo under jorden i högar, kallas, enligt Rietz, i Vämmehögs härad för "underjords-ty".

19. ... **förgjort** ... **förtrollat** ... **Troll** är en mycket allmän benämning på naturmakter eller varelser, som i forna tider ansågs vara människans fiender. Ett troll ansågs äga en oerhörd styrka, det hade förmåga att med övernaturliga medel (trolldom) åstadkomma underbara verkningar, vilken förmåga egentligen användes för att vålla skada eller olycka. En sådan **förtrollning** kunde botas endast genom särskilda, hemlighetsfulla medel och konstgrepp. Uråldrig är tron, att vissa personer med bistånd av troll och dylika makter kunna **förtrolla**, d. v. s. på övernaturlig väg skada, sina medmänniskor. Ett flammande bål, ett tänt ljus, all eld ävensom stål och kors skydda mot vättar och troll.

20. **Kostallet** är i Skåne det vanliga namnet på ladugården.

— **Träskor** äro en synnerligen vanlig fotbeklädnad i vardagslag för lantbefolkningen i vissa provinser, såsom Skåne och Västergötland. De förfärdigas av särskilda "träskomakare". Virket är al, som genom sin löshet är lätt bearbetad och dessutom har förmåga att stå emot röta genom vattnets inverkan. Särskilt för jordbruksarbetare äro träskor synnerligen praktiska under vårarbetet i den leriga, feta skånska jorden. När det är som surast på åkern, ha karlarna "träskostövlar", d. v. s. träskor med skaft av läder, vattentätt fastgjorda vid träskorna. "Trätofflor" ha bottnar av trä, men ovanläder och bakkappor av läder. Vanligen stoppas halm i träskorna, varigenom de bli ytterst varma. Inomhus går folket i Skåne i strumpsockorna, emedan träskorna slamra för mycket.

22. Nils gåsapåg, d. v. s. N. gåsapojke; påg, skånskt uttryck = pojke. Här nämnes första gången pojkens namn.
- "Vem kan ha gjort det? Vem kan ha gjort det?" Uti sin intressanta bok "Rytmens trollmakt" har professor G. Cederschiöld genom rikhaltiga exempel visat vilket inflytande på folkfantasiens rytmen har. En följd av regelbundet återkommande starkare och svagare, högre och lägre ljud eggar, säger han, fantasien och driver människan att förvandla dessa rytmiska ljudserier till ordförbindelser med förnuftig mening. "Av naturens röster är det i synnerhet fåglarnas sång och läten, som hos skilda folk och i skilda tider på allvar ansetts vara ett verkligt språk, som man försökt uttyda, så gott man kunnat. Bäst kända äro tamfåglarna, och av dem äro i synnerhet hönsen rika på växlande läten."
25. Törne kallas med ett gemensamt namn taggiga buskar, särskilt de vilda arterna av släktet *Rosa*.
- Björnbärsbuskarna (björnhallon, *Rubus nemorosa*) ha taggig stam, som växer i bågar och antingen ligger nere på marken eller på murar eller på andra buskar. De äro tvååriga och förtorka andra året, sedan frukten mognat. De svarta, söta stenfrukterna, som mogna först i september, ge ett fint sylt och lämpa sig bättre än några andra svenska frukter för vinberedning. Björnbär fordra ett milt och jämnt klimat samt trivas därför bäst i våra sydliga och västliga kusttrakter.
- Härad. Ända sedan forntiden ha våra landskap varit indelade i mindre folk- och landområden: Götaland i härad, Svealand i hundaren, vilken benämning senare utbyttes mot härad. Hela Dalarna kallades Dala hundare, och dess enda härad, Folkare härad, har möjligen tillhört Västmanland. Norrland har aldrig varit indelat i härad. — Häradsindelningen hade till syfte att upprätthålla frid och säkerhet. Häradet är numera undanskjutet av tingslaget, som är det område på landsbygden, som i fråga om rättskipningen har att anlita samma ting. Häradshövdingen, som är underdomare på landsbygden, har sin verksamhet utsträckt över domsagan, som kan innehålla flera härad eller tingslag. År 1918 funnos i Sverige 208 tingslag.
- Vämmenhögs härad omfattar utom de båda socknarna med samma namn också Östra och Västra Torps och Skurups socknar. Häradet, som ligger söder om Romeleåsen, är i sin norra del en av de vackraste trakterna i Skåne, rik på väl vårdade bokskogar, som vimla av rådjur, samt med en präktig omväxling av skog, sjö och odlade fält samt mjuka höjdkonturer mellan de yppigt grönskande dalarna. Kusten vid Östersjön är däremot låg, till största delen flack och kal. Jordmånen är i allmänhet ytterst bördig, beroende på att bottnen flerstädes utgöres av mærgellager, härrörande från kritbildningarna.
- Östra Torps socken, Sveriges sydligaste område, är en fruktbar slätt omkring Smygehuk. I norr gränsar socknen till Västra Torp.

25. **Skurups socken** är en av de största och folkrikaste i Malmöhus län och Skurups köping en av de förnämsta platserna på södra Skånes landsbygd.
- **Kivik** är ett uråldrigt fiskeläge, numera municipalsamhälle, vid Östersjön i Kristianstads län. Storartat sill- och ålfiske bedrivs där. Hamnen är djup och dyrbar. Kiviks **marknad** hålles i juli månad.
- **Korsvirkeshusen** bestå av ett ramverk av stockar, ställda dels vågrätt och lodrätt, dels diagonalt uti mellanrummen. Dessa mellanrum äro utfyllda med något lättare material, såsom tegel, trä, stampad lera. Dessa karakteristiska skånska byggnader ha på senare tid kommit till sin rätta heder. I Malmö har man beslutat rädda ett par historiska korsvirkeshus från förstöring genom att inköpa och flytta dem till Stadsparken därstädes. I Ystad finnas präktiga korsvirkeshus att se. I sin Skånska resa ger Karl von Linné en detaljerad beskrivning med illustrationer över uppförandet av dessa hus.
26. **Smygehuk** (**huk** kallas i vissa landskap en mindre lantudde), Sveriges sydligaste udde, ligger i den lilla Östra Torps socken. Smyge fiskeläge (s. 697) är ganska tätt bebyggt. På Smygehukus sydvästra kant står en blänkfyr.
- **Gåskarl** (även gåsbonde, gåse) kallas gåshannen.
28. **Klörevallar** äro, kan man säga, konstgjorda ängar. Rödklövern växer vild över hela landet, men genom odling har den blivit mera storväxt. Den trives bäst på kalk- eller mägerblandad jord. Första året ger klövern ingen skörd. Därför sås den mest ihop med sådana växter, som mogna första året, t. ex. timotej. Andra och tredje åren ger klövern de bästa skördarna.
- **Betlanden.** En av orsakerna till den stora utveckling, som betodlingen, och därmed fabrikationen av socker, har erhållit i Skåne, är jordens utmärkta beskaffenhet, särskilt dess rikedom på kalk i lätt löslig form.
- **Trädesåker** är en åker, som är försatt i vila; kallas också träda (-n) och **träde(-t)** eller **trädesmark**. Meningen med trädnigen är att, medan jorden ligger obesådd, få tillfälle att grundligt bearbeta den, befria den från ogräs och gödsla den etc.
- **Bokskogen** skildras på flera ställen i läseboken i sin vinterskrud. Om våren före lövsprickningen betäckes marken i bokskogarna av en lysande flora av blåa, vita och gula sippor. Men om sommaren råder en sådan skymning under det täta, mörkgröna lövvalvet, att endast få örter och gräs kunna spira upp på marken, som täckes av bruna löv från föregående år. På hösten däremot brukar det i bokskogarna komma fram en rik flora av svampar. **Boken** är näst eken vårt ädlaste träd. Den har invandrat i landet från Danmark efter eken. I motsats till våra andra lövträd bildar den verkliga skogar, och Skånes härliga bokskogar förläna landskapet en

sydländsk yppighet. Särskilt om v å r e n är bokskogen vacker med den späda grönskan å lövverket mot de släta, ljusgrå stammarna och grenarna. Boken, som kan bli 300 år gammal, lämnar av alla trädslag det yppersta bränslet, men virket anses ej särdeles varaktigt. Det användes dock rätt mycket till laggkärl och till költräd å fartyg. Vårt förnämsta virke lämnar, som bekant, eken. Bokollonen, som smaka som mandel, äro en utmärkt föda för hjordjur och svin.

30. Angående de kringbyggda gårdarna se kap. III.

31. **Grynlösa** är naturligtvis ett diktat och skämtsamt namn. Slutledet **-lösa** i andra ortnamn, t. ex. Ramlösa, betyder "ängs-
mark".

— **Dybeck**, beläget nära Östersjön i Östra Vämmenhögs socken, är Sveriges sydligaste säteri. Slottet är mycket gammalt och var fordom befäst. Det har att uppvisa intressanta detaljer från olika tider och i olika stilar, den mest egendomliga blandning i arkitektoniskt hänseende, som någon skånsk herrgård kan erbjuda. D. har sedan 1822 varit i familjen Wallis' ägo.

— **Svaneholms** slott i Skurups socken låg fordom på en ö, men numera är den kanal igenfylld, som skilde holmen från fastlandet. S. ägdes 1782—1816 av den ryktbare baron Rutger Maclean, det skånska jordbrukets reformator. Svaneholms jord var den första i riket, som "enskiftades". Godset styckades därvid sönder till en mängd självständiga arrendegårdar. M. verkställde sin plan trots det största motstånd från böndernas sida, vilka i mängd flyttade ifrån godset, så att endast fattiga arrendatorer och husmän blevo kvar att bruka de nya hemmanen. Men Maclean hann före sin död få se sitt verk krönas med framgång. Ett monument över honom med hans bild är uppsatt på Svaneholm. — S. äges numera av greve A. Ehrensvärd.

— **Söderslätt** mellan Ystad och Malmö är Sveriges kanske rikaste och bördigaste trakt. "Landet mellan Malmö och Trälleborg var det härligaste i världen och liknade merendels Flandern," säger Linné i sin Skånska resa, "ty det var en slätt utan berg, backar, stenar, floder, sjöar, träner eller buskar".

— **Jordberga sockerbruk** och J. herrgård (uppförd på 1600-talet) ligga i Källstorps socken och Vämmenhögs härad. Liksom så många andra betsockerfabriker anlades Jordberga för att ur vitbetorna utvinna socker, vilket förut infördes från främmande länder. Numera kan i Sverige tillverkas tillräckligt med socker för vårt lands behov.

— **Svedala** socken med den ansenliga Svedala köping ligger i Oxie härad. I Svedala köping finns det sockerfabrik, stort gjuteri och mekanisk verkstad, ångkvarn, automobilfabrik m. fl. stora anläggningar.

— **Skabersjö** herrgård i socknen av samma namn ligger i Bara härad och har sedan äldsta tider varit en av Skånes förnämsta egendomar. År 1905 var hela godset taxerat till

3,362,500 kr. S., som alltsedan år 1600 nästan oavbrutet tillhört familjen Thott, är sedan 1805 fideikommiss inom grevliga ätten Thott. Det anses vara det viltrikaste godset icke blott i Skåne utan t. o. m. i hela Sverige. Konung Gustav V har länge haft för vana att deltaga i jakter på Skabersjö. Jaktvården står högt på godset, och djuren trivas. I parken äro rådjuren talrika. Storcken promenerar på gården, medan hans maka ligger i boet på ett tak. I kanaler och dammar lever den stora ätliga grodan.

31. **Börringekloster** i Gustavs socken och Vämmenhögs härad är ett stort fideikommiss, tillhörigt grevliga ätten Beck-Friis, 1905 taxerat till 2,510,100 kr. I forna tider låg på samma plats som det nuvarande slottet ett kloster, först bebott av munkar, sedan förvandlat till nunnekloster. Vid B. lever klockgrodan. Hennes läte liknar en avlägsen kyrkklockas toner.
- **Häckeberga** i Genarps socken och Bara härad är också ett gammalt säteri, men det nuvarande slottet är uppfört i senare tid. Äges av friherre C. G. Wrangel.

KAP. II.

AKKA FRÅN KEBNEKAJSE.

Läsebokens andra kapitel är ägnat åt vildgässen, »detta luftens mest intressanta och intelligenta släkte», som en fågelkännare har kallat dem. Överdrivet torde det inte vara att påstå, att först efter den »underbara resans» utgivande såväl den stora allmänheten som skolvärlden i sin helhet haft någon intimare kännedom om de ståtliga fåglarna.

Det är ett anslag i folksaget i kapitlets början: tre gånger, just sagans älsklingstal, ropar den medlidsamma skaran till sin anförare, tre gånger ges samma stränga svar. Läsaren får liksom den lilla gåsryttaren ett djupt intryck av anförarens högt ställda fordringar på andra och på sig själv.

När sedan den närmare bekantskapen stiftas, märka vi, att det är fåglar av förnämaste familj och med bästa uppfostran, som pojken har kommit i sällskap med, och känna oss glada, att den tama gåskarlen förstår att

iakttaga belevnhetens fordringar. »De nego med halsarna många gånger, och gåskarlen gjorde så med, ännu flera gånger än de.»

Vid den dråpliga presentationen befinnas Akkas följeslagare vara tolv, ett vanligt tal i sagorna för att beteckna en sammanhörande flock.

För övrigt innehåller kapitlet sådana äventyr, som avse att roa små förstaklassister och genom vilka de första trådarna av intrigen i sagan börja spännas, nämligen gåsens bortrövande och hennes befrielse genom människoparveln samt Akkas hämnd. En pärla är den präktiga målningen av vårmorgonen med solens strålände uppgång.

I en och annan lärares tanke är kapitlet måhända alltför långt i förhållande till det mått av naturkunskap det skänker barnen, nämligen inblick i en del av vildgässens och rävens levnadsvanor, ävensom till de bilder av landskapet, som tecknas. Men en liten stunds reflexion säger oss, att i Selma Lagerlöfs estetiska hushållningsplan, så att säga, ha ingått andra uppgifter för detta kapitel än blott undervisning. Det gäller för henne att inte låta händelserna komma för brådstörtat, utan att till en början skildra mera »på bredden». Bokens läsare måste småningom förberedas på den djärva planen att låta pojken fortsätta sin luftiga färd. Idén att följa med vildgässen på hela deras resa behövde tid för att slå rot i Tummetotts och Mårten gåskarls hjärnor. Och Nils förhållande till den senare måste komma in på ett annat spår, så att gemensam nöd och ömsesidig hjälp grundlade vänskap och sammanhållning i stället för den forna misstänksamheten å den ena sidan och retsamheten å den andra.

Den sista avdelningen av kapitlet, Gåsleken, som skildrar hur gässen togo en kraftig hämnd på räven Smirre, därför att han hade förgripit sig på den ärevördiga Akka, har givit anledning till kritik. Äventyret är tydligen

beräknat att motivera Smirres längre fram visade hat och hämndlystnad. För min del skulle jag helst ha sett, att gässen hade fått straffa boven på något annat sätt. Men förutom att berättelsen bereder småbarnen nöje, så bjuder den ju på ett par präktiga skildringar av rävens vanliga liv och hans utseende.

*

Om läraren skulle finna en del av innehållet i kapitlet barnsligt, så bör han naturligtvis inte låta barnen märka det, utan komma ihåg, att avsikten med detsamma är att ro a barn och små barn, — de äro ju ett helt år yngre, när de börja boken, än när de sluta den. Mest roas de minsta barnen av pojkens äventyr med räven, därom vittna de belåtna fnysningar, som bruka höras i klassen, då det läses om att pojken trodde sig »se en liten lågbent hund» och verkligen kallade räven för hund, eller när pojken dansade runt, medan han höll i rävsvansen. Och dessa lustiga moment böra få komma fullt till sin rätt.

Om äventyren äro avsedda för småbarn, så torde den poetiska skildringen av soluppgången efter den hemska natten fullt senteras endast av äldre läsare. Jag vill emellertid på det livligaste tillråda, att sid. 46 helt eller delvis läses ut antill på det stadium, där läraren anser den passa.

Kapitlet är långt och måste, om läraren ställer stora fordringar på barnens välläsning, taga rätt lång tid att hinna igenom. Därför har jag brukat läsa kapitlet i sin helhet bara en gång i klassen och reserverat själva praktställena för de särskilda välläsningstimmarna. Stor vikt ligger på att allt kommer till sin rätt: Akkas stränghet och förnämhet, Märten gåskarls ärelystnad och klokhet, pojkens frimodighet och goda lynne på samma gång som hans mörkrädsla.

33. **Vildgässen.** Då det torde vara av intresse också för andra än den särskilt naturkunnige att studera hur Selma Lagerlöf har för sitt ändamål använt biologiens fakta, meddelas här — ställvis ordagrant efter Gustav Kolthoffs skildring i "Djurens liv" — några uppgifter dels om gässläktet i allmänhet, dels om sädgäsen, vilken är den art, som pojakens reskamrater tänkas tillhöra.

Av gässläktet äro i Sverige funna flera vilda arter. I läseboken omtalas endast två, nämligen sädgäsen och grågäsen (kap. XI), från vilken senare de tama gässen anses härstamma.

Näst svanorna äro gässen de största bland svenska simfåglar. Angående deras kroppsbyggnad må påpekas, att den är stark och vacker, om också icke smärt. Deras huvud är litet, högt och kullrigt, med stor hjärnskål. Näbbet är kort och högt, halsen tämligen lång, smärt, men stark. Benen, som icke äro synnerligen höga, äro ställda mera framåt än hos andra simfåglar, och när gässen stå eller gå, bära de kroppen horisontalt. Fötterna, som mellan sina tre framåtriktade tår ha hel simhud, äro mera korta än stora. När gässen gå, vända de fötterna något inåt. Vingarna äro långa, spetsiga och mycket starka. Könen äro endast obetydligt olika. De tama gässen äro för det mesta vita till färgen. Gässens läte är starkt och kacklande. Bli de retade, är lätet väsende.

Gåsfåglarnas föda består nästan uteslutande av växter, säd och frön, och deras starka, med hårda lameller försedda näbb sätter dem i stånd att bita av gräs, blad o. s. v. De synas dock föredraga gräsrötter. Med sina skarpa näbb rycka de upp gräsplantorna och förtära av dem företrädesvis rötterna. Endast som späda ungar äta de mygg, mygglarver och insekter.

Gässen leva mindre i vattnet än de övriga andfåglarna, till vilkas familj de räknas, simma icke så väl och så fort som änder och svanor, men ändå mycket skickligt och snabbt. De äro icke några framstående dykare, men de kunna dock i farans stund, särskilt som ungar, reda sig med dykning och simma rätt långt under vattnet. På vattenytan simma de snabbt, och i blåst kunna de, i motsats till många andra simfåglar, flyga upp i vilken vindriktning som helst.

Gässen flyga lätt och vackert och tillryggalägga långa sträckor utan avbrott, vanligen i kilform under susande buller, men också i linjer. Den förstnämnda flygordningen, nämligen i två räta linjer, som tillsammans bilda ett V med spetsen före, förmodas av en framstående biolog ha till ändamål att skaffa bättre och friare utsikt åt de särskilda färd-deltagarna. I Skåne, liksom i en del andra provinser, är det ett talesätt bland allmogen, att "Odens jakt går" eller "Oden far förbi", när i mörka kvällar skriet från flyttande vildgäss förnimmes från höjden. Dr Kolthoff beskriver bullret av vildgässens uppbrott en vårmorgon på följande sätt. "En brusning uppfyllde luften, när dessa tusentals vingar började arbeta, och det dånade, som hade en cyklon dragit över vattnet, när alla dessa gäss som ett stort moln lyfte sig upp."

Gässen leva i stora sällskap, utom under fortplantningstiden, då de vilda arterna fördela sig parvis. Det är svårt att säga varför gässen blivit beryktade som dumma. Alla arter äro kloka, försiktiga och vaksamma.

Gåsfåglarna ha en mycket lång livstid. Man känner exempel på att en tam gås har levat i 60 år. Enligt en folksägen blir tamgäsen 700 à 800 år gammal.

Den i Sverige mest kända vilda gåsarten är Sädgäsen (Anser segetum). Hon är en stor, präktig fågel. Huvud och hals äro gråbruna, översidan är mörkt brunaktig med smala, vita fjäderkanter; bröstet ljusgrått, buksidan vit. Näbbet är orangegult på mitten, för övrigt svart. Fötterna äro rödgula. Det är denna gås, som i stora skaror vår och höst flyttar över vårt land och som vanligen kallas vildgås (eller i Västergötland grågås).

Vildgässen äro i flera avseenden så intressanta fåglar, säger Kolthoff, att man knappt kan få höra för mycket om dem. "De äro utan tvivel, vad intelligens beträffar, bäst utrustade av alla simfåglar. Ett vant öga, som betraktar en vildgås, skall genast se, att denna fågel har blivit väl utrustad. Hennes små, livligt bruna och verkligt sköna ögon vittna om vakenhet och intelligens. Vingarna angiva, att hon är en flygare av hög rang, och hennes muskulösa och kraftfullt byggda bakre extremiteter utvisa, att hon även på land bör kunna röra sig på ett sätt, som ej är vanligt bland simfåglar."

"De flesta människor torde av egen erfarenhet dock knappt veta mer om våra vilda gäss, än att de komma hit från södern om våren och draga bort om hösten, att de flyga genom rygden i stora flockar samt att de därunder äro ordnade i snöplogform och låta sitt kacklande läte ljuda ned till oss. Dessa gäss äro också svåra nog att komma underfund med. De ha lärt känna människan från en sådan sida, att de sky henne. De förstå att dölja sin hushållning så väl, att det icke är lätt att utforska dem, och de ha sannerligen skäl nog att så göra, ty de äro alldeles icke okunniga om att människan ständigt traktar efter deras liv."

Till mellersta Sverige ankommer sädgäsen, så snart ängar och gården om våren börja bli snöfria, till Västergötland ofta redan i mars månad, till Uppland sällan före början av april. Gässen ha då sina gamla fäderneärvda lokaler, där de stanna en till tre veckor. Under denna tid göra de helt säkert rekognosceringsfärder upp mot norden, och så snart de funnit våren så pass långt framskriden, att de kunna uppehålla sig där, draga de dit upp.

Medan de stanna på sina mellanstationer, vistas gässen på sjöar, översvämmade mader eller träsk. De ha där sina viloplats, sova där om nätterna och vila några timmar mitt på dagen. Från dessa stationer göra de morgnar och eftermiddagar utfärder till kringliggande fält för att beta, och för dessa utfärder ha de bestämda tider, vilka dock synas

variera på olika lokaler. Vanligen flyga de ut från viloplatsen, så snart det är dager om morgonen, samt återvända vid 9—10-tiden på förmiddagen, varefter de vila till 4-tiden på eftermiddagen, då de åter giva sig ut på bete för att först efter solens nedgång återvända till sovplatsen. Under dessa gässens dagliga utfärder flyga de i regel samma väg, men om de därunder bliva påskjutna på någon viss plats, glömma de ej lätt detta, utan höja sig alltid, när de en annan gång fara över samma plats, såvida de ej rent av taga en annan väg.

(Om de vilda gässens häckning och familjekärlek följer fortsättning i kap. XLIII, Västerbotten och Lappland.)

33. **Akka** är lapska och betyder "moder". I all lapsk och finsk litteratur skrives långt **k**-ljud med **kk**, och detta har på senare tider trängt in även i de i svensk text begagnade ortnamnen, där det nu är officiellt.
- **Kebnekajse**, lapska, betyder "kitteltoppen". Huvudtrycket ligger på första stavelsen. **K**. är Sveriges högsta berg, 2,123 m. högt. Se kap. XLVI.
- **Den stora tama gåskarlen**. I språkligt avseende torde redan här i början böra påpekas, att när på samma sida i läseboken förekomma formerna "den stor-a tam-a" eller "den vit-a gåskarlen" jämte "den vit-e", "den tam-e", detta ej beror på fel vid korrekturläsningen. Ett substantiverat adjektiv måste, som bekant, ändas på -e, när det skall beteckna en manlig individ, här **Mårten gåskarl**. Däremot står t. ex. sid. 48 "den vit-a" om en gås av obekant genus, tydligen därför, att förf. har velat ge sina läsare något att fundera på och inte göra det alltför självklart vem som åsyftas, nämligen **Mårten gåskarl**. Att det attributiva adjektivet, lagt till subst. i bestämd form, som betecknar manlig person, i läseboken slutar på -a, t. ex. "den barsk-a gaml-a karlen", "den ståtlig-a gaml-a herrn", sammanhänger med den stil-art, som är vald för berättelsen och som närmar sig det bildade talspråket, vilket i den övervägande största delen av vårt land i sådant fall använder -a.
- ... de klippta pilträden... På Söderslätt begränsas de olika gårderna ej av stenmurar eller gårdesgårdar, utan av gröna häckar eller pilvallar. Pilarna stå på vallar, som utgöras av jord, uppkastad över en rad stenar. Dessa vallar "bildas en jordrygg mellan två diken". Pilarna äro av högsta värde i dessa skoglösa trakter, därför att de så fort föröka sig och skjuta nya skott, så att man kan skatta dem på deras grenar och sålunda erhålla bränsle.
34. **Märgel** är kalkhaltig lera, som användes till jordförbättringsmedel. Man anlägger märgeltag dels i backslutningar, dels på jämn mark. **Märgelgravarna** göras stundom ända till 3 meter djupa.

35. **Vombsjön**, som av sjöarna i Malmöhus län är näst Ringsjön den största, ligger i västra delen av Färs härad. Landsväg går nästan runtomkring sjön. Trakten närmast omkring och söder om Vombsjön utgjordes förr av flygsandsfält, men sanden är numera bunden genom storartade planteringar av barrskog. Vombsjöns avlopp är Kävlingeån, som, upprunnen på **Linderödsåsen**, genomflyter sjön. Socknen av samma namn skrevs under medeltiden Womb, Wom, och har namnet möjligen sin upprinnelse i sjöns likhet med formen på en kolvom.
36. **Kaveldun** (*Typha latifolia*) är en mycket egendomlig växt av ända till 3 meters höjd, som förekommer i grunda sjövikar, åar och kärr huvudsakligen i södra och mellersta Sverige. I toppen på stängeln sitter ett gult hann-ax och nedanför detta ett kavelformigt, brunt hon-ax, vilket uppges kunna innehålla ända till 100,000 blommor. Det är dessas tättsittande, hårfina stift och bruna märken, som förläna kaveln eller kolven den vackra sammetslika ytan. Skämtsamt kallas dessa ax, som bruka insamlas och sättas i vaser, för "cigarrer". Frukterna, som spridas medelst långa flyghår, ha givit anledning till benämningen **kaveldun** ("dunstockar" eller "dunkolvar"). — Tyskarna ha under världskriget lärt sig begagna fibrerna i stjälken som spånadsmaterial.
- **Vattenklöver** (*Menyanthes trifoliata*); också kallad "bläcken", växer på själva strandbrädden av kärr, grunda åar och sjöar, där den bildar ett tydligt bälte mellan den fasta marken och det öppna vattnet. De vackra blommorna, som sitta i upprätta klasar, äro egendomliga genom det täta luddet av vita hår på de snövita kronbladens insida. De trefingrade bladen påminna om klöver n.
- ... en liten abborre ... Möjligen kan läraren vilja roa barnen genom att meddela dem följande lapska ordstäv. "Abborren är en god fisk: om man kokar honom, så är han god, om man steker honom, är han god, om man äter honom rå, är han god; om man låter honom ruttna, får man ha det, som man har det." — Om berättelsen läses med barn, vilkas kritik är vaken, skulle det kunna tänkas, att den anmärkningen framkomme, att om hela pojken bara var en tvärhand hög, så kunde t. ex. inte **slidkniven** vara så stor som en tändsticka ens. Därpå kunde läraren möjligen svara, att om kniven också inte var längre än en knappnål, så kunde nog den, som hade en tomtes styrka, ändå med den sprätta upp och fjälla en fisk, som väl bara var en liten liten abborrunge. — Att knuffa ner Mårten gåskarl i vattnet var nog inte möjligt för en sådan liten varelse annat än med tomtkraft.
38. **Sädgåsens ögon** äro bruna, ej "gula". **Fötterna** ha hel och fin simhud. Den uppfattningen, att de vilda gässen skulle ha "slitna och söndertrasade sulor", säger sig förf. ha fått genom att betrakta de individer, som finnas på Skansen.

40. **Yksi, Kaksi, Kolme, Neljä, Viisi, Kuusi** äro de finska räkneorden för 1, 2, 3, 4, 5, 6. Dubbelskriven vokal uttalas i finskan lång; **uu** = svenskt **o** i **bo**. — De gäss, som flyga till höger om Akka, visa sig längre fram vara gåsar eller gåskarlar.
- **Vassijaure, Nuolja** etc. Vad de lapska ortnamnen beträffar, så har det tydligen varit förf:s mening att vänja barnens öron vid dylika, så starkt som nu intresset är fäst vid vårt framtidsländ, Övre Norrland. För små förstaklassister, som inte ens känna Sveriges karta, kan ju inte komma i fråga att i detta kapitel inlåta sig på Lapplands geografi, utan är det nog att omnämna, att gässen voro födda långt borta ("oppe") i Lappland eller Norrland och att Akka hade namn efter det högsta berget i Sverige, som ligger där. Kartan kan visas och läraren utpeka hur långt det är mellan Smygehuk och Kebnekajse, bortåt 1,500 kilometers resa. Att vildgässen ha lapska eller finska namn, när de äro födda i höga Norden, är ju naturligt, liksom det är nöjsamt för barnen att lära sig de finska räkneorden.
- **Vassijaure** (första ledet i ordet sannolikt förbundet med nordiska namn på Vats-, Vass = vatten; jaure, lapska, = sjö) heter numera en järnvägsstation, belägen 7 km. öster om stationen Riksgränsen, 130 m. högre än Abisko. Svenska staten hade i närheten under några år en naturvetenskaplig observationsanstalt, som numera är flyttad till Abisko, där man hade instrument för att observera t. ex. luften elektriciteten, darrningar i jordskorpan o. s. v. En halv mil därifrån har Sv. T. F. en turistrydda vid Vassijokk (jåkk, lp = å), alldeles i trädgränsen. Högfjäll finnas där runtomkring på nära håll. Vassitjåkk reser sig alldeles bredvid stugan.
- **Nuolja** föreslås av professor K. B. Wiklund att skrivas Njulla. Fjället, vars topp är 1200 m. hög, ligger vid Torne träsk. Vid dess fot är anlagd Abisko storartade turiststation vid Riksgränsbanan, och en del av fjällets nedre partier tillhör Abisko nationalpark (se kap. XLVI). Järnvägen går fram genom en tunnel i detta berg. Turisterna bruka bestiga det för att se midnattssolen. Där har man också tillfälle att göra bekantskap med lappar och deras renar.
- **Sarjektjåkk** (av lapska tjåkk, fjälltopp, och Sarjek, läs: Sarék) gällde i några år för att vara Sveriges högsta berg. (Se kap. XLVI.)
- **Svappavaara** (av finska ordet vaara, berg, och lp. svappa, enligt benäget meddelande av professor K. B. Wiklund, en vit fnökskvampart, som växer på björkar och av lapparna begagnas som nåldyna) malmfält i Jukkasjärvi socken och Norrbottens län ligger omkring 8 mil landsväg nordnordväst om Gällivare. Under 16- och 1700-talen bearbetades det mest som koppargruva, innan man funnit den utmärkta järnmalmen därstädes. Bristen på kommunikationer har ända till våra dagar lagt hinder i vägen för malmens tillgodogörande, men

sedan S. år 1908 övergått till svenska staten, hoppas man det skall gå en rik utveckling till mötes.

40. **Oviksfjällen** ligga i Jämtland rakt i öster om Sylfjället, närmare Storsjön. Faktiskt häckar ett och annat gåspar så sydligt som i Jämtland.
- **Sjangeli** (i gamla handlingar skrivet Schiangeli och möjligen betydande "Det långsträckta") koppargruvfält, beläget 3 mil sydväst från Abisko och nära riksgården, angavs 1696 av en lappman och har sedan dess med växlande framgång bearbetats. Kopparmalmen förekommer i tre olika arter, och förutsättningar finnas för en lönande drift.
41. **Boss** är smulor av halm, som uppstå vid sädens tröskning. Kan tillsammans med agnar användas som foder.
42. **Övedskloster**, se kap. III.
44. ... "det torra boklövet" är här tydligen kollektiv.
49. **Taxen**, grävsvinhunden (av tyska **Dachs**, grävsvin), är en hundras, som kännetecknas av korta ben, de främre krökta, och antingen svart färg med vissa bruna tecken eller också en enda färg: röd, brun, gul eller grå. Taxen användes till jakt på räv eller grävling i deras lyor eller gryt, d. v. s. hålor, där dessa djur ha sin tillflyktsort. Den är också en omtyckt sällskapshund.
- ... **han badade i svett** ..., ett misstag, som förf. blivit uppmärksamgjord på. Råven liksom hunden svettas genom tungan. Egendomligt nog har Goethe gjort sig skyldig till en liknande poetisk frihet i Reineke Fuchs, där det om vargen på hexameter säges: "...es brach ihm vor Schmerzen über und über der Schweiss durch seine Zotten."
50. **De nässelfjärilar**, som visa sig tidigt om våren, ha övervintrat och äro icke komna direkt ur puppan.

KAP. III.

VILDFÅGELSLIV.

Selma Lagerlöf har av något skäl i detta kapitel avvikit från den kronologiska ordningen. Enklare hade nog varit, om efter historien »I bondgården» hade kommit berättelsen om de tilldragelser uti Övedsklosters park, vilka inträffade t. o. m. torsdagen den 24 mars, varefter fredagens, lördagens och söndagens händelser kunde ha berättats i tidsföljd. Det är inte lätt ens för vuxna, och ändå svårare

är det för barn, att fasthålla vilket som tilldrog sig först eller sist. Att med en sådan anordning som den här föreslagna den vackra ekorrhistorien i alla fall hade kommit något i förväg, skulle sannolikt inte ha vållat någon oreda. Tvärtom verkar den mera eggande på barnens intresse, då de få undra och fundera vem hjälparen var och hur den eljest så okynniga Nils kunnat bli så hjälpsam och hur han fått kännedom om ekorrmoderns förtvivlan. — Då det torde vara lämpligast att läsa kapitlets tre avdelningar på olika timmar, behandlas de här var för sig.

I BONDGÅRDEN.

Denna berättelse utgör en slående skildring av hur tanklösa människor kunna vara och vilket djurplågeri de i allra bästa välmening ofta göra sig skyldiga till. — Vacker och sann är bilden av den gamla, som var för ålderstigen att delta i arbetet, men som i alla fall inte tyckte om att stå utanför det hela. Likaledes ett fint drag är det att låta »parveln» sätta sin lit till den gamla, så att han vågade känna sig lugn och anförtra henne ekorrungarna trots sin fruktan för människor. Ett präktigt slut på berättelsen blir det, när »far själv i gården» fäller domen över dem alla och deras oförstånd.

Denna lilla saga med dess skickligt dolda tendens är det första prov på Selma Lagerlöfs gripande sätt att föra djurens talan inför människan, som möter oss i läseboken. Hon predikar inte för barnen, utan kritiken riktas mot folket i bondgården, och genom händelsernas utveckling torde barnen ha fått klart för sig, att så skulle det aldrig komma i fråga att någon av dem ville göra.

I första kapitlet, s. 30, talas i förbigående om att pojken for fram över de »stora, kringbyggda gårdarna».

Här, uti tredje kapitlet, där handlingen försiggår inne uti en sådan gård, torde vara rätta tillfället att närmare beskriva en gammal typisk skånsk bondgård för sådana småbarn, som sakna all erfarenhet av dylikt byggnadssätt eller som ännu inte läst Skånes geografi. Bäst vore, om läraren på svarta tavlan tecknade en planritning eller i lera eller av annat material i förväg hade gjort en tillräckligt stor avbildning av en bondgård med inkörsporten, platsen för ekorrburen och pumpen m. m.

52. Gille betyder här naturligtvis gästbud eller kalas.

— Om de **kringbyggda gårdarna** i Skåne säger Linné i sin Skånska resa: "Alla husen, som höra till mangård och ladugård, hänga tillsammans omkring en fyrkantig gård, så att icke en hund slipper ut eller in, när porten är stängd, mycket mindre oartigt folk, men däremot, då eldsvåda här yppar sig, måste vart hus i gården stryka med." — Samtliga byggnadslängor äro vanligtvis vitmenade och försedda med tjocka halmtak; gårdsplanen är belagd med kullerstenar. — **Dagligstugan** eller vardagsrummet låg i de gamla skånska bondgårdarna på ena sidan om förstugan med 2 å 3 fönster vettande åt gården och 1 åt den s. k. kålhagen. Strax inom dörren befann sig gåsbänken, där gässen utkläckte sina ungar. Längs rummets gårdssida sträckte sig för övrigt den långa bordbänken framför vilken stod ett långt furubord. I rummet funnos vidare sängskåp för husbondfolket, järnkakelugn och en s. k. kakelugnsbänk, där bonden brukade ligga och vila större delen av vinterdagarna och där barnen sovo om nätterna. — Från dagligstugan kom man ut i "stegerset", som på en gång var kök och brygghus, försett med spis och bakugn. På andra sidan om förstugan låg "sommargestugan", där **gillena** firades. Vid övre ändan av det långa bordet därstädes fanns en kort bänk till högsäte för främmande. I rummet stod vidare en väl uppbyggd parsäng, och utmed väggarna hade grant målade kistor, innehållande matmoderns dyrbarheter av linne, gång- och sängkläder sin plats. — Dessa rum brukade upptaga huvudlängan, i de övriga längorna inrymdes lador, loge, redskapsskjul, stall, ladugård, svinhus, rum för drängar m. m.

54. **Ekorren** är näst rättan den mest kända av alla svenska gnagare. Här upptagas, efter G. Kolthoff, endast några uppgifter om boet och **ungarna**, vilka senare ju spela en viktig roll i läsebokens berättelse. Barn ägna också, som bekant, i allmänhet stort intresse åt djurens ungar.

När våren nalkas, hjälpes ekorrburet åt att bygga ett präktigt bo för honan att föda ungar i. Medan honan är hos sina små, bygger hannen sig ett nytt bo, vari han till-

bringar sina vilostunder. Märker paret, att familjens bo är upptäckt av någon fiende, flyttas ungarna till hannens bo. Det synes endast vara honan, som verkställer denna flyttning, och hon bär därvid en unge i sänder i nackskinnet, i vilket hon tar ett fast tag med sina skarpa tänder.

Vanligen har ekorren 4 ungar, någon gång endast 3 och mera sällan 5. Dessa födas i regel i maj månad. Stundom föder honan dock, så att säga, i olaga tid. Kolthoff säger sig ha funnit ekorrungar både höstetid och under vintern. Ungarna födas blinda, men få snart ögon och kunna redan vid en månads ålder ge sig ut på egen hand och även skaffa sig föda.

VITTSKÖVLE.

Ävdelningen Vittskövle med dess förträffliga kulturhistoriska antydningar har jag inte varit i tillfälle att läsa med barn på det stadium, för vilket läseboken är skriven. Skildringen har i pressen fått mycket beröm av lärare, men man måste ställa sig något tvivlande huruvida den kan komma till sin rätt inför barn, som ännu ej läst någon historia.

Det torde vara onödigt att påpeka, att Selma Lagerlöf haft sina skäl till att låta det vara just en folkhögskolelärare, som leder vandringen genom slottet. Som bekant, lägger folkhögskolan stor vikt på studiet av våra fosterländska minnen och har just sin styrka i historiska översikter. Föredraget är ju denna skolas vanliga undervisningsform. Nederst s. 58 säges: »Han påminde dem om att...», vilket antyder, att eleverna måste tänkas förut ha hört talas om den mänskliga bostadens historia.

Jag vill emellertid för ingen del avråda från att låta 9—10 års barn läsa om pojakens äventyr på Vittskövle. Det är ju uppenbart, att förf. just genom själva detta äventyr har lagt an på att roa småbarn. Meningen är endast att påpeka, att det kulturhistoriska stoffet först på ett något högre stadium, t. ex. vid förnyad läsning av kapitlet, kan fullt tillgodogöras.

Vid en första läsning, t. ex. i första klassen, behövas alls inga utläggningar eller beskrivningar, vilka blott skulle framkalla ett konstlat intresse. Men en naturlig anmärkning torde vara lämplig att inför barnen uttala, nämligen att en mängd minnen måste vara knutna till ett så gammalt ställe som V., som har stått i många hundra år. Likaledes kunde läraren tillägga, att många skånska herrgårdar ha en sådan lång och intressant historia, som går tillbaka till katolska tiden (medeltiden, dansktiden, eller vad man vill kalla den).

Visserligen håller färdledaren ett historiskt föredrag, men Selma Lagerlöf har som vanligt låtit det undervisande elementet träda tillbaka för berättelsen. Föredraget kunna barnen mycket väl låta glida sig förbi och bara intressera sig för pojken och hans ängslan, där han ligger i portören. De lyssna, liksom han, fast de ingenting se, och önska, liksom han, att det snart skall vara slut på inspärningen, så att han kan komma ut och få veta hur det har gått med Mårten gåskarl.

Emellertid måste berättelsen om vandringen genom V. slott lämpa sig utmärkt till att för mera framskridna klasser påpeka den mänskliga bostadens historia. Stoff till en sådan skildring föreligger också på andra ställen i N. H—n. Jag vill för övrigt påpeka, att om klädedräkter talas i kapp. I och XXXII (nationaldräkter) samt XIV (medeltida praktdräkter). Tapeter och väggbonader omtalas i kapp. XIV och XVI. I fråga om sängar beskrives ett sängställ i en ryggåstuga i kap. XVI. Praktfulla gemak med tavlor beskrivas i kap. XXIII och bondstugor i kapp. I, XVI och XXVII. Men det är tydligt, att det är i den historiska läseboken dylika föremål och deras förändringar under seklernas lopp företrädesvis komma att beskrivas.

55. **Flygsand** (jfr s. 173). För barn, som ännu inte av geografien känna till flygsand, torde en kort förklaring vara behövlig.
"Det finns vid havs- och sjöstränder ofta en ytterst fin sand,

som, när den är torr, är mycket lätt att sätta i rörelse för vinden. Den 'flyger' omkring i luften aldeles som snön vid yrväder och bildar drivor som den. Och detta inte bara vid själva stranden, utan de stora sandmolnen kunna falla ner också längre inåt landet och översända och begrava stora åkerfält, ja, hela byar. Enda sättet att få flygsand att ligga stilla och sluta med flygandet är att plantera ett slags gräs, vars rötter binda den, och sedan odla tallskog i sanden. Så långt inne i Skåne som vid Vombsjön finnas stora skogar på gamla flygsandsfält." — Vittskövle socken går inte fram till Östersjön, utan skiljes från denna genom träsk och sumpmarker.

57. **Sirat** (ty. **Zierat**), prydnad.

58. **Borg** kalla vi medeltidens slott och fästningar. Dessa anlades på holmar eller bergshöjder, som voro omgivna av vattensjuk mark. De mindre borgarna, ss. Glimmingehus, utgjordes av en hög, fyrkantig byggnad, de större bestodo av en förborg, som omslöt en gård, **borggården**, och i vilken nödiga byggnader funnos, samt en huvudbyggnad, vanligen kallad "kärnan".

— **Folkhögskola** torde för de flesta barn vara ett svävande begrepp. Jag har t. ex. hört, att på sina ställen den högre folkskolan i dagligt tal kallas "högskolan". — Därför torde vara skäl att på ett lättfattligt sätt meddela barnen, att folkhögskolor äro ett slags skolor, som äro avsedda för unga män och kvinnor (ursprungligen av lantbefolkningen) för att giva dem ett högre mått av bildning, än vad de förvärva i folkskolan. Att idén till dessa skolor är dansk, kan ju nämnas, liksom namnet Grundtvig. Äro barnen mera utvecklade, torde också kunna berättas, att Danmarks folkhögskolor gjort det danska folket till det mest bildade i Europa. 1844 öppnades den första danska, 1868 den första svenska folkhögskolan för män och 1869 den första för kvinnor. De svenska folkhögskolornas strävan är att framkalla en varm fosterlandskärlek, och därför lägga de an på att meddela en levande undervisning om Sveriges land och folk, dess historia, språk och lagar. — Som förklaring på färdledarens myckna talande under vandrigen genom slottet Vittskövle kan ju påpekas den vanliga metoden vid folkhögskolorna att huvudsakligen meddela undervisningen genom lättfattliga föredrag. — I Skåne funnos hösten 1907 sju folkhögskolor, bland vilka den vid **Vilan** torde vara den mest bekanta.

— **Klippgrottor**, som varit människoboningar, finnas på Stora Karlsö. Intressanta påbyggnader äro framgrävda vid Alvastra; jfr denna bok på tal om kap. XIX. I den senaste upplagan av Nordisk Familjebok finnas uti artikeln **Bostad** intressanta avbildningar av byggnader alltifrån förhistorisk tid intill våra dagar.

— **Vittskövle**, som ligger i Vittskövle socken och Gärds härad, var i äldre tider en borg av samma typ som Glimmingehus. År 1553 lät **Jens Brahe** nedriva denna borg och påbörja byggandet

av det nuvarande slottet, som fortsattes och (1577) fullbordades av hans son, Henrik B. Efter dennes död tillföll V. hans måg **Kristian Barnekow** och förblev i släkten Barnekows ägo till 1826. Enligt en vacker sägen skulle Kristian B. i slaget på Skällinge hed, 1612, ha offrat sitt liv för att rädda sin konungs, Kristian IV:s (s. 61), i det han överlämnade denne sin häst med orden: "Kongen min Hest, Fjenden mit Liv og Gud min Sjel". — **Margareta** ("grevinnan") **Ascheberg**, f. 1671, var dotter till fältmarskalken Rutger von A. och gift med översten **Kjell Barnekow**, en sonsons son till den nyssnämnde Kristian B. Hon tycktes ha ärvt faderns mod och duglighet, följde sin make i kriget och, bliven änka år 1700, skötte hon t. o. m. sin avlidne mans regemente. Hon ägnade under de 53 år, som hon sedan härskade på V., en moderlig omsorg åt sina underhavande på släktgodsen i Skåne och var dem ett säkert stöd i nödens stund, på samma gång hon av dem fordrade sträng pliktuppfyllelse. I Vittskövle arkiv förvaras ännu hennes instruktioner för gårdsfolket och bönderna. — **Bankiren Hagerman**, som 1826 inköpte V. av greve Kristian Barnekow, som måste sälja det för skuld, sålde det 1836 till sin bror. Genom arv övergick det sedan till dennes måg, hovmarskalken R. H. **Stjernsvärd**, som gjorde godset till en verklig mönstergård, vilket det alltsedan varit. De storartade uthusbyggnaderna äro mönster av prydlighet, snygghet och bekvämlighet. Han fortsatte de av grevinnan Ascheberg påbörjade planteringarna genom att väster om slottet anlägga en stor park i engelsk stil. Den gamla trädgården skildrades i en resebeskrivning från 1800-talets början som ett under av elegans med sina i pyramidform klippta granar och tallar, sina orangerier, lusthus och fiskdammar m. m.

60. Ordet **slott** betyder något "tillslutet" och är bildat av samma stam som **sluta** = tillstänga. Därmed menas egentligen en fast ort, som genom portarnas stängande isoleras mot en fiende. I Skåne kallas de större herrgårdarna för slott.

— **Marsvinsholm**, beläget 1 mil nordväst om Ystad, en av Skånes yppersta egendomar, är uppkallat efter den rike danske adelsmannen Otto Marsvin, som åren 1644—1648, alltså 10 år innan Skåne blev svenskt, lät uppföra slottet på bokpålar i en insjö. På 1700-talet berättas det, att slottet varit anlagt i en torvmosse. Numera är genom igenfyllning omgivningen torrlagd, och slottet omslutes på tre sidor av breda, vattenfyllda gravar. M. har stora trädgårdar och vidsträckt park, som på sin tid väckte Linnés stora beundran för sina valnötsträd, äkta kastanjer och avenbokshäckar. Linné skriver om M.: "Karpdammar voro här de mesta anseeligaste i riket, vid pass 40 stycken, fulla med karp och rudor, som här väl trivas. Tillförne hade vid M. varit 99 dammar och den 100:de på taket, då taket varit täckt med en horisontal blyreservoar, varefter nu ej något tecken sågs, utom några stenar överst i muren." — På 1850-talet blev M. förskönat och grundligt förbättrat av dåvarande ägaren, baron J. Stjernblad.

60. **Svenstorp**, i Odarslövs socken och Torna härad, nordost om Lund, är ett av Skånes äldsta gods. Slottet är ett praktstycke i fråga om sin tids arkitektur (dansk-nederländsk, s. k. Kristian IV:s stil) och saknar all karaktär av fästning. S. uppfördes år 1596 av fru Beata Hvitfeldt, hovmästarinna hos Kristian IV:s gemål, och antas hon därvid ha erhållit hjälp och råd av själva konungen. Slottet består av en enda länga i två våningar och har en portgång med praktfull portal mittigenom. Uti en fyrkantig utbyggnad på ena långsidan bevaras ännu i gammaldags skick det rum, som danske konungen Kristian V begagnade natten före och Karl XI natten efter slaget vid Lund. Sedan 1743 är S. fideikommiss inom friherrliga ätten Gyllenkrook och är ett av Skånes allra största gods. Taxeringsvärde 1905: 3,438,300 kr.
61. **Gyllenlädertapeter** eller i allmänhet lädertapeter började på 1600-talet användas jämte vävda tapeter i praktfulla bostäder. Mönstren intrycktes bakifrån medelst träformar, och sedan pålades på framsidan färger, försilvring eller förgyllning för hand. (Jfr kap. XIV.)
- **Gamla familjporträtt** ha utom det konstnärliga värde, som de kunna äga, också ett stort kulturhistoriskt intresse. Genom de gamla porträtten få vi nämligen kännedom om kostymer, smycken, vapen m. m. under olika tider och i olika länder. I Sverige ha vi haft berömda porträttmålare, och deras verk återfinnas på Gripsholm, på Nationalmuseum och en mängd gamla svenska slott.
- **...bättre plogar...** Majoren Karl Georg Stjernsvärd (far till den ovan omtalade hovmarskalken S.) var det, som efter engelskt mönster ledde det svenska jordbruket in på nya banor. På sin egendom Ängeltofta i Skåne, som han 1794 erhöll i arv, införde han ett nytt system för jordens skötsel. Han införskrev från England en koloni av lantbruksarbetare, ersatte de gamla ofullständiga plogar, som oförändrade använts i två och ett halvt århundrade, med de första engelska plogar, som blivit införda i Sverige, och anlade en fabrik för åkerbruksredskap, där flera yrkesskickliga skottar blevo anställda. Dessa redskap blevo snart spridda över Skåne. Efter engelska metoder infördes en rationell cirkulation i jordbruket samt odling av foderväxter. Major S. avskaffade bruket att använda säd till brännvinsbränningen och begagnade därtill uteslutande potatis, införskrev med stor kostnad från utlandet förädlade raser av boskap, får och svin samt var den andre i ordningen i riket, som anlade ett mejeri för ost- och smörtillverkning. Tyvärr måste han sälja sin egendom, sedan hela ladugården jämte inbärgad gröda och fodertillgång genom mordbrand blivit förstörda. — Det blev först eftervärlden, som till fullo skulle inse dessa Stjernsvärds stora förtjänster. På Ängeltofta restes 1855 av skånska lantmän en minnesvård över honom.
62. **... de gamla spektaklen till träplogar...** I Linnés Skånska resa (av 1749) säger han om plogen i Ystadstrakten: "Plogen

drevs i åkern av bönderna, som hade 3 à 4 spann för vardera, av vilka oxarna alltid gingo närmast till plogen, och hästar voro merendels främsta paret... Bonden höll uti handvidjorna (ovanför plogbillen)... Gossen, som körde hästarna, ropade och sjöng, så att han måtte bliva heser, sin egen melodi med ett oändeligt hojtande... Året (årdret), som brukades på slätten, var nästan så byggt som plogen, men hade sällan mer än 3 par, av vilka det drogs."

62. **Genskjuta** torde behöva förklaras. Enligt gjord erfarenhet ha barn t. o. m. i 4:de klassen tolkat det som **genomskjuta**. Det samma gäller om **gengäld** längre fram i kapitlet, att icke alla barn förstå det.
63. **Goa-Nisse**, förkortning av **Goda-Nisse**. Att så där mittpå ljusa dagen få se tomten, just som man höll på med något inte fullt hederligt, nämligen att tillvälla sig en annans egendom, var ju ägnat att skrämma vem som helst. Jämför den gamla kvinnan i bondgården vid Vombsjön, som inte hade något ont för sig och som inte blev det minsta rädd, ty "en tomte förde ju lycka med sig".

I ÖVEDSKLOSTERS PARK.

Sedan vi i de båda föregående avdelningarna av detta kapitel ha fått kasta en blick in på en stor skånsk bondgård och blivit förda genom ett gammalt skånskt slott med dess minnen och skatter, erhålla vi i början av denna avdelning en aning om vilken omfattning ett betydande skånskt gods kan ha och med vilken furstlig prakt dess huvudbyggnader och trädgårdar kunna vara anlagda. En och annan lärare finner det måhända lämpligt att här berätta för barnen vad ett fideikommiss är.

Det är en mycket lustig idé av förf. att låta bandhunden »skälla fram» beskrivningen på Övedsklosters storlek. Vad själva uppläsningen i skolan beträffar, så har jag lyckats få något äldre skolflickor att, när de återgiva bandhundens ramsa, härma ett argt skällande, vilka försök väckt kamraternas livliga bifall.

Efter det lilla äventyret med bandhunden, som inträffade redan på tisdags morgon, följer skildringen av veckans vildfågelsliv i Övedsklosters omgivningar. Lä-

saren blir därigenom ytterligare förtrogen med vildgässens levnadsvanor under flyttresorna.

Det har tydligen ännu inte skett någon brytning eller sinnesändring hos hjälten. Hans hjälpsamhet mot Sirle ekorres hustru och hans goda uppförande mot reskamraterna voro dikterade av idel egennyttiga motiv. Men en bragd var i alla fall uppsökandet och räddandet av Mårten gåskarl på Vittskövle, och belöningen utblev heller inte.

*

Vad beträffar det biologiska elementet i den senare hälften av avdelningen, så är särskilt anmärkningsvärt det präktiga stycket sid. 69, där Akka räknar upp alla fiender, som i naturen hota den värnlöse. Vidare vill jag fästa uppmärksamheten på antydningarna om den hjälp eller varning mot rovfåglar, som småfåglarna lämna genom att de ge till känna sin oro, när sådana visa sig.

För att locka barnen att illustrera texten kan läraren fråga om de inte tycka, att det måtte ha sett näpet ut, när Tummetott (s. 71) satt och spelade med alla småfåglar omkring sig, eller lustigt, när han strök av sig mössan för Akka eller när gässen i en lång rad kommo fram emot honom och gingo »så ovanligt långsamt och högtidligt».

På tal om kapitlets användning till främjande av olika undervisningsändamål vill jag påpeka, att det ovannämnda stycket s. 69, utom att det i stilistiskt avseende är ett praktställe, som jag redan (s. 43 denna bok) rekommenderat till närmare granskning, också synnerligen väl lämpar sig som extra uppgift för välläsning. Innehållet är dessutom så lättfattligt, att sedan barnen lärt sig att logiskt framhålla de viktigaste orden, t. ex. å ena sidan p a r k e n,

sjöstranden o. s. v. och å den andra räven, mården etc., stycket inte skulle vara för svårt att med god betoning läsas upp ur minnet.

64. **Övedskloster**, i Öveds socken och Färs härad, ligger på östra sidan av Vombsjön. Som namnet antyder, låg på detta ställe fordom ett kloster, nämligen ett ansett munkkloster. Selma Lagerlöf har i sin legend om Julrosorna (intagen i En saga om en saga) låtit dessa blommor stå i samband med klosterträdgården vid Öved. De gamla klosterbyggnaderna lära ha härjats av eld i början av 1600-talet. — Den nuvarande fideikommisssegendomen (se nedan) är en av de största inom Malmöhus län med en areal av 9,875 hektar och ett taxeringsvärde (1905) av 3,312,200 kr. Så gott som all jord inom socknen tillhör ägaren av Ö. Arrendegårdarna inom socknen äro 9, däribland Svansjö säteri; byarna äro 3; Ö. har också egen kvarn och eget sågverk, "Klostersågen", stora sandstensbrott med stenhuggeri. Dessutom höra större och mindre gårdar i sju andra socknar till fideikommisset. Ägaren av Ö. har rätt att tillsätta kyrkoherde i socknen (jfr s. 65: "egen kyrka och egen prästgård"). — År 1753 inköptes Ö. av översten Hans Ramel, och av denne, som var en av de rikaste och kraftfullaste jorddrottar Sverige ägt under de sista två seklerna, gjordes Ö. år 1766 jämte några andra egendomar till fideikommiss för släkten Ramel, vilken ännu äger det. Intressanta anekdoter om Hans Ramel och hans väganläggningar meddelar Anna Sandström i "Natur och arbetsliv".

— **Park** betyder egentligen en inhägnad, fridlyst plats, t. ex. för skyddande av ädlare villebråd, ss. hjortar och rådjur. I senare tid har det fått betydelsen av vårdad skog med bekväma vägar och stigar, avsedda för promenerande.

— **Fideikommiss** (av lat. *fides*, gen. *fidei*, trohet, och *commissum*, det som blir anförtrott, således = något, som blir anförtrott åt någons tro och heder) betyder vanligen en stiftelse, som har till uppgift att inom en familj bibehålla besittningsrätten till en viss egendom. I stiftelseurkunden bestämmas en viss ordning, i vilken medlemmar av en familj eller andra skola efterträda varandra i besittnings- och nyttjanderätten av en fideikommisssegendom. Innehavaren kallas **fideikommissarie**. En fideikommisssegendom, också kallad ett fideikommiss, får icke säljas; utan K. M:ts tillstånd får ett fideikommiss icke utbytas mot annan egendom eller belastas med inteckningar. — Då de äldre stiftelserna vållat stora olägenheter, särskilt i fråga om jordegendomar, över vilka innehavaren ej får fritt förfoga, ha vid riksdagen flera gånger väckts motioner om upphävande av fideikommissen. Efter 1810 får man i Sverige icke förordna om äganderätt till fastighet vidare än till att utnämna efterträdare till testamentstgaren. — Antalet fideikommiss var år 1900 i Sverige 198 och antalet innehavare av ett eller flera sådana 175, av vilka 145 tillhörde ridder-

skapet och adeln. Det största antalet fideikommiss fanns 1900 i Stockholms län, men högsta sammanlagda taxeringsvärdet föll på Malmöhus län. I Skåne funnos samma år 7 fideikommiss taxerade till 3 à 4 miljoner kr. vardera och 4 sådana till 2 à 3 milj., samtliga innehavda av personer tillhörande adeln.

64. **Paviljong** är en byggnad, som är uppförd för ett mera tillfälligt ändamål, t. ex. en skjutpaviljong, ofta av lättare material. Namnet är bildat av det latinska ordet **papilio**, lusttält, och en paviljong har ofta ett tältliknande tak. — Paviljonger kunna också vara de mera framspringande mittel- och hörnpartier, som avbryta större byggnadslängor. Vid sjukhus menas med "paviljongsystem", att lokalerna äro förlagda i olika, smärre byggnader, sammanbundna genom gångar. — Paviljongerna på Övedsklosters gård äro 4. På följande sätt beskrivas byggnaderna av Ahlenius och Kempe: "Slottet består av en huvudbyggnad med två korta flyglar samt å vardera sidan två paviljonger, vardera av två våningars höjd. Huvudbyggnad, flyglar och de därintill närmast belägna paviljongerna äro sammanbundna genom **murar**, paviljongerna sins emellan förenade genom envåningshus, vilka å taken ha altaner, försedda med balustrader åt gårdssidan. De två nedersta paviljongerna återigen äro förenade genom en med inkörsport försedd tvärmur, varigenom gården avstänges... Å huvudbyggnadens östra gavel är en hög terrass uppmurad i jämnhöjd med trädgårdssidans andra våning. På denna terrass finns en rund damm med ett plaskande springvatten. Härifrån leda glasdörrar direkt in i det s. k. galleriet, ett av de förnämsta praktrummen på Övedskloster. Ö. äger ett värdefullt bibliotek samt är rikt på skulpturer, tavlor och familjeporätt." Om **trädgården** säga samma författare: "På östra sidan om den stora borggården kommer man genom en port till en park av lummiga askar, kallad Amalienlund. Söder om gården ligger trädgården, som är anlagd i fransk stil med alléer och klippta häckar samt genomskuren av kanaler."

- ... **sin fina, gammaldags trädgård**... Den franska trädgårdsstilen, som rådde under 1700-talet, utmärkte sig för sträng regelmässighet, klippta lövmassor och en rikedom på vattenkonster. Den raka linjen, som inte finns i naturen, härskar i den franska stilen. Kuperad mark dugde ej för dessa anläggningar. Alléerna voro raka och sandbeströdda, och där vägarna möttes, i vägkorsen, funnos springbrunnar eller runda gräsplaner med marmorstatyer. Stela kanaler drogos fram här och där. Trädens kronor klipptes cirkelrunda, kubiska eller sockertoppsformiga. Terrasser (se nedan) anlades gärna, och deras avsatser voro antingen lutande och klädda med grästorv, eller också utgjordes de av murar med spaljéträd framför. Mönstret för denna stela, förnäma stil äro trädgårdarna vid Versailles. I Sverige är den representerad t. ex. vid Drottningholm.

En motsats till denna konstlade stil var den engelska, som uppkom ett halvt århundrade senare än den förra. Ut i denna härskar den buktiga linjen. De höjder, sänkor och skogspartier, som ställets natur erbjöd, gjorde man bruk av. Bäckarna fingo ha ett naturligt slingrande lopp, sjöar och dammar naturliga stränder. De naturliga växtformerna fingo vara oantastade. Allt bildhuggeri, all klippning av lövverket försvann. I den engelska parken fick konsten träda tillbaka för naturen. Sådan park ha t. ex. Haga och Djurgården vid Stockholm.

65. **Terrass** (av lat. **terra**, jord, mark) är en avsats, som är uppförd av jord och sten och tjänar till att förmedla övergången från t. ex. en herrgårdsbyggnad till den omgivande parken. Den antingen liknar en trappa (då den har flera avsatser) eller är försedd med en sådan.
- ... **hasselnår**... Det berättas, att enbart nötskörden vid Övedskloster skall för en trettio år sedan ha gett en årlig inkomst av några tusen kronor.
- **Lövängar** äro karakteristiska för ekregionen i vårt land. De kännas igen på parklikt ordnade grupper av ädla lövträd, såsom ek, alm, lind, ask, oxel, mer eller mindre rikligt med buskar av hassel, hagtorn, slån, olvon, nypon m. fl. ävensom en blomsterrik ängsmatta. (Jfr kapp. XII och XIV.)
- **Hult** är detsamma som skogsbacke. Fordom begagnades ordet företrädesvis i betydelsen lövskog, då man med "skog" betecknade barrskog.
- "**Statare**" (statorpare, statkarlar) äro arbetare vid en gård, som utom dagspenning ha fri bostad och vissa förmåner in natura, s. k. stat.
71. ... **mesarna skola varna honom för sparvhöken**... Fåglarna ha s. k. universal- eller livsljud, som kunna uppfattas icke blott av den egna arten utan av flera olika fågelslag. Dessa utstötas, då en fara hotar eller då individen redan har råkat ut för en sådan. Det är i synnerhet ärlan och svalan, som vid gårdarna både i staden och på landsbygden upphäva sådana varningsljud. Och har en fågel redan råkat i fara, t. ex. gripits av hökens klor, räddar honom hans ångestskri ofta från döden, i det att andra, modigare fåglar, lockade av olyckskamratens jämmerlåt, infinna sig och till den grad oroa höken, att denne ej förmår bortföra sitt byte, utan måste släppa det. (Efter C. A. Hollgren. Jfr kapp. XXXIII s. 424 och XLII s. 534.)
- **Färs härad** ligger i sin nordöstra del på ryggen av Linderödsåsen, där trakten är uppfylld av skogar, hedar och mossar. "Fjällmossen" därstädes ligger 181,5 m. över havet. Eljest utbreder sig nordost om Vombsjön, som ligger endast 20 m. över havet, vidsträckta sammanhängande och bördiga åkerfält.

KAP. IV.

GLIMMINGEHUS.

Det tredje av de skånska slott, som Selma Lagerlöf har utvalt att beskriva, få barnen här göra bekantskap med.

Man kan väl inte tänka sig en fyndigare idé än förf: s uppfinning att anknyta r å t t historien till detta enastående gamla hus, som tycks ha till uppgift att tjänstgöra som paradiset för råttorna genom sin ödslighet och sina sädesbingar. Vilka andra än de skulle för övrigt väl tänka på att vandra fram genom gångarna i murarna, vilka andra än de skulle kunna skänka ett så levande intresse åt spannmålshögarna i slottssalarna?

Kapitlet läses med samma nöje på alla skolstadier. Nödiga förutsättningar för uppfattandet finnas alltid, då ju alla barn av erfarenhet känna råttorna och säkert kunna anföra exempel på deras list eller styrka.

Om s t o r k a r n a handla så många berättelser i barnens första läsebok, att skildringen kan uppfattas utan många förklarande tillägg. Givet är ändå, att endast den, som varit i tillfälle att själv på nära håll iakttaga dessa fåglar, kan fullt njuta av det kvicka i karakteristiken av herr Ermenrich.

T r a n o r n a flyga förbi och inbjuda till sin dansfest, men denna episod skall endast få tjäna till att egga nyfikenheten. Och Bataki, korpen, »den lärdeste av alla fåglar», skymtar likaledes fram för första gången, men nu gör läraren naturligtvis ingen affär av honom. Det blir först på Kolmården man får göra hans personliga bekantskap.

I detta kapitel sker sinnesändringen hos hjälten. Genom att Tummetott ser verkningarna av sitt välförhållande,

nämligen att han har vunnit sina reskamraters förtroende och kärlek, uppstår en ny sinnesriktning hos honom.

74. **Glimminge gård**, i Vallby socken och Järrestads härad, äges f. n. av kammarherre Holger Rosencrantz' änka, som med största beredvillighet visar slottet. Det fasta stenet, **Glimmingehus** (**hus** i äldre tider = slott eller befäst plats; jfr Malmöhus, Nyköpingshus), är den äldsta och den enda i sitt slag bevarade medeltidsborg, som finns i Norden. Det står där i sin nakna enkelhet utan något spår av möbler, med sina medeltidsanordningar i behåll, därför att senare tiders ägare funnit det för obekvämt att bebo och använt det endast som sädesmagasin. Efter flera olika källor meddelas här några tillägg till läsebokens beskrivning.

Borgen är uppförd av stora, vitskimrande sandstensblock med alla yttre hörn, dörrar och fönsterinfattningar, alla vilooch sittplatser (t. ex. i fönstersmygarna) jämte stenarna i de nedre trappuppgångarna av vitgrå Gottlands kalksten, lätt förklarligt, då slottets byggherre, riksrådet och riksamiralen **Jens Holgersen Ulfstand** (jfr kap. III) var konung Hans' "Befalingsmand" på Gottland och utan svårighet kunde frakta den lätthuggna stenen därifrån till sitt skånska gods.

På framsidan finns den snett anbragta enda och smala ingången till borgen. Över porten är insatt en stenhäll, som visar de i relief uthuggna bilderna av Jens Holgersen och bägge hans gemåler. Inskriptionen upplyser, att arbetet med byggnaden påbörjades den 1 april 1499.

I den **första** eller jordvåningen, som ligger en meter under jordytan och till vilken människor icke kunna komma på annat sätt än att gå utför några trappsteg från förstugan, upplysas rummen genom smala springor i muren, utvändigt endast 15 cm. breda, som tyckas ha varit avsedda till skottgluggar. Murarna äro 2 ½ meter tjocka. Det s. k. svenneköket därstädes har ingen spis, endast en väldig skorstensöppning mellan valven i taket, och elden uppgjordes på själva jordgolvet. Under samma rökfång fick man koka, baka och brygga. Den innanför köket belägna storstugan, i vars mitt står en pelare och där **brunnen** finns, var bostad för arbetsfolk och betjäning. Från detta rum går ett talrör till den ovanpå detsamma belägna borgstugan. Tvenne andra rum på motsatta gaveln av jordvåningen och utan eldstad tyckas ha varit avsedda till förrådsrum. I den ena sidomuren i köket synes mynningen till de två talrör, som leda upp till andra och tredje våningarnas mindre hörnrum. (Dessa var det, som nu av råttorna i berättelsen användes till "stigar".) Trappan, som från den lilla förstugan leder upp till **andra** våningen, är ytterligt trång och kunde försvaras genom skottgluggar i väggarna och hål i taket för nedkastande av stenar och sjudande beck.

Borgstugan i **andra** våningen, eljest numera kallad "kyrkan", har också den, liksom den under densamma belägna storstugan i jordvåningen, mittpå golvet en **pelare**, som upp-bär det välvda taket och vilar på ett väldigt **stenbord**. Denna

sal har sannolikt använts vid högtidliga tillfällen och till gudstjänst. Eljest utgjorde borgstugan i en medeltidsborg samlingsplats för besättningen. De två mindre rummen i denna våning voro sannolikt borgherrns bostad och arbetsrum. — Det största rummet i tredje våningen, "högtidssalen", visar spår av att ha genom träväggar varit delat i flera: ett större förgemak och fyra mindre, förmodligen boningsrum för gäster eller familjen. "Frustugan" kallas ett av de välvda hörnrummen på västra gaveln, emedan borgfrun tros ha residerat där. Det är rikt utstyrt med bildhuggerier och vapensköldar. I N. F. är det avbildat under benämningen "Borgherrns gemak". Kanske var det makarnas gemensamma sovrum. Det innanför detta sovgemak belägna rummet var troligen "lönnkammaren", som gömde husets klenoder och urkunder och som kunde användas vid förtroliga samtal. I alla fönsteröppningar därstädes finnas i vänstra smygen skåplika fördjupningar. — Översta våningen, till vilken en trappa av bjälkar leder, var utslutande avsedd till försvaret. Där fanns ett vindspel för uppforslande av krigsredskap, där voro "stycken" (d. v. s. kanoner, varmed den omkringliggande nejden i vid omkrets kunde beskutas), slungor, lod- och stenbössor uppställda. Från denna vånings fönster har man en ståtlig utsikt.

Glimmingehus har emellertid aldrig varit belägrat av någon fiende. Att borgen verkligen varit bebodd i fredstid, därom vittna de starkt nedsotade kaminerna. Utom borgens märklighet för krigshistorien är den av största intresse också för studiet av adelns i vårt tycke enkla och grova seder på den tiden, om man besinnar, att "Jens Holgersen var ibland sin samtids mäktigaste ädlingar och en lika stor krigare som gynnad hovman".

74. Den svarta rätten befolkade Europa långt före sin starkare släktning, den bruna rätten (läsebokens "grårätta", också kallad skeppsrätten, stora husrätten). — Svarta rätten, som är lätt att känna igen på den svarta eller svartgråa dräkten, de långa, nästan nakna öronen och den långa svansen, som är längre än kroppen, fanns förr i tiden talrikt såväl i städerna som på landsbygden i södra och mellersta Sverige. Den bruna rätten synes ha invandrat till Sverige på 1790-talet och visade sig då först i Skåne. Hon uppträdde till en början i sjöstäderna, och allteftersom hon blev talrikare, undanträngde hon sin svarta släkting. Det blev strid på liv och död, den svagare måste ge efter och draga sig alltmåra undan. Numera är svarta rätten sällsynt i Sverige och förekommer mest vid människors boningar i avlägsnare skogstrakter, dit hennes besläktade fiende ännu inte hunnit framtränga. Sålunda var hon ännu på 1880-talet tämligen vanlig i Hälsingland, men har under de sista åren också påträffats någon gång vid Stockholm och i dess omgivningar. Även lär hon ännu förekomma vid Örebro och på några ställen i det sydligare Sverige.

Vad beträffar den bruna rätten, "grårätten", så utbreddes hon sig hastigt inom landet, vandrande från sjöstäderna till den ena lantgården efter den andra, och de ställen inom vårt land,

som ännu äro befriade från henne, torde ej vara många. Till lappmarkerna och fjälltrakterna synes hon dock ännu ej ha hunnit. Kanske äro vintrarna där uppe för kalla och för långa för henne.

Bruna råttan är ett härdigt djur, hon fördrager allt, och hon synes vara omöjlig att utrota. Få djur äro i alla avseenden så väl utrustade som denna råtta. Utan tvivel är hon ett av våra intelligentaste däggdjur, och därigenom att hon ständigt är förföljd och alltid måste vara på sin vakt, ha hennes sinnen blivit skärpta i hög grad. Hon vistas ju ständigt bland fiender. Med fällor, gift och alla tänkbara medel söker människan tillintetgöra henne; kattor, hundar och rovfåglar trakta alltjämt efter hennes liv, och dock reder hon sig, utan att hennes släktes framtida bestånd synes på minsta vis vara hotat. Ehuru redan av naturen väl utrustad, har hon dock själv lärt sig mycket. Hon synes ursprungligen ej vara byggd till klättring, men har det oaktat lärt sig denna konst så bra, att hon kan gå på kala väggar och i farans stund klättra upp i toppen på de smärtaste träd (jfr s. 85 i N. H—n: "ställde sig på varandras axlar..."). Hon är ej född till vattendjur, och dock har hon lärt sig att simma och dyka som en utter, ja, hon kan t. o. m. fånga snabb-simmande fiskar.

De bruna råttornas livstid är kort; de åldras tidigt, se redan vid ett par års ålder gamla ut, få ofta hudsjukdomar och förlora håret, vilket ger dem ett avskyvärt utseende. Det är givet, att ett djur, som har så många och svåra fiender, skall fortplanta sig starkt. Det är troligt, att bruna råttan i regel sätter 4 à 5 kullar ungar årligen. Antalet ungar i kullen varierar mellan 3 och 21. (Efter G. Kolthoff.)

76. **Loge** är det rum, där säden tröskas; även förvaringsrum för otröskad säd.
- **Visthus** är en bod, där kött, fläsk och andra matvaror förvaras. Stadsborn ha ofta förklarad ordet såsom betecknande "det hus, där man vistas". Uttydningen är ej så orimlig. Ordet **vist** betyder "varande" = det att uppehålla sig någonstades.
- **Lybsk** = från Lybeck.
77. ... arma **fjättrade fångar**... Uttrycket är ej en onödig omsägning, utan meningen är: fångar, som voro fjättrade och således ej kunde försvara sig mot råttorna.
- ... den sista **rovan**... Innan potatisen blev allmänt odlad, voro rovor och kålrötter viktiga beståndsdelar av de fattigas dagliga kost.
78. "**Trirop! Trianut, tranan,...**" o. s. v. De av Selma Lagerlöf uppfunna namnen äro onomatopoetiska, d. v. s. de efterlikna det ljud, som de av dem betecknade djuren frambringa. Tranans röst är hög och gäll, och hon flyger stundom så högt, att man väl hör ljudet i luften, men ej kan se den flygande skaran. Tranorna flyga vid sina flyttningar, som bekant, i två rader, som mötas i en vinkel, med en anförare i spetsen. Man har

liknat det ljud, som tranorna frambringa, vid trumpetstötar, och när hannarna, medan de promenera fram och tillbaka på häckplatserna på hedarna och myrarna, börja trumpeta, instämman också de på äggen liggande honorna, varvid en musik uppkommer, som höres vida omkring i nejden. Jfr kap. V.

81. **Herr Ermenrich** heter storken, förmodligen för att detta tyska namn skall påminna om att han är en förnäm och sydlig fågel. Det en gång uppbyggda boet användes av storkarna år efter år; man känner bon, vilka sedan hundra år tillbaka varje sommar varit bebodda, och då storken lever mycket länge och hans äktenskap avslutas för livstiden, byter boet sällan om ägare. Hannen kommer en tid före honan för att, såsom folket tror, inspektera boet, varpå han anses återvända söderut för att hämta makan. — "Storken tolkar sina känslor genom att smälla med näbbet, och detta sällsamma instrument förstår han att hantera på ett verkliga konstnärligt sätt, smäller än längre, än kortare, än snabbare, än långsammare, än starkare, än svagare," säger Brehm. Kolthoff har aldrig hört storkar frambringa annat ljud än detta klappande med näbbet, när flera av dem äro tillsammans.

På de sista årtiondena har storkarnas antal i Skåne i hög grad avtagit. Också flera andra intressanta vadare, som äro en prydnad för våra sumpmarker, vilka de med sina egendomliga läten ge liv, t. ex. tranan, bli allt mindre allmänna i vårt land till följd av torrläggandet av myrar och träsk.

84. **Taklök** (*Sempervivum tectorum*) växer här och där i södra och mellersta Sverige på klippor. Den var förr mycket ofta planterad på torvtaken, emedan den ansågs skydda mot eldfara. Den är mycket saftig, har tjocka jordblad i rosett samt ljusröda blommor i kvastlik blomställning.
85. **Tornugglan** (*Strix flamméa*) är egendomlig för Skåne. Hon har inflyttat till Sverige under senaste århundradet, märktes första gången i Ystads hamn 1834, är ännu rätt sällsynt och förekommer endast i sydvästra Skåne. Hennes utseende är ganska säreget: ansiktet triangelformigt med rundade hörn och beklätt med vita och rödbruna fjädrar. Ögat är mörkbrunt, näbbet vitgult. Tornugglan, som är av en hönas storlek, har för övrigt en mycket vacker fjäderdräkt: färgen ovan askgrå, vattrad. "På dagarna sitter hon," säger Kolthoff, "uppe på en kyrkvind, högbent och halvblundande, i ett mörkt hål och förvrider sin egendomliga fysiologi, som gjorde hon sig löjlig på åskådarens bekostnad." Först mot natten flyger hon ut och anställer då en skarp råfst med alla små gnagande djur. Genom lagen av 1907 är tornugglan en av de tre lagskyddade ugglearterna. Jfr kap. VI.
- **Lunds domkyrka.** I fråga om besvärjelser och mystiska krafter spelade allt, vad som stod i sammanhang med kyrkor och kyrkogårdar, i forna tider en stor roll, t. ex. spånor, täljda av kyrkklockor, vatten från gravstenar, bly från kyrkfönster. Den fågel, som bodde i en så märklig kyrka som Lunds domkyrka, Nordens äldsta stifts kyrka, grundlagd redan på 1000-

talet, måste anses vara i besittning av alldeles särskilda hjälpmedel, vilket också visar sig vara fallet. — Den lärare, som önskar beskrivning på domkyrkan, hänvisas till Schücks och Lundahls läsebok I: I.

86. Binge kallas en avplankning i ett sädesmagasin, en stor lår o. d.
88. ... så snart han blåste, voro de under hans makt. Selma Lagerlöf har här begagnat motivet ur den kända sagan om Råttfångaren i Hameln, vilken i korthet lyder sålunda.

Hameln är en liten stad i Hannover, belägen vid Hamels inflöde i Weser. I slutet på 1200-talet skall därstädes ha uppenbarat sig en pipblåsare, som erbjöd sig att mot en viss belöning driva alla stadens råttor ut i Weser. Genom makten av sin pipa lyckades han verkligen locka råttorna bort från staden, men den utlovade betalningen erhöll han inte. Till hämnd lockade han då följande söndag, medan gudstjänsten pågick, alla stadens barn genom sin musik in i ett närbeläget berg, som öppnade sig på hans bud. Endast två barn, som hade blivit efter de andra, så att berget vid deras ankomst redan var stängt, undgingo detta öde.

Angående råttor och musik skriver Th. Zell i sina Djurfabler: "Sällsam är mössens kärlek till musik. Välljudande toner locka fram dem ur deras gömslen och komma dem att glömma all fruktan. De visa sig på stora, ljusa dagen i rum, i vilka det spelas, och lokaler, i vilka regelbundet musik uppföres, bli slutligen deras älsklingstillhåll."

KAP. V.

DEN STORA TRANDANSEN PÅ KULLABERG.

Tydiligen har Selma Lagerlöf velat göra sin samling av tavlor ur naturens liv fullständig genom att i ett kapitel erinra om de spel och lekar, som förekomma hos djuren. De äro också alldeles särskilt ägnade att fångsla barnens intresse och väcka deras håg för att göra egna iakttagelser.

Nu veta vi, att dessa lekar mestadels äga rum i sammanhang med frieriet till honorna. Men det ingick inte i Selma Lagerlöfs plan att framhålla denna sida av saken, vilket det ju står barnens lärare fritt att göra. Hon valde i stället att låta sin fantasi skapa det stora

lekmötet på Kullaberg. Idén är, som man märker, beslätad med Kiplings i Djungelboken.*

På samma gång har förf. emellertid givit oss en levande målning av de känslor, som följa med våren, då hon berättar hur »alla och envar kände sig modiga och starka, upplivade av återkommande kraft, pånyttfödda av våren, hurtiga och färdiga till alla slags äventyr». Men också den »längtan efter det ouppnåeliga», som är oskiljaktigt förenad med vårstämningen i nordn, finner hon bilder för.

*

Vad tranorna beträffar, vilkas dans har skänkt kapitlet dess namn, så är det givet, att dessa ståtliga fåglar i alla tider skola ha tilldragit sig livlig uppmärksamhet.

Det är alltid intressant att studera varifrån författare ha fått idéer, uppslag och ämne till sin fantasi skapelser, och jag har mig bekant, att redan tidigt tranorna voro föremål för Selma Lagerlöfs iakttagelser. I närheten av hennes barndomshem, Mårbacka, voro tranorna under en veckas tid vår och höst vanliga gäster på en mosse, som låg på andra sidan dalen inom synhåll från gården, så att man genom kikare kunde se de stora fåglarna gå och promenera därborta, liksom man hörde deras rop. Den veckan gällde det för barnen att krypande smyga fram längs åkerrenarna för att på nära håll se tranorna, när de betade på åkrarna i dalen. Man hade sitt nöje av att ge akt på den fågel, som var ställd på vakt. Gjorde man något buller, upphävde den sitt varnande Prirrool, och hela flocken flög tillbaka till mossen. I Gösta Berlings saga använder Selma Lagerlöf om kavaljererna på Ekeby den liknelsen, sannolikt byggd på egen

* Den för ämnet intresserade hänvisas till L. A. Jägerskiölds arbete *Om spel och parningslekar bland djuren*. (GEBERS förlag; pris: 3,75.)

erfarenhet, att de vaktade gården, »såsom tranorna vaktade vårsäden». — Vidare fanns i Östra Ämterviks prästgård under hennes barndom en tam trana, som de Lagerlöfska barnen voro mycket rädda för, emedan hon brukade komma bakifrån och nypa folk i nacken med näbbet. Den tranan hade stor förkärlek för prästen, och om denne kom ut på gården, ställde sig framför tranan, bredde ut rockskörten och svängde runt, brukade tranan i sin ordning börja dansa, breda ut sina plymer och betyga sin glädje. — Ett annat exempel på att tranorna tidigt spelat en viss roll i Selma Lagerlöfs föreställning äro hennes och hennes systers berättelser om en lek, som plägade uppföras i deras barndom. På »vaffer-(=vårfru-)aftonen», d. v. s. kvällen före Mariebebådelsedag, väntade alltid barnen på Mårbacka, att »tranan» skulle komma, och glädde sig i förväg åt denna händelse med lika stor förvisning som åt att julbocken skulle infinna sig på julaftonen. Någon av husets yngsta och glädaste tjänarinnor kom då i skymningen in, klädd till »trana», och kröp på alla fyra genom rummen. Kostymeringen bestod av en stor slädfäll, tung att bära, med den ludna sidan utåt, och ett naket spinnrocks»huvud», som hölls i handen och skulle stickas fram som näbb. Tranan kastade ut tranbrev till barnen med påskrift Tranfröken o. d. och innehållande endast bilden av en trana med en liten parvel på ryggen och i näbbet hållande ett brev. Men stackare den, som tog upp sitt brev! »Tranan» stack under ett hotande trirop! trirop! fram sitt näbb och måttade efter adressatens ben och fötter. Och varje år, så länge barnen voro små, injagade tranan därvid samma med munterhet blandade förskräckelse.

»Den stora trandansen» hör till de kapitel i N. H—n, som förtjäna att med uppmärksamhet i skolan läsas omigen på ett högre stadium, ja, på det högsta. För sammanhängets skull är det vid första läsningen

av boken outhärligt, då vi här få motiveringen till Smirre rävs senare uppträdande i sagan.

Framställningen är så dramatisk och åskådlig, att t. o. m. de minsta av bokens läsare fatta vad de behöva fatta. Och de redan i kap. IV skickligt gjorda förberedelserna genom inbjudningen till mötet och orden: »det är vad du aldrig har drömt om», stegringen av spänningen under tävlingarna, tills äntligen höjdpunkten av festen, tranornas dans, blir uppnådd, förfela på intet stadium sin verkan.

Om också förstaklassisterna inte fullt sentera skönheten i sådana poetiska bilder som t. ex. dessa: en sky, som klingade och kvittrade, »som om den bara bestode av toner», eller: ett moln, som var »fullt av det hemskaste oväsen, det gräsligaste skrikande, det hånfullaste skratt och det mest olycksbådande kraxande», så intressera de sig för lekarna, vilka erbjuda likheter med de prov, som de själva varit med om att utföra. Att man inte ostraffat kan överträda reglerna för en tävling, känna de nogsamt.

*

Kapitlet börjar med en präktig beskrivning av själva skådeplatsen för lekåret. Denna beskrivning lämpar sig förträffligt till utantläsning i sin helhet eller styckevis, sedan uppläsningen av densamma omsorgsfullt inövats. Dessutom ägnar sig i en hög klass till utantläsning hela beskrivningen på tranornas dans.

På det livligaste varnas läraren emellertid för all dissekering av den fina och inspirerade skildringen av den längtan, som »vårens eld» upptänder. Det stycket skall tala självt. Läraren har bara att sörja för att det blir vackert återgivet.

89. **Kullaberg** eller **Kullen** är en bergås, vars huvudmassa består av gnejs. Det har en största bredd av 1,5 km. och en längd av 16 km. Den högsta toppen, Höggkullen, når en höjd av 188 m. Uppe på platån löper en landsväg, "Kullavägen", förbi Kullagården (s. 92) nästan fram till fyren. Ovanför Kullens

yttersta spets är nämligen uppfört ett 11 m. högt runt, gult stentorn, Kullens fyr (s. 92), vars bas ligger 77 m. över vattenytan, den högst belägna fyr i Sverige. Den år 1900 uppsatta nya fyren var det året den största i världen. Under klara nätter kan man därifrån se 12 andra fyrar. Varannan minut visar fyren en "blänk", men den ligger alldeles för högt, varför den ofta bortskymmes av moln och dimmor. I så fall ges då var femte minut ett skott med den på sidan om fyren placerade signalkanon. Redan år 1560 uppställdes på udden en "fyrpande", som var den första i Skandinavien och där man underhöll elden med skånska stenkol.

För att bese Kullen kan man först bege sig till Mölle (s. 93), dit man kommer på järnväg från det i sydost därifrån liggande Höganäs, en sträcka av 12,5 km. Från Mölle kan man ro omkring berget in i Skälderviken till Arild, ett fiskeläge på Kullens östra sida. De flesta egendomliga bildningar i bergväggarna, som man på en dylik tur får se, ha sina mer eller mindre betecknande namn. Det kanske roar barnen att höra sådana exempel som Silvergrottan, Jungfrugrottorna, Badkaret, Sockertoppen, Napoleons hatt, Napoleons huvud.

Det härliga Kullaberg hade helst bort bevaras som en statens nationalpark; se kap. XLVI. Det är likväl nu på annat sätt räddat från bl. a. utlänningars hotande spekulationer på dess stentillgångar. Det har nämligen lyckats det enskilda bolaget "Kullabergs natur" att förvärva och inhägna det område, som utgör själva berget väster och norr om den s. k. Bökebolsvången invid Mölle, och det av bolaget inhägnade området skall för framtiden lämnas i huvudsak obebyggt och i sitt ursprungliga skick.

Tyvärr får själva Bökebolet, som fordom var en pärla av naturskönhet, med vissa förbehåll bebyggas, och den förut i sin oberördhet så ståtliga badstranden vid Ransvik har, för att tillfredsställa Möllebadgästernas fordringar, blivit belamrad med triviala anläggningar, vilket allt förstör landskapets utseende från Möllesidan.

90. **Kullamannen**, en jätte, som troddes bo inne i bergets salar, har blivit bekant framför allt genom den danske författaren B. S. Ingemanns skildring i hans roman Valdemar Seier. Han gjordes av I. till en underlig och fruktad man, som från sitt torn på Kullaberg tydde stjärnornas språk. Fiskare och roddare i Mölle pläga hänvisa turisterna till danskarna för vidare upplysningar om Kullamannen. Vid en roddtur kring Kullaberg får man tillfälle att se Kullamannens "trädgård" med en ensam rosenbuske, Kullamannens "port", "sal", "hatt", "grav" m. m.
92. **Kullagården** ägdes fordom av familjen Elfversson. Änkan till den siste av dessa ägare, den gamla frun i K., som hade rättighet att bo kvar till döddagar, höll i många år i Kullagården ett pensionat för sommargäster. Men sedan en eldsvåda hade lagt huvudbyggnaden i aska, hade hon sitt hem i en liten flygelbyggnad på den s. k. "nedbrända Kullagården".

- **Kullabonden** bodde i den andra gården. — Numera finns uppe på berget ett enda hotell, "Hotell Kullagården".
93. **Mölle** är ett först i senare tider grundat fiskeläge vid Kullens fot på västra sidan av berget, utåt Kattegatt. Det har god hamn, badhus, flera hotell och pensionat samt bortom 1,000 invånare. Sommartiden besökes M. av en mängd badgäster, särskilt tyskar (före världskriget) och danskar, på vilka senare Kullen, det enda berg, som de ha på nära håll, utövar en stor dragningskraft.
- **Råkan** är en flyttfågel av korpsläktet, svart med glans av blått och purpur, som, hitkommen i mars, talrikt uppträder särskilt i Skåne och på Öland. När råkan häckar i trädgårdar och parker, blir hon ytterst obehaglig genom sitt skrik, som oftast åtföljer dessa fåglars strider och kiv om materialet till deras bobyggnad.
- **Göinge** härader (Östra och Västra) ligga på gränsen mot Småland och ha i sina nordliga delar samma natur som det småländska höglandet. **Orrar** och **tjädrar** äro inga karaktärsfåglar för Skåne, där deras antal f. ö. på senare tid avtagit, men de förekomma dock och trivas i skogsbygderna på norra gränsen av landskapet. — **Orrens** flykt är ganska god, går i **rak** linje med ytterst snabba vingslag och fortsättes ofta långa sträckor i ett drag. **Tjädern** däremot flyger mera tungt, flykten påskyndas av hastiga vingslag, går nästan rakt fram, men är icke synnerligen ihållande.
- **Måkläppen** (av **måk**, **måke** = **mås**), en liten holme, är den högsta delen av det s. k. Falsterbo rev, ett par km. utanför Falsterbo, och är känd för sitt sällsamt rika fågelliv. **Tärnor**, **änder** och vadare av skilda, delvis sällsynta slag ha där sitt hemvist. Holmen, i grannskapet kallad "Kläppen", är fridlyst tack vare den s. k. Måkläppföreningens ingripande för att förebygga utrotning av vissa fågelarter.
95. **Storkarna** flyga vackert och lätt, högt och uthålligt, men ej särdeles snabbt och bära under flykten halsen rakt framsträckt samt benen utsträckta längs stjärten. Ofta ses de kretsas uppe i luften i praktfulla skruvlinjer, och stundom segla de härvid med orörliga vingar. Flykten tröttar dem icke, de röra sällan vingarna och förstå att begagna sig av vinden och varje luftdrag med sådan skicklighet, att de svävande stiga och sänka sig efter behag. Stjärten användes så skickligt till styre, att de förmå företaga allehanda vändningar.
- **...kronhjortarnas mångtaggiga horn...** Ju äldre hjortarna äro, desto flera taggar ha deras horn; i Sverige har man dock inte räknat mer än 12 spetsar. Förf. har emellertid här gjort sig skyldig till ett tidsfel. De äldre hjortarna förlora sina horn i februari, senast i mars; de yngre däremot behålla dem till fram i maj.
- Den vackra gråa **hägern** med sin svarta nacktofs är en flyttfågel, som återkommer tidigt på våren. Han finns på många ställen i Skåne, Halland och Blekinge och häckar i olikhet

med de flesta andra vadare i träd, helst höga bokar och almar, flera par i samma träd, ofta i kolonier om 50—100 par. Då de ståtliga fåglarna, som bli nästan lika stora som storkar, stundom äro utsatta för grov och blodig förföljelse, är det föreslaget, att de skola lagligen skyddas.

96. Om kråkornas flygdans berättar Torsten Renvall: "Vissa aftnar ser man kråkorna församla sig på bestämda platser i skogarna, vilka vanligen utgöras av något högre, ända till toppen skogbeklätt berg. Här utföras under rop och oväsen flygkonster, i det att flera kråkor flyga efter varandra runtomkring bergets topp. Efter några varv sätta sig kråkorna, den ena förr, den andra senare, varpå andra, som suttit i träden bredvid, intaga de avgåendes plats. Detta om våra ringdanser påminnande uppträde fortfar en god stund. Därpå beger sig hela hopen till sina sovplatser i skogarna."
- Med anledning av hararnas lek må här anföras Kolthoffs berättelse om hur han i naturen sett harhannars strid om honan. "Så snart den ena hannen lyckades komma intill honan, sprang rivalen på honom. Den anfallne reste sig då kapprak och mötte sin medtävlare med slag på slag av framfötterna, vilka därvid gingo som trumpinnar. Stundom tumlade de för ett ögonblick om varandra, och så gjorde de plötsligt långa språng åt sidan, samtidigt sparkande i luften med bakbenen, vilket gjorde ett högst komiskt intryck. Deras rörelser voro under denna kärlekslek ytterst hastiga och livliga."
- 96, 97. Om orrarnas och tjädrarnas spel tillåter jag mig att från Jägerskiöld och Kolthoff citera följande. "Orrens spel består i ett ihållande kuttrande, som då och då avbrytes av en blåsning. Härvid går han sakta och lågbent, nästan släpande, framåt med sträckt hals, hängande vingar, utbredd stjärt och bakryggens fjädrar uppresta. För var blåsning hoppar han till. När tupparna kämpa, slutas det vanligen med att den starkare leder omkring den besegrade, hållande honom vid huvudet... Så stora orrlekar med ända till hundratals tuppar, som omtalas från forna tider, finner man knappast numera. Oftast hör man endast enstaka orrar spela. — Ungefär lika sammansatt är tjäderspelet. Där tjädrarna äro talrika, samlas de i mars på bestämda platser för att spela. Tupparna äro då mycket ilska och strida oupphörligt med varandra. Men där tjädern förekommer sparsamt, spelar var tupp för sig. Vanligen sitter tuppen härvid på någon grov, vågrät trädgren. Halsen sträcket fram med näbbet riktat snett uppåt, vingarna hänga nedåt, och stjärten slås ut likt en solfjäder. Spelet är mycket lågt och höres ej mycket långt. Det börjar med knäppningar, som mycket likna det ljud, som uppkommer, om man sakta knackar tvenne träpinnar mot varandra. Dessa knäppningar upprepas hastigare, varpå följer den s. k. klunken, ett ljud, som liknats vid det, som uppkommer, då korken drages ur en flaska; slutligen kommer 'sisningen'. De ögonblick, då tuppen utbringar sisningen, är han fullkomligt i extas med slutna ögon och utan förmåga att höra." — Orrarna äro däremot mycket skygga och uppmärksamma under spelet.

98. ...freden på den stora lekdagen... Liksom på det medeltida tingen et var och en skulle ha sin rätt och sin frihet okränkta (tingsfrid) och det, som eljest icke betraktades som fridsbrott, vid detta tillfälle erhöi sådan egenskap, så låter här förf. en dylik fred eller frid vara lag på djurens lekmöte. Straffet för fridsbrott mot t. ex. jul- eller tingsfriden var ursprungligen, att gärningsmannen blev fredlös. Han betecknades därigenom som en folkets och konungens fiende. Följden därav var, att vem som helst utan straff eller bot kunde döda den fredlöse. Därtill förverkade han sin förmögenhet, och hans boning uppbrändes. I senare tider mildrades straffet till landsflykt.
- utan gensägelse = utan motsägelse eller invändning, d. v. s. enhälligt.
- **Häckeberga**, i Genarps socken och Malmöhus län, är ett av Skånes naturskönaste herresäten, f. n. tillhörigt friherre C. G. Wrangel. Slottsbyggnaden ligger på en holme i Häckebergasjön. I godsets bokskogar ha **kronhjortarna** sitt egentliga tillhåll i Skåne, fast de jämväl förekomma vid större gårdar i Malmöhus län, ss. vid Öveds- och Börringekloster. — Möjligen blir episoden med hjortarnas strid utesluten ur en kommande upplaga av N. H.—n. Sannolikt har den inte sårat barnens verklighetssinne, då ytterst få av bokens små läsare ha kunnat vara i tillfälle att se hjortarna i vilt tillstånd denna årstid. Förf., som säger sig ha blivit vilseledd av en uppgift hos Brehm, har naturligtvis endast haft för avsikt att påminna om de äldre och mest stridslystna hjortarnas väldiga strider om honorna.
100. Om **tranorna** meddelas här till tjänst för de lärare, som icke ha tillgång till biologiska handböcker, efter Brehm, Kolthoff m. fl. följande fakta.

Tranans huvud är ovan nästan naket, framtill svart, i nacken försett med en röd V-formad fläck, ej "rött fjädersmycke". De inre armpennorna bilda nedhängande gråa plymer med svarta spetsar. Iris är röd, näbbet grönbrunt, benen äro svartaktiga. — I Skåne visar sig tranan ofta i slutet av mars; "tredje torsdagen i Tor (= mars) sätter tranan sin fot på Sveriges jor," säger ett gammalt ordstäv. I slutet av sept. eller början av okt. flyttar hon bort. — Vad **trandansen** beträffar, läses följande beskrivning hos Brehm: "Tranan roar sig, då sådant faller henne in, med lustiga språng, övermodiga rörelser, besynnerliga ställningar, bugningar av halsen, vingarnas utbredande och en formlig dans, eller ock vrider hon sig under flykten i praktiga ringar en lång stund över ett och samma ställe. Liksom i övermodig uppsluppenhet upptager tranan småsten och träbitar från marken, kastar dem upp i luften och söker åter uppfånga dem, bockar sig hastigt flera gånger efter varandra, slår ut vingarna, dansar, hoppar, springer hastigt fram och tillbaka och uttrycker med de mest olika rörelser en oändlig levnadsglädje. Men hon förbliver därvid alltid behaglig, alltid vacker." — Särskilt berömd för sin dans är den endast ett par gånger i Sverige anträffade jungfrutranan, som lär hålla talrikt besökta stora "dansfester".

KAP. VI. I REGNVÄDER.

Detta kapitel har bland annat till uppgift att måla ett regnväder. Det är möjligt, att inte alla lärare kunna följa förf:s fantasi, när hon i regnmolnen skådar »kar, tunnor, flaskor och säckar», men ingen torde kunna motstå det betagande starka intryck, som det gör, ifall läraren låter de späda barnarösterna i kör och med en viss rytm framsäga småfåglarnas glädjekvitter över det ljumma, befruktande vårregnet: »Nu får vi regn» etc., eller gässens stolta rop: »Här kommer vi med sippor» etc.

Vad sedan beträffar **k o n t r a s t e n** mellan den ödsliga vildmarken och det av människor ordnade trygga samhället, som kapitlet även har till uppgift att framhålla, så gör den sig så kraftigt gällande, att några understrykningar av densamma från lärarens sida torde vara alldeles överflödiga.

Men utom det här antydda erbjuder kapitlet flera andra anknytningspunkter för undervisningen. Alltefter olika förutsättningar kan läraren tänkas vilja tala om flyttfåglarnas underbara förmåga att finna sin väg, kan han vilja intressera barnen för att studera karaktären hos en **s k o g s m o s s e** eller påpeka de olika byggnads s ä t t e n i Skåne och i mera skogbevuxna landskap.

101. **Vägmärkena.** För att på egen hand kunna företaga sådana långväga färder som flyttfåglarnas fordras naturligtvis ett särskilt sinne, ett slags lokalsinne, och att fåglarna verkligen äro i besittning av ett sådant, till vilket människan inte har någon motsvarighet, det anser bl. a. Kolthoff vara obestridligt. Fåglarna skulle inte annars, påstår han, i mörka oktobernatten, i dimma och regntjocka finna vägen över havet, och nu flyga de ju även i den tätaste dimma så rätt, att man dagen lång kan se den ena flocken efter den andra flyga samma väg. "Därmed är icke bestritt," säger K., "att enstaka individer verkligen flyga vilse. Alla äga tydligen icke samma förmåga att finna vägen."

— **Ovesholm** (se kartan) påminner genom sitt namn, då det är uppkallat efter en **Ove** Urup, som ägde det i början av 1600-talet, om dansktiden.

101. **Kungsgårdarna** äro de ansenligaste och äldsta bland statens jordbruksfastigheter (jfr Ottenby kap. XI). De ha i allmänhet stort jordbruk, vid vilket ortens allmoge i forna dagar var skyldig biträda med hjälpdagsverken. Kungsgårdens ståtliga, ofta befästa huvudbyggnad var stundom residens för konungens befallningshavande i orten. De flesta kungsgårdar äro numera utarrenderade för statens räkning.
- **Bäckaskog**, som har ett ovanligt naturskönt läge, äger bland sina byggnader flera minnen från medeltiden, då det var munkkloster. Den vackra trädgården genomflytes av den å, som förbinder de båda sjöarna. 1680 indrogs B. till svenska kronan. Konung Karl XV, som arrenderade B. åren 1845—1872 och lät försköna det på flera sätt, älskade mycket den gamla kungsgården och uppehöll sig ofta där. Många glada berättelser om hans skämtlynne leva kvar på folkets läppar.
- **Ryssberget**, vars huvudmassa ligger i Skåne, är gränsberg mot Blekinge. Högsta punkten i Skåne når upp till 160 m. Sluttningarna äro bevuxna med vacker bokskog.
102. **Potatislanden** äro av betydlig omfattning, särskilt i Gärds härad, vars sydvästra del uppfylles av Linderödsåsens höjder och sluttningar, som bilda ett skarpt avbrott mot slätten. Potatisen har tyvärr huvudsakligen använts för brännvinsbränningen.
- De svarta **surlimporna**, "skånska" limpor, äro egendomliga för södra Sverige, där allmogen inte tycker om vare sig sirap eller kryddor i rågrödet. Brödet blir surt genom långvarig jäsning, upprepad tillsättning av jäst eller surdeg (d. v. s. deg, som genom att ha undergått en flera dagars jäsning-process har blivit mycket syrlig och som gömmas från det ena baket till det andra), användning av varmt "spad" och viss behandling med värme för övrigt. För dess gräddning, som tager många timmar, fordras särskilt murade ugnar. — Om ett välkommet vårregn säges i Värmland: "Nu regnar det havrebröd."
- **Spettkakor** äro också en egendomlighet för Skåne. De tillredas av 3, 4 ja, ända till 6 tjog ägg jämte socker och något potatismjöl, vilket allt noga vispas, varefter de skickliga bakerskorna drypa smeten över "spettet", ett slags mot ena änden avsmalnande kavle, som av en annan person utan uppehåll vrides omkring medelst en vev. Kakan blir sockertoppsformig, stundom göres den meterhög med allehanda krumelurer och "spindelvävar" av smeten, ofta med sirater av kulört socker ytterst. Efter träspettets utdragande blir det ett hål genom kakan, vars topp avskäres för att lämna plats åt en blombukett, som anbringas överst. Spettkakan får i Skåne icke saknas på födelsedagsbord, vid barndop, bröllops- och begravningskalas m. fl. högtidligheter, åtminstone i mera välbärgade allmogehem.
103. ... en liten **marig** tall... På myrar blir tallen dvärgartat liten, s. k. martall. En martall om 50 års ålder kan vara knappt manshög.

103. **Tranbär**, "tränjon", växer liksom linnean i långa revor, men trivs endast i myrar och kärr, där rankorna krypa på vitmossetuvorna. De vackra ljusröda blommorna slå inte ut förrän långt fram på sommaren, och bären, som äro större än lingon och betydligt surare än dessa, mogna mycket sent. Ätbara bli de inte förrän på vintern eller följande vår. Av bären kan göras ett utmärkt sylt.
104. **Frontespis** är ett byggnadsparti, liknande en gavel, som stundom finns på mitten av en byggnad, skjutande upp över taklisten, ofta försett med fönster till vindsrum. (Jfr kap. XXIII.)
105. **Balkong** är en utbyggnad, som anbringas på väggen av en byggnad och till vilken man har utgång genom ett fönster, som förlängts till dörr. Den har bröstvärn, som kan vara av sten, järn eller trä. Golvet vilar på konsoler eller strävor: av sten eller järn vid stenhus, av bjälkar, utstickande ur väggen, vid trähus.
106. **Kärrugglan** kallas också jordugglan, därför att hon tillbringar dagarna på marken, gömd mellan tuvor och gräs. Hon älskar sank mark, men även hedar och lägger sina ägg stundom på blotta jorden. Mycket sällan jagar hon om dagen, fast hon eljest är en stor flygkonstnär. Kärrugglan är stor som en kråka, rostgul till färgen med svarta och bruna fläckar och band samt har ett par små tofsar på huvudet. Egentligen är hon en fjällfågel, men träffas någon gång häckande i Skåne, Blekinge och på Gottland. Det händer henne någon gång, att hon glömmet sig kvar över vintern, men kärrugglan är i regel en flyttfågel. Liksom torn- och hornugglorna är hon förklarad övervägande nyttig, varför dessa tre ugglearter enligt 1907 års lag äro lagskyddade.

*

Förslagsvis må här meddelas ett litet samtal med barnen angående skogsmossen (s. 103). "Det var nog inte så trevligt att vistas på en mosse den årstiden i regn och snö och kyla. — Det är väl ingen av er, som inte kan skilja på mosse och mossa? Vem har varit på en mosse? En mosse är en trakt, men mossa är en växt, som kan se ut t. ex. så här. Den här mossan har vuxit i en mosse. Det är vitmossa (ett prov visas).

Hurudan kändes marken för Tummetott att gå på i mossen? Han var så lätt, men för vanliga tunga människor är det fara värt att sjunka ner i vatten, för en mosse är alltid sank. Och detta är inte underligt, för en mosse har i forntiden varit en sjö, som sedan har blivit uppgrundad och igenväxt, ofta just genom sådan här vitmossa.

Inte hade pojken mycket att stilla sin hunger med. Frusna lingon smakar nog bra, men tranbär! Har någon känt hur sura de är? — Men om sommaren kan en mosse lysa röd av ett annat slags bär än sådana, som här talas om; har någon sett det? Från tåget t. ex.? Ja, hjortron, som är så vackert

röda och gula, innan de är mogna, växer just på mossar, där vitmossa trivs.

Vad såg pojken för större växter på mossen? Hur tror ni att en marig tall ser ut? På sommaren lyser det vitt på tuvorna i mossen av ett slags små lustiga växter med vita tofsar, som barn brukar tycka om att leka med — har någon sett det? (Tuv- eller ängsull.) Och så växer där små buskar med blåa bär (odon) och krypande revor med söta, svarta bär (kråkris). Vem minns några fler?" (Barn bruka stundom ha intresse och blick för dylika växtsamhällen, och på landet kunna de få uppmaning att själva gå och se efter eller medföra prov på kärrväxter till skolan.)

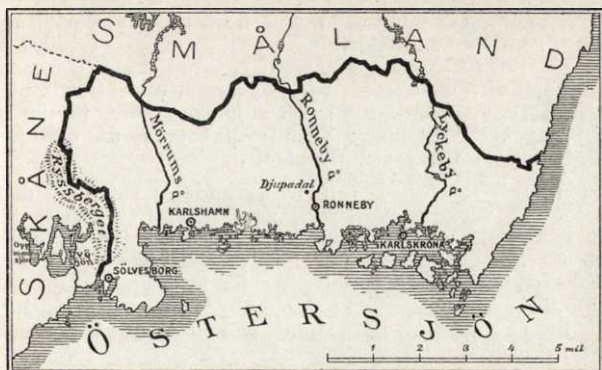
KAP. VII.

TRAPPAN MED DE TRE TRAPPSTEGEN.

Genom detta kapitel har Selma Lagerlöf kastat evärdlig glans över lärometoden i folkskolan i Västra Vämnehög. Emellertid torde det inte vara skäl att genom utfrågande eller repeterande behandla Blekingssagan som ett vanligt geografiskt läsestycke, utan låta den gälla som ett »pojken» minne från skolan.

Jag föreslår, att läraren då i förbigående bara framkastar den förmodan, att det, som den lilla Nils hade så svårt att minnas, sannolikt var skillnaden på »tre olika trakter, som finns i Blekinge: Skogsbygden, Mellanbygden och Strandbygden». I alla händelser blir önskan att vara duktigare än Nils omedvetet en sporre, som driver barnen att lägga det på minnet. — En och annan liten väckande fråga kan ju passas in här och där, t. ex.: »Kan någon komma ihåg utantill det där lustiga, som står om vattnet? (Vatten är vatten etc. s. 112.) Har ni sett vatten bära sig åt på det sättet, som här står? Få se om någon vid nästa regnväder kan visa mig det!»

Karta med Skåne, Småland och Blekinge, vare sig vägg- (blind-) karta eller teckning, måste finnas till hands. Jag vill för övrigt påminna om Otilia Adelborgs vykort över Blekingstrappan, som är mycket omtyckt av barn,

Karta över Blekinge.

därför att det ger dem många detaljer att upptäcka, både »jättkastan» i havet och laxarna, som kasta sig uppför trappstegen.

108. Allbo härad i Småland gränsar både till Skåne och Blekinge.

109. ... åtta mil... Blekinges största längd i öster och väster är 103 km., största bredden 49 km.

110. Glasbjörken (*Betula odorata*), som älskar fuktig mark, är dels en fjällbjörk (jfr denna bok kap. XLIII), dels spridd på låglandet över hela Norden som ett medelstort träd. Veden är mera lättkliven, inte så seg som masurbjörkens, som växer på torr, stenbunden mark och för sin hårda ved kallas »stenbjörk». Masurbjörken (*B. verrucosa*) är den, som bildar våra vitstammiga, högresta björkskogar. Det är mest hos äldre björkar (av båda dessa arter), som de fina kvistarna hänga slakt ner, men sådana **hängbjörkar** brukar förekomma på fet jord.

— **Granen** för i Blekinge, liksom i Skåne, en skarp strid mot den från söder framträngande boken och saknas i stora delar av dessa landskap.

— **»Mellantrappan»** i sin mellersta del är det, som har den för sin täckhet berömda »Blekingensnaturen» med dalar, klädda i yppigaste växtlighet, och vattendrag, över vilka det rika lövverket hänger ned, ss. t. ex. Asarumsdalen kring Mienån, Ronneby- och Nättrabyårnas dalgångar. Mellanbygden övergår märkligt i Strandbygden.

— **Kastanjer.** Här menas naturligtvis äkta k. (ej hästkastanjen), ett ståtligt träd, som till sitt allmänna utseende liknar eken och liksom denna kan bli sina 1,000 år gammal. Kastanjen har emellertid, i olikhet med eken, stora, avlångt lansettlika, glänsande mörkgröna och läderartade blad samt ofärgade, upprättstående blomhängen. Den odlas i våra sydligaste landskap egentligen som prydnadsträd, men i Skåne mogna fruk-

terna någon gång under milda höstar. De mörkbruna nötterna, som likna hästkastanjens frön, utgöra i södra Europa ett av de fattigaste klassernas förnämsta födoämnen. — Hästkastanjen däremot med de granna, upprättsittande blomspirorna, som påminner om en julgran med tända ljus, är inte något för Blekinge egendomligt träd, då den ju trives långt uppe i mellersta Sverige.

112. **Vattnets** bortnötande och avlagrande arbete är den enda geologiskt verksamma kraft, som förf. har ansett lämpligt att framhålla på detta stadium. Här må tilläggas, dels att det är inlandsisen, som har efterlämnat moränmarken i Skogsbygden, dels att isälvarna ha lagt upp rullstensåsarna, som följa dalgångarna i Mellanbygden, samt slutligen att det är isen, som har slipat rundhällarna i Strandbygden och skärgården.
113. **Laxfisket** bedrivs i större skala endast i Mörrums å och vid kusten.
- **Stenhuggeri** är sedan gammalt en ytterst viktig näringsgren för Blekinge, särskilt i skärgården, där gråstenshällarna ligga blottade och kommunikationerna äro lätta. År 1905 funnos i B. 65 stenbrott, stenhuggerier och stensliperier. I fråga om stendindustri överträffas B. endast av Bohuslän, vars produktion samma år var 3 gånger så stor. Graniten brytes och förädlas dels till gatsten med jämna ytor, dels till byggnadssten.

KAP. VIII.

VID RONNEBY Å.

I detta kapitel bringas läsaren att darra för Tummetotts liv, och hit har han att söka sig tillbaka, om han har glömt anledningen till att den underbara resan kom att gå på sådana omvägar, som den gjorde.

Genom naturhinder tvingas först de intet ont anande gässen in i Blekinge, där den landsförvista Smirre räv oförmodat får spaning på dem. Sedan det till sist har blivit uppenbart vilken hätsk och oförsonlig fiende han är vorden både för dem och Tummetott, bemäktigas gässen av en dödlig skräck. Och denna fasa bestämmer senare deras avvikelser från den vanliga flyttningvägen.

Men Tummetott, som så skickligt har följt sitt första prov som hjälpare åt gässen och särskilt åt Mårten

gåskarl, ägnar ingen tanke åt den grymma hämnd, som han själv hotas med. Han är helt och hållet upptagen av den nya erfarenheten, att någon kunde älska »en sådan som han».

Efter denna erinran om innehållet i kapitlet vill jag bestämt taga avstånd från den uppfattningen, att det inte bör vara tillåtet att dikta sagor om djur, så att man framställer sådana i en onaturlig situation. Varje lärare, som har någorlunda god kännedom om djurens vanor, vet ju, att räven visserligen vandrar vitt omkring i den trakt, där han har sitt tillhåll, men att han däremot inte företar sådana vidsträckta strövtåg som exempelvis vargen. Därför borde nu inte, mena en del zoologer, förf. ha låtit rävens förföljelser bli den drivande kraften, som motiverar gässens flygande fram och tillbaka mellan landskapen.

Om emellertid någonsin en dikt har blivit avsedd att betraktas som dikt, så är det väl N. H—n. Jag har mycket svårt att fatta, att en lärare inte skulle kunna förstå sig på skämt och utan att fördärva njutningen eller illusionen för barnen helt godlynt kunna upplysa dem om att detta var en sagoräv, att i verkligheten rävarna inte göra sådana utflykter eller hämndetåg. Och vad nu den värde Smirre beträffar, så visar han sig just sådan, som sagans onda princip bör vara, om barnen skola gilla honom som sagobov: outtröttlig i sitt hat och i sina förföljelser mot hjälten i stycket, raffinerad i sin grymhet. Barn vilja ha starka färger, de vilja avsky och beundra utan förbehåll.

För att nu övergå till själva landskapsbeskrivningen, så är det tydligt, att förf:s syfte med kapitlet har varit att skildra dels en av de vackra Blekingsåarna, dels skärgården. För det senare ändamålet var det nödvändigt att föra hjälten till en utsiktsplats, där han i lugn och ro kunde reflektera över vad han såg.

Men förf. har många trådar att hålla samman, därpå ger vårt kapitel ett slående exempel.

Tummetott skulle se havet, och på samma gång måste handlingen i fabeln fortskrida. Akka måste komma till tals med den hatfulla Smirre, och detta på en plats, där gässen vore absolut lugna för angrepp. Och för att vinna båda dessa syftemål, nämligen att ge pojken en god utsiktsplats och gässen ett tryggt sovläger, är det, som törf. använder den utvägen att låta gässen slå ner på balkongen till en övergiven villa. Det osannolika häruti är inte svårt att upptäcka, och Selma Lagerlöf erkänner det själv utan tvekan. Må vem som det kan, utgående från samma plan, hitta på en naturligare och bättre plats!

Men vad pojken i månskenet på natten såg, det har förf. utformat till en bild av det slag, som inte glömmes och varav de unga borde bevara i minnet, efter eget val, åtminstone några rader.

115. **Vid Ronneby å.** Typisk för Blekinge som "Sveriges trädgård" är trakten kring Ronneby. Ovanför staden kan den resande under en roddtur beundra det ena förtjusande åpartiet efter det andra, såsom vid "Lycksalighetens ö" och "Silverforsen". — Till de i läseboken upptagna växterna skulle kunna läggas *murgroonan*, som klänger över stenar och stammar.
116. **Skogsmården**, ekorrens dödsfiende, finns i de flesta landskap, men ingenstädes talrikt. Han har en lång, yvig svans och är så stor som en halv vuxen katt. Halsfläcken är gulbrun. Mården har en utomordentlig förmåga att klättra och infångar med lätthet ekorren. Nyttan gör han genom att förtära råttor, möss och ekorrar, men eljest är han ett av de farligaste rovdjuret för det mindre jaktviltet. Om tillfälle ges, dödar han mycket mer, än han kan förtära. Han plundrar fågelbon på ägg och ungar, ligger sedan i bakhåll och inväntar rätta ögonblicket för att kasta sig över också föräldrarna. Till och med så stora djur som tjädurar och harar vågar han sig på.
118. **Djupafors** är ett vattenfall ungefär 3 km. norr om Ronneby, som innan vattnet för **pappersmassefabrikens** skull måste ledas åt sidan, var mycket storartat. — Trämassa, varav papp och papper sedan beredas, framställes dels på mekanisk väg genom att slipa trä mot roterande sandstenar, dels på kemisk väg genom att koka det i grova spånor sönderdelade träet i lösningar av olika slag: "sulfat" eller "sulfit".

118. **Djupadals herrgård** har ett härligt läge vid Ronnebyån. Något ovanför densamma flyter ån fram genom en rämna i berget, som här har alldeles jämna och lodräta väggar (se planschen i läseboken).
120. **Uttern** är ungefär så stor som en mindre räva. Svansen, som är platträckt och avsmalnar mot spetsen, är något längre än halva kroppen. Färgen är ovanpå kroppen glänsande brun, under gulaktig. På land rör sig uttern, som har mycket korta ben, så klumpigt, att en springande människa lätt hinner upp honom, men han är en så mycket duktigare simmare. Inte ens den snabbaste fisk kan undkomma honom. Hans älsklingspis är fisk, särskilt av laxsläktet. Bytet griper han simmande; större fiskar förtär han på land, de mindre i vattnet. Men uttern fångar också kräftor, grodor, vattenråttor och simfåglar. Emedan han anställer stor förödelse i våra fiskevatten, är han utsatt för stark förföljelse. Till skaplynnet är han vild och obändig, men skygg och försiktig. Han finns över hela Sverige, men fåtaligt. I synnerhet om vintern brukar han företaga långa vandringar längs vattendragen, varpå läsebokens ord: "landstrykare som alla uttrar", syfta.
- **Dödvatten** skall här betyda: lugnt vatten mellan tvenne forsar.
121. **Ronneby**, som var den äldsta staden i Blekinge med privilegier av år 1387, blev under ett par årtionden efter Karlskronas anläggning berövat icke endast stads- utan även köpingsrättigheter (se nästa kapitel) och sjönk ned till en vanlig kyrkoby. Köpingsrättigheterna erhöi det tillbaka, men först 1879 ryckte det ånyo upp i städernas led. R. är således på en gång den äldsta och yngsta staden i Blekinge. Ett skummande "vitt vattenfall" bildar ån inne i själva staden, vilket driver "Emaljeringsverket", d. v. s. den Kockumska kärnfabriken. "Ronneby pepparkakor" kanske intressera barnen mera.
- **Ronneby hälsobrunn**, som är Sveriges mest kontinentalt anlagda brunnsort, ligger 1 km. söder om R. och en kvarts mil från havet. Den äldsta av järnkällorna upptäcktes 1705, men sedan dess äro många flera funna. En av dessa är den starkaste i Sverige och en av de starkaste i Europa. Ronnebyvattnet är också olika sammansatt mot alla andra svenska och nästan alla utländska järnvatten (innehåller järnsulfat i st. f. järnkarbonat). Badgyttjan har på sina ställen 7 meters mäktighet.
- **Altan** är en vilo- eller utsiktsplats, oftast öppen och obetäckt, som bäres upp av kolonner, pelare eller av en hel byggnad och alltid är försedd med bröstvärn eller handräcke.
122. **Fjärd** är en större, öppen del av en insjö eller skärgård, begränsad dels av fastland, dels av större eller mindre öar och holmar.
- **Skär** betyder en ur vattnet uppskjutande klippa.

KAP. IX.

KARLSKRONA.

En olägenhet av att resa på vildgåsrygg är givetvis svårigheten för ryttaren att få se något av våra städer och komma in i dem. Karlskrona är en av de få, som han får se.

Detta med överdådigt humör skrivna kapitel är så lämpat för barnåldern, särskilt för pojkar, att man utan några förberedande ord kan börja läsningen.

Förträffligt är det, när läraren är så förtrogen med vad som angår vårt sjöförsvaret, att han kan besvara intresserade frågor eller inlåta sig i samtal med klassen om vår flottas nuvarande olika krigsfartygstyper, deras antal och namn. Att eljest påtvinga barn, som bo långt från både sjö och hav, en extra beskrivning på olika slags båtar kan inte komma i fråga. Men från lärarens eget eller skolans bibliotek är det lämpligt att hämta avbildningar ävensom att uppmana barnen att till kamraternas nöje från hemmen medföra sådana, helst illustrerade, historiska romaner och berättelser med sjön till skådeplats, som de möjligen kunna äga och som stå i sammanhang med de i läseboken nämnda sjöhjältarna eller platserna.

Här nedan lämna endast de mest nödtorftiga förklaringar till den så åskådligt gjorda beskrivningen. Väckes blott ett livligt intresse för vår flotta, dess minnen och dess framtida uppgift vid fäderneslandets försvar, har läseboken fyllt sin uppgift, ty detaljkunskap i fråga om de här vidrörda historiska namnen och data tillhör ju inte det stadium, för vilket denna läsebok är avsedd.

126. **Karlskrona** är, som bekant, byggt på öar. Den enda infartsvägen från landsidan till K. är den, som norrifrån över **Vämmön** och **Pantarholmen**, vilka båda tillhöra K:s område, leder in

i staden. Karlskrona anlades ursprungligen på Trossö, som då var en ödlig klippö. Denna höjer sig från alla sidor till en jämn plåtå, som bildar stadens mittparti. — **Stortorget** (s. 130) är mycket vidsträckt. Av de två vid detsamma belägna kyrkorna kallas "**Storkyrkan**" (s. 130) av Karlskronaborna alltid Fredrikskyrkan (efter Fredrik I, under vars regering den uppfördes). Dess "**två tvära torn**" (s. 128) blevo i brist på penningar aldrig fullbordade, utan kvarstodo i stympat skick. K:s vackraste kyrka anses vara den **Tyska** (s. 130) eller Trefaldighetskyrkan, som har tillhört den tyska församling, som K. fordom hade. — Den sid. 131 omtalade "**träkyrkan**" är den nära varvet belägna **Amiralitetskyrkan**, den äldsta och rymligaste. I dess omedelbara närhet står den i trä skulpterade originella fattigbössan "**gubben Rosenbom**", klädd i 1600-talets allmogedräkt. — En munter beskrivning på Karlskrona ger Rosa Åkerhielm i Sv. T. Å. 1909.

128. **Trolle-Ljungby** socken öster om Kristianstad sträcker sig mellan Ivösjön och Östersjön. **Maglestenen** är ett stort flyttblock nära herrgården Trolle-Ljungby, vilket på senare tid blivit anbefallt till fridlysning som naturminnesmärke. Tr.-Lj. herresäte inköptes i början av 1500-talet av Glimmingehus mäktige byggherre, riksamiralen Jens Holgersen Ulfstand. Sägna om Ljungby horn och pipa hänföres till hans dotter, fru Sidsela Ulfstand, vilken som änka innehade godset och skildras som en klok och manhaftig kvinna. Under Maglestenen nära borgen sades trollen fira sin högtid under julen. Fru Sidsela berättas ha utlovat sin bästa häst åt den, som ville rida till M. "En stalldräng gick in på förslaget och fann stenen upplyftad på fyra guldstolpar och trollen i full fest. En kvinna bjöd honom tömma hornet och sedan blåsa tre gånger i pipan. Han mottog båda, men red i sporrstreck till Ljungby, där han överlämnade dem till husfrun." — Hornet och pipan, som är en sådan, som fordom användes vid jakter, förvaras ännu på Ljungby och anses av kännare härleda sig från 1300-talet.
- **Fartyg.** Efter A. F. Dalin meddelas här följande definitioner. "**Fartyg**, allmän benämning på de byggnader, som begagnas för att över vattnet fortskaffa folk eller gods. **Skepp**, fartyg, tillräckligt stort att kunna göra längre resor, i synnerhet sådant, som har 3 master. **Farkost**, fortskaffningsmedel till sjöss. Säges i synnerhet om mindre sådana. **Båt**, en mindre, kölad, merendels odäckad farkost, som drives med åror, ofta även segel. **Slup**, ett slags större segelbåt. **Julle**, ett slags mindre båt."
- **Örlogshamnen i Karlskrona** är en av de största och bästa i världen: nära 2 mil i ö.—v. och $\frac{1}{2}$ à 1 mil i n.—s. Fastlandet beskriver nämligen i norr en stor ingående bukt, och framför denna ligger en krans av öar. Så fort Karl XI hade beslutit att förlägga flottan till denna hamn, befallde han Erik Dahlberg att uppgöra ritningar och förslag till dess

skyddande mot fientliga anfall, och ännu i dag äro befestningsanordningarna (s. 129) byggda enligt de grunder, som E. D. utarbetade. Inloppen mellan öarna, särskilt de tre huvudinloppen, äro starkt befästa genom på holmarna uppförda torn, skansar, fort, batterier och andra artilleristiska försvarsverk, och bevakningen har numera till sin hjälp trådlös telegrafi, sedan Sverige 1910 på Lindholmen fått sin första gnisttelegrafstation.

129. **Galeja**, som här användes i skämtsam bemärkelse, är en äldre benämning på galär, d. v. s. roddkrigsfartyg.
- **Matros** kallas en "simpel sjöman", som är fullt hemmastadd i vad som hör till yrkets praktiska del (vare sig han tjänstgör på handelsfartyg eller vid flottan).
130. **Karl XI:s staty** på Stortorget i Karlskrona, som avtäcktes 1897, är, liksom Karl X:s ryttarstaty i Malmö och Karl IX:s i Göteborg, modellerad av John Börjeson. Uttrycket "**långläpp**" syftar på det familjedrag, som återfinnes på alla porträtt av konungarna av pfalziska ätten, liksom på Karl-elfte-statyn, nämligen att underläppen är ovanligt kraftigt utvecklad. Jfr Snoilskys ord om Ulrika Eleonora: "pfalzisk underläpp".
132. **Rosenboms** levnadshistoria är naturligtvis diktad av Selma Lagerlöf. — **Högbåtsman** var titeln på en underofficer inom örlogsflottan.
- "**Dristigheten**" var ett av flottans ryktbaraste linjeskepp, byggt efter ritning av Chapman och i 1789—1790 års sjötåg fört av Puke. Det utmärkte sig vid flera tillfällen, alltid seglande främst. Särskilt vid "Viborgska gatloppet", 1790, var detta fallet, då "Dristigheten" bröt sig igenom det av 6 å 7 ryska linjeskepp och fregatter spärrade sundet, beskjutande de fientliga fartygen "styrbord och babord långskepps". 1808—1809 tjänstgjorde det sista gången i krig, sedan användes det för fredliga övningsexpeditioner, tills det på 1870-talet slopades. En av våra nuvarande pansarbåtar har fått ära dess namn.
- ... **den, som hade grundlagt staden**. Det var i början av år 1679, som man hade upptäckt den ypperliga hamn för den svenska flottan, som vid Trossö kunde erhållas. Redan i november s. å. resolverade Karl XI, att en örlogshamn och en stad skulle anläggas därstädes, och Erik Dahlberg och Tessin fingo genast befallning att uppgöra nödvändiga ritningar för bådadera. Hans Wachtmeister bekläddes med högsta ledningen av företaget och "kan kallas för den verkliga grundläggaren av Karlskrona och flottans återupprättare". — Den bonde, som ägde Trossön, tvangs att avstå den åt staten, och borgarna i det närbelägna Ronneby befalldes att flytta dit. Ett minne därav än i dag är namnet på stadens förnämsta gata, Ronnebygatan. I konungens brev i december 1679 kallas platsen första gången officiellt "Carls Crona". Den fick sina privilegier 1680.

133. **Kanalje** (av lat. *canis*, hund) betyder ungefär fähund, skälm, skurk.
- "lära honom **mores**" (plur. av lat. *mos*, sed) = tvinga honom att iakttaga ordning och skick.
- **Örlogsvarvet** i Karlskrona omsluter staden i sydväst och skiljes därifrån genom en hög och lång gråstensmur. Ingången är genom Högvakten, en liten byggnad, vars mellersta parti uppbäres av fyrkantiga pelare. För att få komma in måste man styrka sig vara svensk undersåte. — Ett **varv** är, som bekant, en plats, där fartyg byggas, repareras och utrustas. Örlogsvarv finns också i Stockholm.
134. **Modellsalens** fartygsmodeller ha till stor del flyttats till det nybildade marinmuseet i Stockholm.
- **Tackling** eller **rigg** kallas i allmänhet allt, som å ett fartyg finns "till väders", såsom master, stänger, rår m. m., jämte tåg, kättingar och block. "Riktigare är dock att därmed benämna endast tågen och blocken." (N. F.) — **Fullriggat** eller **fulltacklat** är det fartyg, som har tre master med rår på alla masterna.
- **Linjeskeppen** hade sitt namn efter sin uppgift att i samlad styrka och "i linje" agera mot en fientlig styrka. De voro av trä och opansrade, tacklade som fregatter och förde kanoner till ett antal mellan 66 och 100 i två eller flera täckta batterier, förutom dem, som voro placerade på översta däck. Linjeskeppen ha måst försvinna efter ångans och propellerns införande. Det sista av våra linjeskepp var "Stockholm", som hade 66 kanoner och 735 mans besättning. Det ligger nu på varvet i K. och användes som logements- och skolfartyg för sjöbeväringen.
- **Fregatter** äro s. k. fullriggare, d. v. s. de ha 3 master med rår på alla masterna. Fregatterna lågo vid sjöslag ej i "linjen", utan användes som understöd för linjeskeppen, såsom kryssare och kapare eller rekognoscörer. — På senare tid ha pansarfregatter under en period ansetts som en sjögående flottas kraftigaste fartyg, men i stället för dessa ha kommit de moderna slagskeppen och kryssarna. Numera äro stridsfartyg ej försedda med rigg för segelföring, och benämningen fregatt förekommer endast på några äldre fartyg. — **Fregattskepp** är ett fullriggat handelsfartyg.
- Den första **odäckade kanonslupen** konstruerades och byggdes av Chapman 1763. Den hade två tolvpundiga kanoner, framdrevs med åror och var avsedd för skärgårdsflottan. Senare konstruerade Ch. också däckade kanonslupar, också de ett slags mindre örlogsfartyg med måttlig fart och avsedda för artilleristrid. — Våra nuvarande **kanonbåtar** av järn anses redan föråldrade som stridsfartyg.
- **Torpedbåten** är ett krigsfartyg, som har till bestämelse att angripa med torpeder. En **torped** är en med självgående styrinrättning försedd sjömina, avsedd att vid sin explosion

hastigt förstöra eller åtminstone svårt skada t. ex. fiendens fartyg. Emedan minan liknar en cigarr eller en fisk, har den också blivit kallad fisktorped. Torpeden avskjutes helst under vattnet, emedan manskapet då är skyddat, varvid minan utsändes genom rör, som ligga i kölens riktning. — På varvet i Karlskrona ligga ofta ända till 30 torpedbåtar.

135. Fredrik av Chapman (eng.; utt.: Tjapman), den store skeppsbyggmästaren på 1700-talet, † 1808, var outröttlig att rita, konstruera, förbättra och bygga krigsfartyg såväl för skärgårdsförsvaret som för stora flottan. Han ivrade för att byta ut en del av de stora kolosserna till linjeskepp mot "lättare" fregatter, varigenom hären och flottan bättre skulle kunna samverka. Under de tio år, 1781—1790, som Chapman var varvsamiral i Karlskrona, byggdes 11 linjeskepp och lika många fregatter. På örlogsvarvet i K. är en minnesvård rest över honom.
- Johan Puke, † 1816 i Karlskrona, var en äkta sjöhjälte: lugn i faran, rådig i beslut, hastig i utförandet. Deltog i slaget vid Hogland, var chef å "Dristigheten" i slaget vid södra Öland 1789, blev senare högste befälhavare vid örlogsflottan, befälhavande amiral i Karlskrona och slutligen överamiral.
- Henrik av Trolle, † 1784, var efter 1780 general-amiral och befälhavare över hela örlogsflottan. T. var ytterst ivrig att öka och vidare utbilda flottan samt hade att utkämpa heta strider med motståndarna till dessa planer för att försvara såväl dessa som Chapman. Att Gustav III fick en stark flotta, var huvudsakligen T:s och Ch:s förtjänst. T:s bortgång var en oersättlig förlust för Gustav III. Hans av Sergel modellerade bröstbild finns å varvet i Karlskrona. — I K. märkas bland många andra följande på flottans minnen syftande namn: Chapmansplånen, Pukegatan, Henrik-Trollegatan och Hoglands park.
- Hogland är en ö mitt i Finska viken, hänförd till Viborgs län. På dess norra sida utkämpades 1788 en hård strid, där segern dock blev oavgjord, mellan ryska flottan och den svenska under hertig Karls befäl.
- Svensksund är ett sund i finska skärgården vid Kymmeneälvs mynning, där, som bekant, tvenne märkliga sjöslag av svenskarna utkämpats: det första under befäl av K. A. Ehrensvärd 1789, då den svenska skärgårdsflottan gick förlorad, det andra 1790 under befäl av Gustav III själv, då svenskarna däremot segrade och Finland just genom segern för den gången bevarades åt Sverige.
- I ankarsmedjan sysselsattes fordom fångar med smide.
- En mastkran är en maskin, varigenom t. ex. master, ångpannor och andra större tyngder kunna insättas i fartyg, som ligga invid kajen. Tyngderna kunna förflyttas både i lodrätt och vågrät riktning, och åt hela kranen kan efter behag givas en lutande ställning såväl utåt, över fartyget, som inåt, över

kajen. — Den numera i Karlskrona använda mastkranen är av järn och mera lätthanterlig än den gamla, till förrådshus använda, som är så välbekant från vyer av K. Den gamla har torn av sten och en lutande överbyggnad av trä och utgör fortfarande ett utmärkt sjömärke för fartyg, som ämna sig in till K.

135. En **docka**, torrdocka, är en bassäng, som antingen är sprängd ur klippan eller utgrävd ur stranden, i vilket senare fall den har sidor och botten klädda med sten. I en sådan docka kunna fartyg ställas torra, uppburna av trästötter, för att undersökas, målas eller repareras i bottnen. Genom ett slags slussportar kan vatten släppas in, för att sedan genom pumpning avlägsnas. — Karlskrona har 7 torrdockor. Den "**stora, övergivna**" Gamla dockan el. Polhemsdockan var fordom ett mästerverk i sitt slag, sprängd i själva hälleberget. De s. k. Nya dockorna, grundade av Gustav III, äro fem; allra nyast är Oskar II:s docka, som är sprängd i berget, den största i Sverige, färdig 1903.

- På **artillerigården** finnas upplag av kanoner och kulor.
- **Tyghus** kallades fordom förvaringsplatsen för artilleripjeser. I museet i tyghuset i Karlskrona märkes en stor samling äldre och nyare vapen, de senare smakfullt ordnade i en artillerimodellsal.
- **Repslagarebanan** är 300 meter lång.
- **Galjonsbilderna** voro i trä skurna mestadels allegoriska bilder, som allmänt förekommo å äldre fartyg och föreställde den eller det, vars namn fartyget bar, ss. Dristigheten, Äran, Tapperheten, Försiktigheten. De hade sin plats längst för ut på fartygets förstäv och voro ofta av betydlig storlek. Galjonsbilderna på varvet i Karlskrona, dessa sista kvarlevor av våra stolta linjeskepp och fregatter, äro uppställda i det s. k. galjongalleriet i en liten lund, som blivit kallad "Svenska flottans kyrkogård".

Svenska örlogsflottans fartyg 1918 äro enligt Militärkalendern: 15 pansarbåtar av 1:sta klass, Drottning Viktoria, Gustav V, Sverige, Oskar II, Manligheten, Tapperheten, Äran, Vasa, Dristigheten, Njord, Tor, Oden, Tule, Göta, Svea; 3 d:o av 2:dra kl. (monitorer), Tirfing, Tordön, John Ericsson; 7 d:o av 3:dje klass, Folke, Sölve, Bärsärk, Björn, Ulv, Gärda, Hildur; pansarkryssaren Fylgia; 4 torpedkryssare, Psilander, Jakob Bagge, Klas Horn, Örnen; kanonbåtarna Blända, Rota, Skagul, Skuld, Skäggald, Svensksund; 10 jagare, Wrangel, Wachtmeister, Munin, Hugin, Vidar, Ragnar, Sigurd, Vale, Magne, Mode; 31 torpedbåtar av 1:sta och 14 av 2:dra kl.; 2 minfartyg, Klas Fleming och Edda; dessutom undervattens- och flygbåtar, varom uppgifter ej offentliggöras.

KAP. X.

RESA TILL OLAND.

Efter äventyren till lands följer nu en färd över havet. De små läsarna erhålla genom den konstnärliga framställningen en levande bild av dessa luftens oräkneliga härskaror, som flyga fram sin bestämde väg, om de också tumla om hit och dit i morgondiset, ävensom ett livligt intryck av det underbara sinne, som leder dem rätt trots dimmor och andra motigheter. »Väg visar dem ingen i villande blå, de hitta ändå.»

Verkningsfull är stilens naivitet, exempelvis uti skildringen av pojkens hänryckning vid tanken på att det bar av till himlen och hans häpnad en stund senare, att någon kunde vilja skjuta på sådana som Akka och Yksi och de andra vildgässen, och till sist, det kvickaste av allt: fåglarnas tro, att människorna bruka skjuta på dimman för att bli av med den.

Fastän somliga av de i kapitlet omtalade sjöfåglarna i kusttrakterna äro lika välbekanta som orrar och tjädrar i skogsbygder, är det möjligt, att flertalet av dem inte ens till namnet äro kända av barnen. Det kan tydligen inte vara lämpligt att jämsides med läsningen beskriva dem alla, utan läraren får nöja sig med att påpeka vilken rikedom av sjöfågel det finns och berätta något extra endast om en och annan, för att dröja något mera vid de olika arterna på sådana ställen i boken, där de tilldraga sig särskild uppmärksamhet.

De uppstoppade exemplar eller färglagda avbildningar, som skolan möjligen har av de i berättelsen uppträdande fåglarna, böra givetvis finnas till hands vid läsningen av kapitlet, liksom Sveriges karta är framme.

Avundsvärda äro lärare och barn i sådana städer, där man på biologiska museer kan se fåglarna i deras naturliga omgivning.

137. Angående grågässen se kapp. XI och XXXVI.

— "...ta den yttre vägen till Öland..." "Flyttfåglarna ha sina bestämda stationer, där de under färden från och till norden stanna någon tid för att vila och äta. En sådan station är södra Öland. En del fågelarter, ss. gäss, änder m. fl., stanna ofta någon längre tid på dessa stationer." (G. Kolthoff i Djurens liv.)

— ...det stora fågelsträcket... "För en hel del i nordligaste Ryssland och vid Ishavet häckande fågelarter går flyttningvägen från Vita havet över Onega- och Ladoga-sjöarna till Finska viken samt vidare över Östersjön till Europas västkust. Just i denna stråkväg för flyttfåglar ligger Öland, och då även en annan flyttningväg för många nordiska fåglar, nämligen längs svenska Östersjökusten, vid Öland sammanträffar med den förstnämnda, är det en given sak, att man vid Ölands kust skall bliva i tillfälle att se stora skaror av flyttfåglar." (Kolthoff.)

138. Om svärtor och grisslor se kap. XIII, om lommar kap. XI.

— Alfågeln hör till dykänderna, är brokig av vitt, rostbrunt och svart, lättast att känna igen genom sin spetsiga stjärt, som på den fullvuxna hannen har de mellersta fjädrarna betydligt förlängda. Häckar allmänt vid sjöar och kärr i Lapplands fjälltrakter, men träffas från hösten till våren i stora skaror både i Östersjön och Kattegatt i livlig rörelse, dykande t. o. m. mittibland bränningarna och i issörjan.

Hannen låter om vintern och våren höra ett klingande läte, likt toner ur en flöjt eller klarinett. Kustbefolkningen kallar alfågeln "alor" eller "allor" och använder på sina ställen om lätet verbet "att ala", t. ex. "allorna ala" (SAOB). Om alfågels sång yttrar den framstående fågelkännaren C.

— la

A. Hollgren: "Hans a — a — a — är i sanning de skönaste toner man gärna kan få höra. Vistas man en vårmorgon ute i skären och hör ovannämnda läte uppstämmas av kanske tusen munnar, förefaller det, som frambragtes det av kyrkklockor, vilka kallade till andakt. Alfågels sång förvånar och tjusar mest därigenom, att han äger en skala, som överensstämmer med vår vanliga, under det att de flesta andra fåglar sjunga i kvarttoner och tredjedelstoner, så att deras sång är omöjlig att uppteckna med våra nuvarande noter. Denna sång går i moll. På Gottland åter har en spelman av samma fågellåt komponerat en vals, som kallas allevalsen och går i dur, varigenom man får en föreställning om hur en ursprunglig folkmusik kunnat uppstå ur fåglalåt." — Alfågelskyttet är i vår östra skärgård av stor betydelse för befolkningen, då alfågels fjäder är förträfflig.

138. **Skrakar** äro en familj bland andfåglarna, som ha näbbens hornskivor (lameller) i form av sågtänder, vilka åtminstone i överkäken äro riktade bakåt. Näbbet, som är långt och trint, bildar ett synnerligen kraftigt gripverktyg, ägnat att fatta och fasthålla smärre fiskar, som utgöra dessa fåglars förnämsta föda. Näbbnageln är hård och nedböjd till en hake. Huvudets nackfjädrar äro förlängda till en större eller mindre nacktofs. Skrakarna ha röda näbb och fötter. Storskrakens läte är: skraak, skraak, småskrakarnas eller "prackornas": parrack, parrack, vilka läten synas ha givit fåglarna deras olika namn. Båda äro spridda över hela Sverige, storskraken är dock mindre allmän, talrikast i östra skärgården.
- Om **doppingar** se kap. XIX.
- **Strandskatan** är en vadare, mycket allmän vid våra kuster. Hon är bland våra allra tidigast hemkommande flyttfåglar. Hennes svarta översida och bröst samt den bjärt vita färgen på kroppens och vingarnas undersida påminna om den vanliga skatan. Näbb och ben röda.
- **Sjöorrar** äro dykänder av svärtsläktet, svarta, utan ving-spegel. Hannen har ett brett gult band längs mitten av näbbet framom knölen vid näbbroten. Den vanligaste dykanden i norra Sveriges fjällsjöar.
140. Om **svan** se kapp. XI, XIX och XXXIII.
141. ...en **kanon**... Under dimma eller tjocka ("mist") skola vissa bestämda signaler givas icke endast ombord på fartyg utan också från fasta platser å kusterna, vanligen fyrplatserna. De kraftigaste signalapparaterna vid kusterna äro signalkanoner och mistlurar ("sirener"), de senare t. ex. å fyrskepp. Signalernas beskaffenhet bestämmes för varje land av dess regering.

*

Jag har tänkt mig ungefär följande inpass av läraren i sammanhang med uppräknigen av fåglarna sid. 138.

"Det var många nya fågelsorter, som pojken fick se. Grågäss är ett annat slags gäss än vildgässen — dem får ni höra mera om sedan —, änderna känner ni redan till, d. v. s. gräsänderna, men jag kan tala om för er, att det hos oss väl finns en tjugo sorters fåglar, som kallas för änder och är mer eller mindre släkt med de vanliga. Svartor och grisslor får vi höra talas om igen, när de är framkomna (Lilla Karlsön), lommarna träffar vi på Öland och doppingarna vid den stora fågelsjön inne i landet. Strandskator skulle ni säkert kunna peka ut bland strandfåglarna, om ni bleve ombedda att gissa, så mycket liknar de till färgen de vanliga skatorna, fast de har röda ben och rött näbb. Sjöorrar är inte alls släkt med

de vanliga skogsorrarna, men de är svarta som orrtupparna, svarta som sot, som man säger. Alfågla rna är mycket märkvärdiga fåglar, dem får jag visst lov att berätta litet om en annan gång."

KAP. XI.

ÖLANDS SÖDRA UDDE.

»För naturvänner är Öland ett litet paradiset, där naturen och djurlivet förete en omväxling, som knappt något annat landskap kan bjuda på,» säger Kolthoff i Djurens liv. Med hans livliga skildringar såsom grund har Selma Lagerlöf byggt vidare, och det lider intet tvivel, att inte hennes dikt med dess friska och glada tolkning av fåglarnas rörelser och läten ger en bild av livet på stranden, som, åtminstone vad beträffar känslan och fantasien, är av lika stort bildningsvärde för barnen som en aldrig så korrekt uppräknings eller skickligt gjord beskrivning genom läraren eller en läsebok av den gamla typen.

Med glädje och skämt äro episoderna i detta kapitel kryddade, med hurtighet och friskt humör måste läraren behandla dem vid läsningen.

142. **Ölands södra udde** är — utom som en omtyckt anhaltstation för en del flyttfåglar — känd som häckningsplats för flera sällsynta vadare. Genom hänsynslöst skytte har en och annan art redan blivit utrotad, andra arter äro på väg att bliva det. Naturforskare och naturvänner ha därför enat sig om att söka åstadkomma kraftigare skydd för dylika intressanta platser, än vad som kan vinnas genom fridlysning av enskilda fågelarter. Man strävar efter att få hela sjöar, mossar, öar och skär, där sällsynta fåglar häcka eller vila ut från sina färder, fridlysta som s. k. naturskyddsområden. Vetenskapsakademien har som ett dylikt område föreslagit Ölands södra udde vid Ottenby. Jfr kap. XLVI.

— **Ottenby** är en s. k. kungsladugård, d. v. s. en sådan kungsgård, som huvudsakligen var avsedd för ladugårdsskötsel, numera utarrenderad till enskild person. **Schäferiet** är nedlagt. **Stuteriet**, vid vilket huvudsakligen underhölls hästar av engelsk fullblods- och av orientalisk ras och som upphörde

1892, emedan det ställde sig omåttligt dyrt, skall enligt riksdagsbeslut av år 1916 återupprättas. De "unghästar, som skola användas vid våra kavalleriregementen" (remonterna), uppfödas sedan 1904 icke längre vid O. — Ottenby Lund, som sträcker sig 4 km. österut från O., är den vackraste skogsparken på Öland och rik på dovhjortar (statens hjortpark). Öster och sydost om skogen ligger den s. k. Schäferängen.

Öland i sin helhet hade i forna tider, då ön var mycket mera rik på skog än nu, den olyckan att bli ansett som en regenten tillhörig jaktpark. Hjortar och vildsvin fingo fritt husera med bondens små tegar. Men sedan Karl Gustav 1651 hade fått dispositionsrätt över hela Öland jämte djurgårdarna och ladugårdarna, blevo åtskilliga förhållanden bättre ordnade än förut. "Han fann, att de på Ottenby befintliga hjortarna gjorde stor skada på allmogens sädesfält, och som höga böter voro stadgade för deras förföljande, så hade folket intet medel att befria sig från de objudna gästerna. K. G. lät då uppföra den 2 m. breda och 3 m. höga s. k. sträckmuren tvärs över landet vid gränsen av O. ägor för att hindra de för kungligt jaktnöje avsedda djuren att hemsöka böndernas åkrar... Intressant är att se, att de murstycken, som från början blivit väl lagda, ännu efter en över 200-årig tillvaro äro i ganska gott skick, då andra åter äro i stort behov av reparation." (Efter "Öland" av Th. Engström.)

142. **Stuteri** (av ty. *Stute*, sto) säges en egendom ha, om där uppfödes ett större antal hästar, än som erfordras för gårdens behov. Avsikten är att från stuteriet sprida värdefulla djur till förbättrande av landets hästavel.
- **Schäferi** (av ty. *Schäfer*, herde) kan man kalla fårhjorden på en egendom jämte tillhörande stall och ekonomi. Svenska staten hade fordom stora s. k. stamschäferier (på Öland av gammalt: "fårahus") för finulliga merinosfår, därifrån avelsdjur spriddes över landet.
- **Ölandsblåsten** är fruktansvärd, särskilt vinterstormarna. Under sommartiden är på södra Öland t. ex. cykelåkning i stark motvind omöjlig. På Alvaret blåser det beständigt, alldeles vindstilla dagar äro sällsynta.
143. Fastän **rapphönsen** egentligen tillhöra åkrarna, tycka de inte om kala slätter, utan föredra sådan mark, där det finns buskar och små skogsbackar, dit de kunna fly undan, om fara påkommer.
- **Tång**, blåstång, som här åsyftas, är en saltvattensalg, gul eller olivbrun till färgen, som förekommer allmänt vid våra kuster, också i Östersjön. Alger äga, som bekant, i st. f. rot, stam och blad ett enda organ, en s. k. bål. Blåstången sitter med en rotliknande bildning fast vid klippor eller stenar i havsvattnet. På den bladliknande bålen finnas luftblåsor, som givit anledning till namnet blåstång och som göra, att växten, lösryckt från sitt fäste, flyter i vattenytan. Av våg-

svallet plägar den i stora massor bli uppkastad på stränderna. Den användes av kustbefolkningen på flera sätt, såsom till gödningsämne, till stoppning av sängkläder m. m. — Vad beträffar de larver, som läseboken talar om, skriver G. Kolt-hoff i en skildring av ett höstbesök på Ölands södra udde: "Däremot synes en fluglarv, som i stor mängd lever i den vid stranden uppkastade, förruttnade havstängan, utgöra fåglarnas älsklingsföda. De flesta av oss undersökta fåglar, och deras antal uppgår till flera tusental, ha i regeln ej haft annat än dessa fluglarver i sina matstrupar."

144. **Vildsvan** är det vanliga namnet på sångsvanen, som har näbbet svart och saknar knöl i pannan. Denna svan häckar i Sverige endast i Lapplands ödemarker, men är höst, vår och även vintertid rätt allmän vid våra södra kuster. Vid södra Öland finns han på senhösten i stor mängd. Han bär, i olikhet med knölsvanen, ej vingarna upplyftade till segel och håller vanligtvis sin hals rak, ej så starkt s-formigt krökt som knölsvanen. Sångsvanens läte är ett kort, välklingande ljud, likt toner från en trumpet eller ett valthorn, och när många svanor äro tillsammans, uppstår ett slags rätt melodisk sång. Svanor leva huvudsakligen av växtämnen, men även av insekter, musslor och andra vattendjur, huvudsakligen sådana, som de på grunt vatten förmå upphämta från botten med sin långa hals. Angående knölsvanen se kapp. XIX och XXXIII. — Vad beträffar pluralformen av ordet **svan**, torde ihågkommas, att SAOL upptager både **svanor**, **svanar** och **svaner**.

- **Lommarna**, som höra till de gumpfotade simfåglarna, simma och flyta utmärkt, men kunna endast otympligt gå och knappast stå på land. Näbbet är starkt, rakt och spetsigt, ett utmärkt spjut att fånga fisk med. Fisk är också dessa fåglars huvudsakliga föda. **Storlommen** är allmän över hela landet, den finns dock ej i Tåkern. Den lämnar ej norden, men flyttar till havet och är allmän vid våra kuster, så länge öppet vatten finns. **Smålommen** är mycket talrik i Sveriges nordliga trakter, men avtager mot söder. Många övervintra vid våra södra kuster och vid Gottland, somliga flytta söderut. Smålommen är på ryggen brunsvart och på halsryggen svartaktig med vita streck. Då storlommen har framhalsen svart, har smålommen däremot på halsens framsida en stor brunröd fläck. Smålommens "ondskefullhet" får stå för förf:s räkning, men Selma Lagerlöf har muntligt berättat, att hon i en zoologisk trädgård i utlandet har åsett en sådan tilldragelse, som här skildras, och förff. av "Nordens fåglar" vitsorda, att smålommen är en "slug fågel", särskilt när det gäller att lura jägaren.

- **Dykänder** skilja sig, som bekant, från änderna genom fötternas skapnad, i det att dessa ha en hudflik på baktån. Halsen är kortare och tjockare än på de egentliga änderna, kroppen bredare och klumpigare. Vingarna sakna i allmänhet metallglänsande färger på "spegeln". Fjäderbeklädnaden är ytterst tät och mjuk. Dykänderna äro mera bundna vid vattnet än

de egentliga änderna, begiva sig aldrig långt upp på land. Gå otympligt med vaggande rörelser, men simma och dyka med stor färdighet och kunna vara otroligt länge under vattenytan. Bland i N. H.—n omtalade fåglar äro berganden, svärtan, sjöörren, alfågeln och ejdern dykänder.

145. **Snäppor** äro vadare med trint, jämförelsevis långt näbb, som oftast är mjukt, böjligt och känsligt. De äro bundna vid vatten eller åtminstone kärrmark. Av Kolthoff lånas följande livliga skildring av strandlöparens el. kärrsnäppans (Tringa alpina) uppträdande höstetid vid Ölands södra udde.

"Så långt jag såg åt båda håll, var stranden kantad med en levande ram av denna lilla snäppa, och det var lustigt att se fåglarnas manövrer, för varje gång en våg rullade upp på stranden. De sprungo då undan denna, men vände alla på en gång och sprungo liksom på kommando efter vågen, när denna åter rullade ut. Skyndsamt uppsnappades de av vattnet uppkastade smådjuren, men så snart en ny våg kom, skyndade fåglarna åter undan. Skaror av mångfaldiga tusental sträckte oavbrutet förbi, och knappast hade en flock lämnat stranden, förrän en annan slog till."

- **Gravänderna** äro i läseboken utförligt beskrivna; dock bör till grannlåten läggas en vit ring om halsen. De stå på övergången mellan gäss och änder; i utseende, rörelse och flykt likna de dock mest gässen. De äro skygga och försiktiga fåglar, men mycket sällskapliga av sig. Lätet är starkt och kacklande. Gravänderna vistas ständigt vid havet och leva av både växt- och djurämnen. Honan, som är så vitbrokig, som i läseboken beskrives, törs ej som sina likt marken färgade släktingar lägga sig att ruva på öppna marken, utan gräver i jord- eller sandbankar en djup gång för att använda den till häckplats, eller också lägger hon sitt bo i ett hål i en jordvall, i en ihålig ek e. d. Gravanden finns mer eller mindre allmänt på Öland och Gottland samt å östkusten fr. o. m. Sörmlandsskären söderut, vid Skånes och Hallands kuster samt i Bohuslän.

146. **Måsar** övervintra ibland på orter, där det är särdeles gott om föda, ss. t. ex. på Stockholms ström. Måsarna ha övernäbbet med haklikt nedböjd spets, stjärten är tvär eller rundad. Deras flykt är utomordentligt uthållig, men de flyga sällan fort. Fiskmåsen lever dels av småfisk, dels av insekter och mask, som han söker på mader och åkerfält.

- **Tärnor** höra till måsfåglarna. De ha rakt näbb och kluven stjärt. De flyga utmärkt och tillbringa större delen av sitt liv i luften. De leva mest av småfisk. Alla tärnarter anlända mycket sent om våren. Kolthoff berättar, att han på Öland sett, att fisktärnan hackar bort de vassa taggarna ur spiggen, innan hon därmed matar sina ungar.

- **Spiggen** är allmänt bekant för de bon, som hannarna bygga av växtämnen och där de förmå honorna att lägga sin rom. Den har framom ryggen flera fristående taggar, som

kunna fällas ner; storspiggen 3, småspiggen 9—11, tångspiggen 15. De två förstnämnda arterna finnas i både sött och salt vatten, den senare endast i havet.

146. ...ända ner till fyren... Det högsta fyrtornet i Sverige är stentornet på Ölands södra udde, "Långe Jan", 41,6 m. Det på Ölands norra udde är endast 32 m. Från Ottenby till fyren är 4,5 km.
- Mist är på sjömannspråket en lättare tjocka, som uppstår vid land under varma dagar.
148. Den egentliga grågäsen (*Anser cinereus*), som är stammoder till våra tama gäss, är en stor, ståtlig fågel, som lätt kännes igen därpå, att näbb och fötter äro rosenfärgade och vingarnas framkanter så ljust grå, att de, när fågeln flyger, se vitaktiga ut. — I motsats till sädgäsen är grågäsen egentligen en havsfågel, som visserligen på några få ställen i södra Sverige häckar vid insjöar och träsk, men som längre mot norr icke anträffas annat än vid havet, där hon på ödsliga holmar lägger sitt bo, vilket döljes väl i snår eller under en buske. Hon häckar flerstädes vid vår Östersjökust mellan södra Småland och Stockholmstrakten. Jfr kap. XXXVI.

KAP. XII.

DEN STORA FJÄRILEN.

Synnerligen störande vore det, om läraren dissekerade eller analyserade liknelsen om den stora fjärilen, t. ex. genom att på det ena stället säga: »Så har det verkligen gått till», och på det andra: »Men detta är diktat». Bäst är att låta barnen se på kartan och själva medgiva, att öns form har kunnat ge anledning till den gamla herdens funderingar, samt för övrigt behandla liknelsen som en fantasi av den underlige gamle, som så ofta hade suttit och grubblat i dimman.

Den tungsinthet och det djupa svårmod, som ligga i gubbens slutord, känna alla öboar väl till. Detta drag i det öländska folklynnet har poetiskt tilltalat förf. och tilltvungit sig sitt konstnärliga uttryck.

En fördel vore, om barnen vid läsningen av detta kapitel genom sin föregående undervisning hade någon

kunskap om Ölands geografi och naturförhållanden, varigenom de fullt skulle uppfatta läsebokens antydningar. Under hänvisning till en uppsats i Sv. T. Å. 1900 av lektor Johan Erikson samt till »Öland» av Th. Engström meddelas här nedan några fakta i anslutning till läsebokens ord.

151. **Väderkvarnarna** stå i en tät rad, såsom på bilden i läseboken, endast på det parti av Västra landborgen, som tillhör byarna mittför Kalmars södra inlopp. Annars finnas de här och var på ön, då ursprungligen varje gård var försedd med kvarn.

— **Fårherdar.** På kungsgårdarna på Öland funnos förr stora fårhjordar. För en 30 år sedan hade också bönderna rätt mycket får, och i varje nära Alvaret belägen by hade man en fårvaktare, vanligen en gubbe, som var oförmögen till strängare arbete. "Denne kom då varje morgon kl. 5 el. 6, ofta åtföljd av sin gumma eller ett barn, och släppte ut fåren, som stått instängda i sitt hus under natten. Hela bygatan var då ett enda bråkande fårhav, som, då alla voro utsläppta, avleddes genom en väg, kallad "fårgatan", vilken förde ut på Alvaret. Sedan gubben fått fåren i denna gata, fick hans medhjälpare begiva sig hem igen, och han följde nu ensam sina snabbfotade skyddslingar, som han under dagens lopp skulle hålla reda på. Det var just inget lockande arbete, detta, att med sin lilla matkorg på armen i vad väder som helst vandra omkring på denna vidlyftiga slätt, där vaktaren dock å ett eller annat ställe åt sig uppbyggt en s. k. **koja av sten** (s. 155), vari han för en eller annan stund kunde få krypa in och söka skydd. En dylik vaktare sade sig under de många somrar han följt fåren ha läst ut bibeln sju gånger... Visserligen har man ännu i dag får här och där i byarna, men deras antal har betydligt smält samman, och blott i enstaka fall finns det en by, som äger fårvaktare, huvudsakligen av det skäl, att ingen vill åtaga sig detta tråkiga och ringaktade kall." (Efter Th. Engström.)

152. "...**förhårdnade maskar**..." Uttrycket syftar på den mängd försteningar av numera utdöda vattendjur, som man ofta finner på Alvaret. Särskilt de avbrutna stjälkarna av forntida sjöiljor (enkriniter) och skalen av ett slags bläckfiskar (ortoceratiter), av öbefolkningen kallade "darter", kunna av den oinvidge mycket naturligt tagas för "maskar".

154. ...**frön av örter**... På stora delar av Alvaret bildas själva ytan av den nakna röda eller gråa kalkstenen, vilken senare naturligtvis lyser vit i solskenet. På den hårda stenhällen växer ingenting alls eller några skorpliknande lavar, litet mossa och några rödblådiga fetknoppsarter. På kalkgrund bli växterna nämligen ofta röda. Genom sin förmultning bereda dessa växter jordmån åt en högre vegetation. De karakteristiska Ölandsfanerogamerna, **solvändan** och **fårsvingeln**,

leva i de sprickor, som uppstått genom hållarnas rämning och som äro fyllda med mullblandad kalkjord. På sina ställen finnas grundare fördjupningar i ytan, dit s. k. alvarmo har nedsvämmats, så att det bildats lösa jordlager av ända till 20 cm:s tjocklek. Där får man se en sluten matta av gräs och halvgräs (*starr*), bland vilka åtskilliga gula och blåa blommor av andra fanerogamer titta fram.

154. **Fårsvingeln** (*Festuca ovina*) eller "fårgräset" är ett litet, obetydligt, vid blomningen knappast 15 cm. högt gräs, som har hoprullade, borstliknande blad och växer i tuvor. Som namnet antyder, erbjuder detta gräs ett ypperligt färbete. Detta bevisas, utom av de stora fårflockor på hundratals djur, som man ser beta på Alvaret, också av det öländska och gottländska fårköttets utmärkta beskaffenhet, dess angenäma, viltbrådslika smak. På de magra hållarna beta fåren ivrigt och försmå det knähöga gräs, som växer i räm-norna. Likväl bli dessa får "smällfeta", som Linné om dem yttrade.
- **Ölandssolvändan** (*Helianthemum ölandicum*) är en liten, högst 10 cm. hög, risig buske med smala, läderartade, övervintrande blad och gula (oftast röda) blommor i klaselikt knippe. När denna buske i början av försommaren står i blom, förgyllas stora ytor av dess blomrikedom.
- **Törnriset**, d. v. s. vilda törnrosbuskar, trives i de breda sprick-bildningar, som ha uppkommit mittpå Alvaret.
- **Alvaret** är mittlandet av södra Öland. SAOB säger: "Alvar = trakt (på Öland eller Gottland), där (den av kalksten bestående) alven ligger (alldeles el. nästan) i dagen." — Ordet alvar är till sitt genus både r., m. och n., så att formerna alvaren och alvaret äro lika berättigade.
- **Landborgarna**. Öland är en plan kalkstensklippa, som sakta sluttar mot öster. Från Kalmarsund ter sig dess västra kant, den **västra** s. k. **landborgen**, som en kalkmur med tvär-branta klintar. Den östra är däremot endast en låg strandvall, bildad av sand, grus och stenar samt inneslutande skal av snäckor från det söt- och det saltvattenshav, som under längesedan förflutna skilda perioder sköljt Ölands kuster. Vetenskapsakademien har föreslagit, att några strandprofiler i de siluriska avlagringarna på Ölands västkust, vilka ur geologisk synpunkt äro synnerligen intressanta, skola fridlysas. — De högst 3 km. breda kustbältena nedanför landborgarna äro varandra mycket olika. Medan den östra är skoglös och huvudsakligen består av sand, uppkastad av havet och blandad med av vågorna uppvräkt havstång, visar på öns södra hälft den västra strandremsan en yppig växtlighet, beroende på att den lösa jorden där består av söndersmulade kalk- och fosforhaltiga bergarter. Det är där, som de berömda **lövängarna** eller **lundarna** finnas.

155. **Småhästarna**, Ölandshästarna el. öläanningarna, äro nästan försvunna, och de härdiga s. k. bondhästarna, som i storlek stå mittemellan öläanningarna och de förädlade raserna, äro icke heller så talrika som förr. Eljest är hästaveln en huvudnäring för jordbrukarna på Ö., och uppköpare från när och fjärran besöka marknader och torgdagar för att köpa hästar, som vanligen stå i ganska högt pris.

— **Tofsvipan**, som är en av våra vackraste fågelarter, hör till familjen brockfåglar bland vadarna. Hon är ovan grön med metallglans, under vit. Huvudet ovan liksom den långa, smala tofsen och framhalsen svart. Fordom fanns hon allmänt i södra och mellersta Sverige, men numera förekommer hon i större mängd endast på Öland och Gottland. Det är torrläggningen och odlingen av mader och mossmarker, som har förjagat henne liksom storken. Men fastän hon till häckplats företrädesvis väljer sumpiga och tuviga ängar, trivs hon väl och är ytterst talrik på Alvaret. "Vandrar man fram över Alvaret, kan man ett tu tre få se en hanne komma flygande. Med sin eleganta flygkonst svänger han lätt och behagligt omkring i luften, kastar sig som på lek än åt höger och än åt vänster. Oupphörligt låter han höra sitt behagliga

ho^{-u} -itt
hihi ho^{-u} -itt.

Eljest inträffar ofta, att viporna helt ogenerat promenera bredvid vägen eller att man får se dem stå på ett ben och vila sig."

— **Brockfågeln** är ett annat artnamn på ljungpiparen, på Öland kallad "alvaregrim". Den, som sett honom, känner lätt igen honom på att pannan, ett band över ögonen och längs halsens och bröstets sidor äro vita, medan alla mellan dessa belägna partier äro svarta, ovan till med täta gula och vita fläckar. Ljungpiparen trivs lika bra på mossarna i Västergötland och på fjällhedarna i Lappland som på Ölands Alvar. Det ängsliga, entoniga läte, som han ofta låter höra, förråder honom lätt. Om lätet säger Hollgren: "Med sitt behagliga, flöjtlika läte söker han avbryta den enslighet, som råder omkring honom, men han förmår det ej, ty lätet har tagit intryck av omgivningen: det är melankoliskt och ödsligt."

— **De kringbyggda gårdarna** (se kap. III) visa genom sitt byggnadssätt tillbaka på den tid, då invånarna hade att strida mot fiender. Det har nog också tillkommit, för att man vintertiden skulle kunna skydda sig mot den starka blåsten och snöryan.

— **Borgholms slottsruin** är storartad ännu i sitt förfall. Ursprungligen var borgen, som är belägen överst på klippbranten, avsedd att utgöra ett stöd vid försöken att förjaga de vendiska sjörövarband, som på 1100-talet utgjorde ett plågoris för Östersjön. En ny tid inbröt för slottet, då Johan III, slottsbyggmästaren bland Sveriges konungar, restaurerade och förändrade det, så att det blev en värdig konungaboning, där han själv tidtals bodde med både sin första och sin andra

gemål. Längre fram beslöt Karl Gustav, som bosatte sig där, att ombygga och försköna slottet, och arbetet påbörjades efter Nik. Tessin d. ä:s ritningar. I en flygel inreddes ett gravkor åt Karl Gustav, som förklarade sig här vilja sova sin sista sömn. Han fick inte vila där, och som konung återsåg han inte B. Byggnadsverksamheten fortsattes i den storartade stil, som kvarlevorna utvisa, under hans efterträdare, men avstannade småningom i brist på medel, och 1709 kom befallning, att de obetäckta murarna skulle beklädas med bräder. I detta skick kvarstod slottet till 1806, då en olycklig eldsvåda gjorde slut på tak och bjälklager, och så lämnades resten åt förgängelsen. Slottet är numera underhållet genom anslag av riksdagen, för att det icke skall övergå till en fullständig grushög. — I våra dagar har Öland åter fått en fursteboning, nämligen drottning Viktorias vackra villa, Sol-liden, i närheten av Borgholm.

155. **Badgästerna**, som uppsöka Borgholms havs- och vattenkuranstalt, lockas till Öland av dess milda, starkt ozonhaltiga luft, som är riksbekant. Ö. utmärker sig för övrigt genom sin ringa nederbörd. Särskilt är sommaren torr. Regnmängden på Ö. är mindre än på något annat ställe i Sverige, antalet solskensdagar större än på fastlandet. Skillnaden mellan nattens och dagens temperatur är ringa.
- Bland **målarna** av Ölandsmotiv märkas: Per Ekström, som, själv ölännig och "son av ett slättland, älskar att skildra de gränslöst vida ytorna av land och hav med deras stort skurna linjer, deras frihet och öppenhet, deras ensamhet och tysta vemod." Ölandsbilder av Ekström finnas såväl i riksdagshuset som på Nationalmuseum. Vidare: Nils Kreuger, född i Kalmar, en realistisk friluftsmålare, som ofta i sina landskap sätter in djur, vanligen hästar och nötkreatur, och prins Eugen, som har målat landskapsstämningar från Borgholm.
- **Lövängarna** (se kap. III), av vilka några äro föreslagna att fridlysas, nå sin största yppighet på det västra kustlandet nedanför landborgen. Det är i dessa lundar, som **näktergalarna** trivas så väl.

KAP. XIII.

LILLA KARLSÖN.

Tummetott måste se Gottland. Det var då nödvändigt att finna något rimligt skäl varför vildgässen skulle göra en så betydlig avstickare från sin kosa, och Selma Lagerlöfs uppfinningsförmåga var inte utan resurser. Hon tog

himmelens väder till hjälp och fick därigenom också tillfälle att fullständiga sin rad av bilder av olika naturstämningar med en ståtlig skildring av de lössläppta elementens raseri. Bland andra vattnets djur borde ju inte heller sälarna saknas.

Det var emellertid inte endast själva det gottländska »storlandet», som Selma Lagerlöf ville visa Tummetott, utan i hennes fosterländska plan ingick också att intressera de unga för de i geologiskt och biologiskt avseende så märkliga Karlsöarna.

Att gässen togo in i en grotta, d. v. s. ett härbärke, som var så högst olik deras vanliga nattkvarter, berodde ju inte på dem själva, utan på stormen. At förf. erbjöd denna tillflyktsort ett utmärkt tillfälle att låta pojken stifta närmare bekantskap med de halvilda fåren och för deras skull intressera sig för grottor och sprickor i berget.

Vad den ypperliga skildringen av de av skräck lamslagna fåren beträffar, så är dialogen av högkomisk verkan. Selma Lagerlöf själv har brukat läsa upp den så trovärdigt, att åhöraren, trots fårens verkligen sorgliga belägenhet, måste skratta, därför att man i deras ställe har tyckt sig se vissa människotyper och höra dem tala i begravningsston under dyster och hopplös resignation.

Tummetotts friska mod och hans och Mårten gaskarls överlägsna utförande av krigslisten mot rävarna vinna naturligtvis barnens bifall. Åt läsarens fantasi lämnas att gissa vad gässen togo sig till efter katastrofen i Helveteshålet och hur barkbiten kom till Stora Karlsön.

Vid läsningen av avdelningen Stormen har det visat sig nyttigt att ha Sveriges karta framme för att låta barnen på densamma utvisa vart gässen drevos, då sunn vinden tog dem, och sedan vart de fördes av västanvinden. Det finns nämligen barn, som inte ha klart för

sig om t. ex. nordanvinden blåser från eller mot norr. Också för kap. XIV lämpar det sig bäst med en karta över hela Östersjön.

157. **Stormen.** Angående de faror, som flyttfåglarna äro utsatta för genom stormar, skriver G. Kolthoff: "Under sin färd över havet äro fåglarna i hög grad påverkade av vindarna. Vid ostlig vind bliva fågelflockarna sålunda under sin färd över Östersjön nedpressade mot svenska landet, och de komma då ofta in i Kalmar sund. Vid ett tillfälle har jag under stark ostlig vind sett många tusental vadare sträcka mitt-över Kalmar stad.

Är vinden åter västlig, kommer knappt någon enda flock att passera genom nämnda sund. Mängden av fåglar sträcker då t. o. m. utom synhåll för Ölands sydöstra kust."

— **länsa undan** — i hård storm styra med vinden.

158. Av de tre sälarter, som finnas vid våra kuster, är vid östra kusten gråsälen den vanligaste. I motsats till våra båda andra sälarter är gråsälen mycket sällskaplig och slår sig ofta tillsammans i stora skaror. Under islossningen om våren följer gråsälen med drivisen, och på Öland berättas det, att hundratals gråsälar stundom anlant dit till kusten, liggande på större isflak, som kommit drivande norrifrån. Säl djurens läte är ett starkt bölande, vilket, när de ligga uppkrupna i flock, höres på långt håll. De simma så fort, att de kunna fånga de snabbaste fiskar. Många arter följa långa stycken utan ansträngning den mest snabbgående ångbåt. — Gråsälen lever huvudsakligast av fisk och anses av fiskarna vara ett skadedjur, därför att han äter upp den fisk, som fastnat i deras redskap, och därvid ofta river sönder deras nät. Att sälen emellertid även hämtar föda ur växtriket, har Kolthoff uppvisat, då han vid undersökning av många fällda sälar funnit dem ha magsäcken fullproppad uteslutande med sjögräs. Att sälarna, såsom ett visst zoologiskt arbete uppgiver, skulle gå på sjöfåglar, anses föga sannolikt. Selma Lagerlöf har inte trott det vara omöjligt, då man t. ex. vet, att gäddor förtära lämlar och göra slut på hela kullar av sjöfågelsungar, varom år 1910 tidskriften Skog och Sjö haft uppgifter av fullt trovärdiga personer.

161. **Fåren.** Gottlandsfåret är en mycket gammal lantras, till färgen oftast grå, ibland helt svart eller vit. De på Lilla Karlsön levande fåren voro förr i världen s. k. utgångsfår, som hela året om levde i fullkomligt naturtillstånd och hade till skydd mot snö och oväder endast de djupa grotterna i bergväggarna. Ibland blevo de där inyrda och dogo i mängd, ifall icke deras ägare efter svårare snöfall skyndade till deras undsättning. medförande halm, hö, starrgräs och tallris, och grävde sig igenom de utanför hålorna hopade snödrivorna. Numera föras fåren, ofta med stort besvär, om höstarna över till "stor-

landet". — Läsebokens uppgifter äro hämtade ur den kände Visbylektorn C. J. Bergmans "Gottländska skildringar och minnen".

161. **Grottorna** på Karlsöarnas klippiga kuster ha uppkommit genom att havsvågor och bränningar rent mekaniskt ha brutit sönder och fört bort partier av bergväggen, som varit genomdragna av sprickor. Grottorna sträcka sig stundom ganska långt in berget.
162. "Väl mött!" är en mycket gammal hälsningsformel.
- **Bönderna**, som äga både fåren och Lilla Karlsön, bo i Ejsta och Frøjels socknar på det gottländska fastlandet. De ha där sommarbete för omkring 300 får.
164. Historien om **rävarnas** grasserande på ön är byggd på en verklig tilldragelse. Dock är sättet för deras undergång naturligtvis diktat. De blevo i verkligheten med stora ansträngningar fällda av människor, sedan man länge förgäves försökt med skallgång och jakt på den mordiska fienden. Ett fruktlöst försök hade också gjorts av fårens ägare att locka dessa med sig ifrån ön ut på isen och på så sätt rädda dem undan rävarna. När fåren voro komna mittemellan ön och storlandet, gjorde de samtliga "helt om" och sprungo i starkaste fart tillbaka till sin kära ö. Det var på den tiden, då fåren bodde på Lillön hela året om.
167. **Helveteshålet** är en stor ränna, omkring 1,5 m. bred och 8 m. lång, som gör skäl för sitt hemska namn. Blickar man ner i den, tycks det i början, att den är en svart, bottenlös avgrund, men sedan ögat en stund vant sig vid mörkret, kan man skymta något av botten, som vid mätning träffas på omkring 10 m:s djup.
- **Dyning** el. dödsjö är en egendomlig rörelse på havsytan, med långa och ibland även djupa vågor, vilka sällan "bryta", d. v. s. bilda vitt skum. Ofta förebådar dyningen annalkande storm eller vindförändring, men ännu oftare är den en vågrörelse, som havet bibehåller, stundom flera dagar, efter en storm och sedan annan vind blivit rådande.
168. **Lillön** och **Storön** äro vardagliga benämningar på Karlsöarna, liksom Gottland i motsats till öarna heter Storlandet. Den förra ligger 2,7, den senare 6,5 km. från Gottlands västra kust.
- **Fågelbon**. Ända till för några år sedan lär Lilla Karlsön varit skådeplats för ett hejdlöst jagande, vilket numera lyckligtvis blivit stävjat genom en kunglig förordning om fridlysning för alla fågelarter utom rovfåglar, korp och kråka både på ön och på vattenområdet däromkring intill 1,500 m. från land. Likaledes är det förbjudet att på denna ö taga eller förstöra ägg av andra fåglar än de nyssnämnda.
- **Svärtor** höra till dykänderna. Hannen av den vanliga svärtan eller svartanden, på Gottland kallad "svört", är svart med vit vingspegel och vit fläck under och bakom ögat.

168. **Ejdern** är norra Europas mest bekanta och viktigaste dykand. I Sverige förekommer ejdern runt kusterna, allmännast i Bohuslän, på Stora Karlsön och i mellersta delen av östra skärgården. Till östkusten återkommer han i april, på västkusten stannar han året om. — Stora Karlsön är det enda ställe vid våra kuster, där ejdern häckar i koloni. Ön äges sedan 1887 av den s. k. Karlsöklubben, som där utövar en jaktvård, som nästan har karaktär av djurskydd.

Ejdern är en äkta havsfågel, som håller sig ute på öppna havet. Hannen överger hos oss, i motsats till förhållandet i polarkusterna, den ruvande honan, och hannarna slå sig tillsammans i stora flockar, vilka uppehålla sig i yttre havsbandet eller å grunda bankar ute till havs. Där undergå de sin ruggning och erhålla en brunsvart dräkt, som bäres helt kort tid, ty på hösten återfår hannen sin granna vårdräkt av vitt och svart. Ejderns föda utgöres av musslor och kräftdjur, som han upphämtar från botten, ofta från stort djup, 40 m. och ändå mera (ej av "strömming").

— **Kryckja** är ett annat namn på den tretåiga måsen, som är vit med askblå mantel, har gröngult näbb och svartaktiga ben. Den lär emellertid ej finnas på Karlsön.

— **Grisslorna** höra till alkfamiljen, vars alla arter ständigt vistas vid salt vatten, företrädesvis norra haven, och som kännetecknas därav, att fötterna ha endast tre, med simhud förenade, tår samt att fåglarna vid dykandet begagna sig av de korta vingarna som åror, under det att fötterna endast få tjänstgöra som ett slags roder. De häcka kolonivis på branta klippor. Grisslorna simma och dyka utmärkt, äro livliga och skygga fåglar. — Vanliga grisslan el. tobisgrisslan, gottlänningarnas "gryll", är i sommardräkt svart med en stor vit fläck på vingen, har svart näbb och röda ben. Hon häckar allmänt vid både östra och västra kusten. Ungarna, de s. k. grisslepojkar, bli kvar i boet, tills de äro fullvuxna, och matas under tiden av föräldrarna. Fram på sensommaren bli de feta grisslepojkar ett lättfångat byte för människorna. — **Sillgrisslan**, som är något större än föregående och har svarta ben, häckar i Sverige endast på Stora Karlsön, där några hundra par bo i en för människor oåtkomlig grotta. Den för dessa egendomliga fåglar intresserade läsaren bör inte underlåta att läsa Kolthoffs humoristiska berättelse om dem i "Djurens liv".

— **Tordmulen**, som också hör till alkfåglarna, häckar kolonivis på enstaka, klippiga öar längst ute i Östersjön, talrikast på Stora Karlsön, som är det enda ställe i Sverige, där man kan tala om verkliga fågelberg. På följande sätt beskrives han av Linné uti dennes Gottländska resa under ett besök på Karlsöarna. "Han är mycket sällsynt i Sverige, stor som en korp, tung och köttfull, helt svart, utom bröstet, magen och de nedra täckfjädrarna på vingen och på stjärten, vilka äro vita. Nävet är mycket sällsamt till sin form: det är svart, hopkramat, trubbigt och på mitten uppböjt. Övra

käken är krokig som på en hög och med 4 breda fåror utgropad, men den nedra har allenast 2 tvära fåror; den andra fåran på bägge käkarna är vit, som gör ett sällsamt utseende. Från roten av nävet fram i pannan går på vardera sidan en vit linje upp till ögat. Låren stå "bakom balansen" på kroppen såsom på en lom, varav sker, att han simmar friskt och fiskar starkt, men kan icke gå som andra fåglar horisontalt, utan måste gå kapprak som en människa, därvid han ser rätt putslustig ut med sin svarta kappa och vita buk samt grimlota panna och krokiga näsa."

168. **Raukar**, "stenjättar", kallas vid kusten av Gottland här och där förekommande pelarformiga partier av kalkstenslager, **klippelare**, vilkas övriga delar genom havsvågorna blivit sönderbrutna och bortförda. Dessa strandpelare äro fastare partier av strandhällen, vilka motstått vågornas anfall och ännu kvarstå som minnesvårdar över den bergmassa, som frost och vittring förklyftat och uppluckrat samt vågorna lösbrutit. Emedan de äro geologiskt intressanta bildningar, har Vetenskapsakademien föreslagit, att en del märkliga raukar på Gottland (och Öland) måtte bevaras och skyddas.
171. ... **fyrvaktaren på Stora Karlsön** ... Personalen vid en fyr utgöres av fyrmästare, fyrvaktare och, stundom, fyrbiträden. De enda invånarna å St. Karlsön äro fyrbetjäningen.

KAP. XIV.

TVÅ STÄDER.

Det ligger djup poesi i Selma Lagerlöfs idé att låta oss se den levande staden mot bakgrunden av den förtrollade medeltidsstaden. Det pedagogiska motivet därtill ligger för barnen så skickligt dolt som möjligt, men ingen lärare, som i någon liten mån reflekterar över förf:s avsikt, kan undgå att upptäcka detsamma.

Nu äro vi äldre tack vare den kunskap och de föreställningar, som vi äga genom böcker, tavlor, resor i utlandet (Lübeck, Nürnberg) m. m., i stånd att med fantasiens hjälp ana hurudant Visby tedde sig i sin välmakts dagar. Barnen däremot, som i allmänhet sakna våra förutsättningar i den vägen, få nu i stället genom att delta i Nils Holgerssons underbara upplevanden på

Östersjökusten en utmärkt synvinkel för uppfattandet av Visbys forna glans. — Läraren har sannolikt lagt märke till det avsiktliga utelämnandet av den »levande» stadens namn ända till allra sista raden av kapitlet, varigenom en stark estetisk verkan åstadkommes.

Huruvida det finns någon Vinetasägen, som omtalar villkoret för att staden skulle kunna förbliva på jordytan, känner jag inte. Men säkert är, att Selma Lagerlöf har omdiktat sägnen i överensstämmelse med motiv, som äro vanliga i liknande historier från andra länder, där det uttryckligen uppges vilket medel som hade kunnat häva förtrollningen. Alltid är det någon liten obetydlig handling, som inte står i det ringaste logiska samband med förbrytelsen eller den förtrollades öde, vilken måste utföras.

Vad behandlingen i skolan av kapitlet beträffar, så är det nyttigt att pröva barnens förmåga att sammanhålla trådarna i berättelsen genom att låta dem draga sig till minnes hur bekantskapen med herr Ermenrich hade börjat, nämligen (kap. IV s. 83) med ringaktning å dennes sida, och vad som hade vållat förändringen i herr E:s tänkesätt i fråga om Tummetott samt var de två senast hade träffats (på Kullaberg).

Det torde falla av sig självt, att läraren skaffar anslående åskådningsmaterial i form av vykort, avbildningar av medeltida dräkter, vapen, byggnader, gatuliv m. m. I N. F. finnas t. ex. under artikeln Dräkt en mängd färglagda bilder.

Att uppmåna lärare att företaga en studieresa till Gottland torde vara obehövt. Var och en vet, att en dylik färd, om också bara på en vecka, är givande i så många avseenden: geologiskt, botaniskt, zoologiskt, geografiskt, arkeologiskt, etnografiskt, historiskt, estetiskt m. m. m., att den lönar sig mer än de flesta andra sommarutflykter. Också reellt utbyte till sin skola kan

läraren hemföra, nämligen försteningar av en mängd slag (ortoceratiter, trilobiter, enkriniter m. fl.), föremål av Gottlandsmarmor o. d., för att inte tala om karakteristiska vykort att använda för undervisningen. — I Sv. T. A. för 1898 finns en innehållsrik beskrivning på en skolresa till Gottland.

172. **Staden på havsbotten.** Vineta, d. v. s. veneternas el. vundernas stad, var tyskarnas benämning på vundernas rika och mäktiga huvudstad, Wollin. De nordiska sagorna kalla det Jom, och vikingafästet Jomsborg i Vendland är känt också i svenska historien. Hamnen vid J. lär ha kunnat rymma 300 skepp. Vineta låg ungefär på samma plats, där den nuvarande staden Wollin är belägen, nämligen på sydöstra hörnet av ön med samma namn. Staden, vars blomstringstid inföll under 10:de och 11:te århundradena — Adam av Bremen kallade Vineta vid den tiden för Europas största stad — förstördes och brändes av danskarna 1184. Sedermera uppkom den sagan, att V. hade sjunkit i havets djup, i det man, okunnig om stadens verkliga läge, betraktade en mängd undervattensgranitblock, som ligga utanför Damerow på nordkusten av ön Usedom, såsom ruiner av V. — Efter tysk källa meddelas här några

SÄGNER OM VINETA.

”På nordöstra kusten av ön Usedom ser man ofta nere i havet vid lugnt väder ruinerna av en gammal, stor stad. Där låg den en gång världsberömda staden Vineta, som för mer än tusen år sedan till följd av sina svåra synder fick ett förskräckligt slut. V. har varit större än någon annan stad i Europa, t. o. m. än den stora och sköna staden Konstantinopel, och där ha bott alla slags folk: greker, slaver, vender, sachsare och många andra folkslag. De hade vart och ett sin särskilda religion, men sachsarna, som voro kristna, vågade inte offentligt bekänna sin kristendom, ty de hedniska avgudarna åtnjöto offentlig dyrkan.

Men oaktat detta avguderi voro Vinetas invånare ärbara och rena i sina seder, och i gästfrihet och vänlighet mot främlingar hade de inte sin like. De drevo en utomordentligt stor handel, deras bodar voro fyllda med de sällsyntaste och dyrbaraste varor, och varje år kom det dit skepp och köpmän från alla länder, ja, från de allra mest avlägsna delar av världen. Därför flöto också övermåttan stora rike-domar tillsammans i staden, så stora, att man inte visste vad man skulle göra med dem. Stadsportarna voro av koppar och brons, men klockorna av silver, och denna metall var så vanlig i staden, att man använde den till de alldagligaste husgerådssaker, och barnen lekte på gatorna med blanka talrar.

Men genom sin rikedom förföllo V:s invånare till yppighet och syndigt övermod. Därför drabbades de också av Guds rättmätiga vrede, och den yppiga staden blev plötsligt i grund fördärvad genom havets anlopp och uppslukad av de vilda vågorna. Sedan kommo svenskarna från Gottland med en mängd skepp och förde hem med sig vad de kunde fiska upp ur havet av stadens rikedomar. De togo en mängd guld, silver, koppar, tenn och den härligaste marmor. Också kopparportarna togo de med sig hem till Visby, dit nu Vinetas handel drog sig."

*

"Det ställe, där Vineta har legat, kan man se ännu i dag. Om man nämligen far från Wolgast över Peene till Usedom, så ser man mitt emot Damerow-Koserow-fältet, två mil från Wolgast, om havet är lugnt, djupt nere, en god fjärdedels mil, i vattnet en mängd stora stenar, marmorpelare och grundmurar. Det är Vinetas ruiner; de ligga i riktningen från öster till väster. De forna gatorna äro belagda med små kullerstenar; större stenar visa var gatuhörnen och grundmurarna till husen ha varit. Somliga av dem räcka alshögt upp i vattnet; där ha tempel och rådhus stått. Andra ligga ännu i alldeles samma ordning, som man brukar lägga grundstenar i, så att det syns tydligt, att nya hus skulle ha blivit byggda, då staden fördränktes i vågorna.

I den sjunkna staden råder ännu alltjämt ett underligt liv. När vattnet är lugnt, ser man ofta nere bland ruinerna underbara syner. Stora, sällsamma gestalter i långa, veckrika dräkter vandra upp och ned på gatorna; ofta sitta de också i gyllne vagnar eller på stora, svarta hästar. Stundom röra de sig glatt och bestämt, stundom gå de i långsamt sorgetåg, och man ser då, att de föra en kista till graven. Stadens silverklockor kan man ännu varje kväll, när havet är stilla, höra, hur de djupt nere ringa till vespern. Och på påskmorgonen — ty från långfredagen till påskmorgonen skall Vinetas förstörelse ha varat — kan man se hela staden, sådan den fordom var. Den stiger då som en varnande skuggbild, till straff för sitt avgudereri och sin yppighet, upp ur havet med alla sina hus och kyrkor och portar och bryggor och torn, och man ser den tydligt ovan vattnet.

Men när det är natt eller oväder, vågar ingen människa, intet fartyg närma sig ruinerna. Utan nåd kastas båten mot klipporna och slås i spillror, och ingen, som varit ombord, kan rädda sitt liv ur böljorna."

Från den i närheten liggande byn Loddin för ännu en gammal väg till ruinerna, som folket i Loddin sedan urgamla tider kallar för "landsvägen till Vineta".

*

172. **Månskivan stod hel och rund...** Som bekant, skall påskdagen firas på den söndag, som följer närmast efter den fullmåne, som infaller på eller närmast efter vårdagjämningen, som inträffar den 21 mars.

— **Blåkulla** är enligt folksäggen satans hemvist, dit häxorna bege sig skärtorsdagsnatten för att fira en stor fest, från vilken de återvända påskdagsmorgonen. Häxorna troddes rida till B. bl. a. på en sopkvast. Den ridande satt baklänges, och fortskaffningsmedlet översmordes med trollsmörja. Häxorna troddes bortstjäla barn för att skaffa nya lärjungar åt den lede fienden. — Tummetott hade nog inte reda på att han befann sig i ett farligt grannskap, nämligen ön Jungfrun i Kalmarsund, om vilken Linné i sin Öländska resa skriver: "Blåkulla, ett berg, som syntes stiga helt blått, likt en halv glob, upp ur vattnet..., käringar och sagor säga allmänt, att alla trollpackor hit skola resa var skärtorsdag." Jfr denna bok s. 218.

— **Näcken** är, säger Hyltén-Cavallius i "Värend och virdarna", sjöarnas och de stilla vattens naturvätte. En gammal förbindelse finns i folktron mellan näcken och Oden. Den liknelse av en häst, vari han ofta uppträder, erinrar om Odens hästar och om hästen såsom åt Oden särskilt helgad. — Också i Värmland föreställer sig folket näcken som en häst enligt Selma Lagerlöfs uppgift.

Ett vattentroll, som i vårt sydligaste landskap plägar vara fruktat av barnen, är den s. k. bäckhästen eller bäckamannen, som oftast har skepnad av en vitgrå häst. Skalden A. Österling, själv skåning till börden, skriver om honom i företalet till sitt sagospel Bäckhästen: "I arga stunder drager han folk med sig i djupet, sedan han låtit dem taga plats på sin långa, inbjudande rygg... Delvis torde bäckhästen motsvara näcken eller strömkarlen. Jag har själv sett honom. En månskensnatt vid en viss bäck i Vämnehögs härad har jag som tolvåring sett en snabb skymt av den mäktige och nära nog sprungit andan ur halsen på mig för hans skull..."

173. **Flygsand.** (Jfr kap. III.) Vid långgrunda havskuster med sandrevlar driver bränningen oupphörligen upp havsbottens fina sand, som särskilt under ebttiden vid kuster, där ebb och flod finnas, torkar och sedan föres vidare av havsvinden. Möter då ett hinder, så hopas sanden och en kulle bildas, som mot vindsidan sluttar sakta, men mot den inre eller läsidan stupar brant ner, då sandens rörelse där beror endast av tyngdkraften. En sådan flygsandskulle, dyn eller klitt, flyttar sig alltmera inåt, och en ny förhöjning danas utanför. Flera inbördes parallella, mot vindriktningen vinkelräta åsar uppstå på detta sätt. Genom sitt oavbrutna framryckande anställa dynerna stor skada. De kunna förvandla bördiga slätter till öde sandfält, begrava hela byar, kyrkor o. s. v. Det enda verksamma medlet mot flygsandens spridning är plantering av barrträd, strandråg och dylika växter, som binda sanden.

Ön Usedom, utanför vilken Vineta tros ligga, omgives av ända till 60 m. höga dynvallar. I Sverige förekomma små dyner på många ställen i Skåne, i Halland, på Öland, på Gottska Sandön och Fårön. Delar av Gottska Sandön skola enligt riksdagens beslut avskiljas som nationalpark.

173. **Strandrågen**, *Elymus arenarius*, är till färgen blekt gråblå och vid mognaden blekt halmgul. Bladen äro så starkt blå-täckta av ett fint vaxöverdrag, att transpiration och vattenförlust genom detta medel inskränkas. Liksom en annan flygsandsväxt, **sandröret**, *Ammophila arenaria*, är strandrågen av utomordentlig betydelse för de flygsandsrika områdena, ss. Danmarks klitter, Hollands och Nordtysklands dyner. Dessa växter ha en märkvärdig förmåga att kvarhålla flygsanden, så att den ej flyttar sig in över landet, utan blir liggande i stora drivor, vilka snart genomväxas av gräset. Detta är nämligen vida större till sin underjordiska del än till den ovanjordiska. Rotstockarna nå en ofantlig längd och ha mycket rik förgrening, och utefter hela sin längd bära de vid varje led en knippa trådrötter, som förgrena sig rikligare och finare i sand än i en annan jordmån. Sandröret t. ex. har strån av 1 m:s höjd, men rotstocken skall kunna bli ända till 15 m., och den allra största delen av växtens massa lever således inne i dynerna, varav dess egenskap att binda och hejda den fina sanden kan förklaras. Redan Linné har sagt, att ju mera detta gräs begravs av flygsanden, desto frodigare växer det. (Efter Lindman, Bilder ur nordens flora.)
174. **Tinnar** äro fyrkantiga, massiva upphöjningar, som med regelbundna mellanrum såsom ett slags bröstvärn följa den övre kanten av en försvarsmur. Själva tinnarna tjäna härvid som skottskydd, mellanrummen som skottgluggar. Tinnar äro särskilt karakteristiska för medeltiden. Med tinnar försedda murar sägas vara krenelerade.
- **Spjutyxor**, hälle-(el. hille-)barder, voro ett medeltida hugg- och stötvapen, som bestod av ett 1,5—2,5 m. långt skaft, varpå var fäst en bila av järn eller stål, upptill försedd med en lansspets, baktill med en hake. Med haken sökte vapnets bärare fatta i fogarna på riddarens rustning för att rycka honom från hästen.
- **Barett** kallades en platt, rund el. fyrkantig, mössa, alltid utan brätten, som begagnades redan på 1000-talet och under början av 1500-talet var nästan den enda huvudbonaden för män och kvinnor. 1500-talets landsknektar och sprättar buro breda baretter med överdådig fjäderprydnad.
175. ... **inlagda med färgade glasbitar** = mosaikprydda. I vidsträcktare mening förstår man, enligt N. F., med mosaik varje sådant arbete, där småbitar av olika färg äro sammanlagda så, att det hela bildar ett mönster eller en figurframställning. Man talar ur denna synpunkt om sten-, glas-, trä-, läder-mosaik o. s. v. I inskränkta mening betecknar man med **mosaik** ett arbete, som är sammansatt av ungefär

likformiga och lika stora, men olikfärgade bitar av sten, glas eller bränd lera. Mosaikbilder voro de viktigaste prydnaderna i de gammalkristna kyrkobyggnaderna.

176. ... utan spinnrock... Spinnrockens ursprungliga form var en rak ten av trä ("kavle"), kallad slända, kring vars spets spåntotten lindades. Sländan hålles i högra handen och snos hastigt kring, under det vänstra handen drar ut tågorna. Den sålunda bildade tråden, som blir mer än meterlång, lindas därefter upp på sländans mellersta, tjockare del.
- Tran erhålles genom att med vatten koka ut späcklagret hos valdjur och hajar eller andra fiskar.
- Bröstharnesket var ett skydd av metallplåt åt en krigares bröst. Det fästes över ryggen med två varandra korsande remmar, för vilka funnos hål upptill och i sidorna.
- ... röda, mjuka skor... Finare fotbeklädnader tillverkades fordom av t. ex. saffian, även kallat marokäng (av Marocko). Detta beredes, om det är äkta, av get- eller bockskinn, är mjukt och mycket fint, på narvsidan färgat. I Turkiet förfärdigas skodon av saffian.
- (Siden-)damast är en fasonerad, oftast enfärgad vävnad med stark glans och jämna ytor. Damast lär först ha blivit framställd i Damaskus och tillverkades där uteslutande av silke till dyrbara klädnader och prydnader. Sidendamast räknas ännu i dag bland de elegantaste vävnaderna och utsiras stundom med mönster av guld- och silvertrådar eller av olikfärgat silke till klännings- och möbeltyg. Också billigare material av hög glans användas till damast, ss. lin till duktyg och hårt, glansigt ullgarn till möbeldamast.
177. Krämare (kramhandlare) av kram, som numera betyder varor.
- Vävdapeter voro den äldsta formen av tapeter, innan ännu papperet hade blivit uppfunnet. Bruket att bekläda väggarna i bonings- och praktrum med mer eller mindre dyrbara vävnader går tillbaka till de allra äldsta tider, dit mänsklig odling sträcker sig. Ännu i dag täckas väggarna i våra allmogestugor av tyglängder, s. k. bonader. Den dyrbaraste formen av tapeter äro de bildprydda s. k. gobelängerna (som ha sitt namn efter familjen Gobel, vars medlemmar redan på 1400-talet i Paris utövade färgaryrket) med sina figurframställningar.
180. Den levande staden. Namnet Visby kommer av vi = offerställe. Visby betyder alltså "offerställets stad". Antagligen var V. ett stadssamhälle redan före kristendomens införande på Gotthland. Kristna kyrkor funnos i V. tidigt på 1000-talet. Från att ha varit rent gottländskt blev V. med tiden en samlingsort för "många folkslag", mest tyskar. Under Magnus Ladulås regering fingo stadens styresmän av konungen uppbära förebräelser för att de, honom oåtspord, hade omgivit sin stad med murar. Under 1300-talet var Visby

Nordens rikaste stad. Det var 1361, som Valdemar Atterdag landsteg på Gottland och som Visby, efter en blodig strid utanför murarna med danskarna, för honom öppnade sina portar och blev så hårt brandskattat, som Heidenstam i "Svenskarna" och Selma Lagerlöf i "Osynliga länkar" skildrat. Men det var likväl icke Valdemars rövartåg, som för alltid bröt Visbys välmakt. Ännu länge efter den tiden var V:s handel vidsträckt och ägde kyrkorna dyrbara uppsättningar av inventarier. Nej, dess avblomstring och inträdande fattigdom berodde dels på omläggning av handelsvägarna, dels på att V. blev ett tillhåll för sjörövare. — Visborgs slott i sydvästra hörnet av V. blev av Erik av Pommern uppfört till ett fruktansvärt sjörövarnäste, och detta måste i framtiden framkalla många strider och belägringar. Allra värst blev V. åtgånget av lybeckarna, som år 1525 kommo seglande, överrumplade stadsborna, revo ner en del av stadsmuren och trängde in i staden, plundrande och brännande. Sedan dess ha Visbyborna icke haft råd att reparera sina kyrkor, utan de ha fått förfalla.

180. **Gottland**, "Gutaland", har sitt namn efter gutarna, vilkas ställning inom den germanska folkfamiljen är inom vetenskapen omstridd. G:s folkspråk är, jämte Dalarnas, Sveriges märkligaste, omöjligt att förstå för fastlandssvenskar.

— **Lövängarna**, som i synnerhet finnas i södra delen av Gottland och av vilka några äro föreslagna att fridlysas, äro ett slags naturliga parker med lummiga ädla lövträd av nästan sydländsk yppighet och friska gräsmattor, där en rikedom av blommor tittar fram. G:s flora är ovanligt rik på orkidéer, som äro kalkälskande växter, på samma gång de trivas på skuggig gräsmark.

182. ...en hög, brant klippa... Gottland är en tämligen jämn kalk- och sandstenslätt, som från väster, där högsta punkten ligger 78 m. ö. h., sänker sig mot öster, där dock en enstaka punkt, Torsburgen, på ett avstånd av 5 km. från kusten, uppnår fullt 68 m. Den rådande bergarten är kalksten och i södra delen sandsten. De gottländska silurbildningarna ha sannolikt en gång hängt tillsammans med de lager, som finnas i Estland, Livland och på ön Ösel. Nu höja de sig isolerade ur havet. De bilda i allmänhet plant utbredda lager, som äro horisontella eller svagt lutande åt sydost. Särskilt på västra kusten framträda kalkstenslagren i därvarande ganska höga och branta strandavsatser. Ehuru kalkstenshällen mångenstädes ligger obetäckt, äger allra största delen av ön ett mer eller mindre tjockt täcke dels av lösa jordavlagringar och dels av en bördig jökellera från den tid, då väldiga glaciärmassor skredo fram över ön.

— ...höllo de på att leka... Det landskap, där våra gamla idrottslekar bäst bibehållit sig, är otvivelaktigt Gottland. De gottländska lekarna äro bl. a. märkliga därför, att de antagligen äro kvarlevor från allmänna nordiska bruk. Flera av dessa lekars namn kunna härledas från isländska ord. De

två i berättelsen åsyftade lekarna äro "varpa" och "pärk". "Kastä varpa" tillgår så, att en flat och, om möjligt, cirkelrund sten kastas fram och tillbaka mellan två mål. Pärk är ett bollspel, i vilket icke sällträn nyttjas; det har sitt namn efter "pärlen", en fyrkant av på marken utlagda stänger. Särskilt pärkspelet övas icke endast av ungdom utan ganska allmänt även av medelålders och äldre män, däremot nästan aldrig av kvinnlig ungdom. Ofta utgår från en socken till en annan en vecka före den utsatta tiden inbjudning till ett "våg", d. v. s. en tävlan uti lekar. Även bygdens flickor kunna utmana karlarna till somliga lekar, såsom att "rännä i kämp" (springa kapp). Lekarna taga sig vackert och till och med ståtligt ut, t. ex. då bollen utan rast i höga bågar flyger mellan de spelande. — Också kärleken till **sång** och **spel** är allmän på ön. Folkvisan bevaras och odlas i mången stuga, och de hurtiga Gottlandspolskorna utföras på fiol av firade spelmän vid slätteröl och bröllop. (Efter N. F.)

184. **Murgrönan** övervintrar på Gottland i det fria, liksom i Skåne.
- Bland de **många vackra trädgårdarna** i Visby kan ihågkommas den Botaniska, som har att uppvisa så sydliga växter som plantaner (ett slags lönn), cypresser, äkta kastanjer, valnöts- och svarta mullbärsträd ävensom praktfulla exemplar av vanliga träd och buskar.
- (Gottlands-) **marmor**, som är ljusröd, har använts för flera av Gottlands medeltida kyrkobyggnader och visat stor motståndskraft mot tidens åverkan.

KAP. XV.

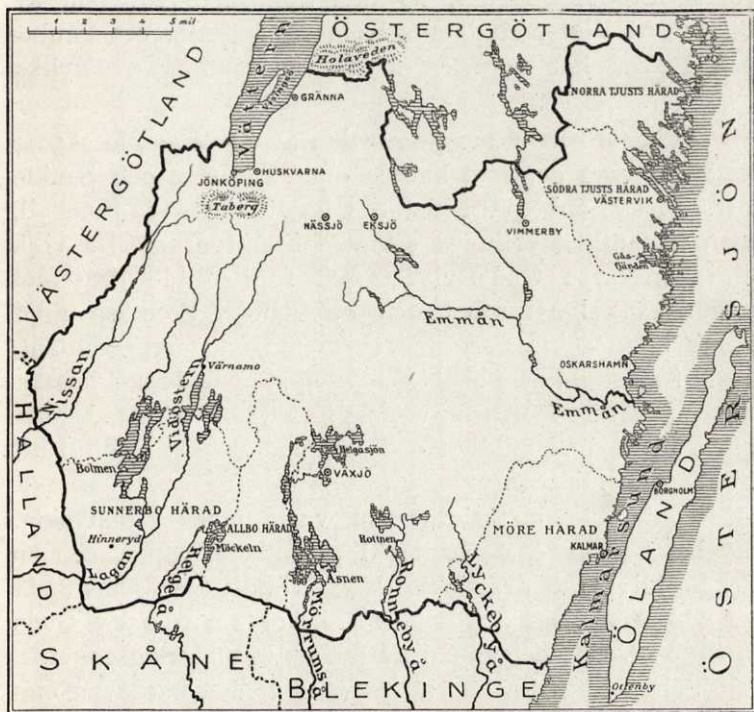
SAGAN OM SMÅLAND.

Eftersom denna saga på vissa håll har blivit klandrad, vill jag något litet dröja vid dess historia.

Sammanställningen av det karga Småland med dess fattiga och strävsamma, händiga och munviga befolkning samt det lyckligare lottade Skåne med ett mera lugnt och sävligt folklyne ligger nära till hands för vem som helst. Men invånarna i dessa grannlandskap ha också själva haft en förnimmelse av olikheterna, och en mängd sägner och ordstäv vittna om jämförelserna. En sådan är följande. Den livliga smålänningen pikade skåningen för hans tröghet, men då svarade skåningen: »Nånå, kom ihåg, att

människan är skapad av jord, — vi skåningar av seg lera, ni smålänningar av den lättroliga sandmon!

Det finns också en välkänd gammal sägen, som berättar, att Vår Herre och »den lede fienden» i tävlan skapade Skåne och Småland. Denna lokalsägen fann

Karta över Småland och Öland.

Selma Lagerlöf vara ett gott medel att på ett medryckande sätt kunna framställa Smålands geografiska egenskaper. Men hon ansåg, att det ondas representant inte borde nämnas i en läsebok för barn. Hon förstod, att han måste byta gestalt mot en annan, om detta sagomotiv skulle kunna användas.

Nu finns det, som bekant, från den äldre medeltiden en mängd smådikter, som syssla med bibliska ämnen. Det var sägner, som liksom fyllde ut den bibliska berättelsen, som utlade tilldragelserna under Jesu barndom, som fullständigade skildringen av de vise männen, av Judas, av Jesu moder, av den botfärdige rövaren, av Pilatus. I Viktor Rydbergs Romerska sägner om Paulus och Petrus har man en förträfflig samling av dylika legender.

De mest kända, mest omtyckta av dessa gamla sägner ha råkat vara de, som handla om Vår Herre och Sankte Per. Vissa Sankte-Pers-historier ha ett skiftande innehåll, men hos alla återfinnes ett gemensamt drag. De vilja alltid inskräpa Guds vishet och förutseende gentemot människans kortsynthet och oförstånd. Som en följd härav blir Sankte Per, som är människans representant, alltid framställd som obetänksam, uppbrusande och högfärdig. Vår Herre åter, som vet sig ha rätt oaktat all skenbar orätt, leder med mildhet och saktmod Sankte Per till att förstå sina misstag.

Sankte-Pers-historierna ha varit mycket omtyckta, mycket berättade, de ha levat på folkets läppar, och en del ha blivit rätt drastiska. Men överallt återfinnes ändå grunddraget, som är detta förhållande av Guds visdom och ett betygande av mänsklig underlägsenhet.

Selma Lagerlöf har nu förvandlat den här ovan omnämnda småländska lokalsägna till en Sankte-Pers-legend. Idén att förmildra hånet, så att det blir Sankte Per i stället för »den lede själv», som skapar Småland, är alltså helt och hållet Selma Lagerlöfs. Det är också hon, som konstnärligt har bearbetat det magra stoffet i den lilla, ursprungligen knappt tio rader långa, sägna till den fylliga berättelse, som låter oss se landskapet med alla detaljer växa fram inför våra ögon, ett Sverige i miniatyr.

Vad läsningen av sagan i skolan beträffar, så har

jag brukat anlägga den synpunkten, att smålänningar och skåningar i alla tider ha retats med varandra och att det finns många sägner om deras skämt sinsemellan. »Den här sagan förstår man ju tydligen är en dikt av en självbelåten smålänning, som ville förarga en skåning.»

187. Norra och södra Tjusts härad i norra delen av Kalmar län äro vittberömda för sin naturskönhet. Där omväxla bördiga dalgångar med skogklädda höjder, vilka fortsätta utanför kusten och bilda en omfattande skärgård. Allt detta, jämte de många i landet inskjutande havsvikarna ävensom de långa, smala sjöarna, förläna landskapet en täck skönhet. Bland de talrika herrgårdarna (s. 191) märkes det från Karl Knuts-sons dagar historiskt bekanta Fågelvik vid Valdemarsviken.

— Gåsfjärden skär in på södra gränsen av Tjust; se kartan.

190. Hed är en i allmänhet jämn landsträcka, vilken vanligtvis är sandig, torr och ofruktbar, stundom även sumpig, endast på enstaka ställen tillåter en sparsam odling och i regel bär en mycket enförmig vegetation: gräs, mossor och ljungväxter, bland vilka den vanliga ljungen är i Europa den mest förekommande.

191. Södra och Norra Möre härad, som omfatta den sydligaste delen av kustområdet i Kalmar län, äro ett synnerligen bördigt slättland.

— Jönköpings tändsticksfabrik grundades 1845 av den utomordentligt begåvade J. E. Lundström, vars byst nu har sin plats i planeringen utanför fabriken. Han är den "svenska tändsticksindustriens fader". Till att börja med var det de i Tyskland uppfunna giftiga och eldfarliga fosforstickorna, som fabriken tillverkade, men då det visade sig vilken hälsofara arbetarna voro utsatta för, började L. 1852 experimentera med att framställa tändstickor utan den giftiga gula fosfor. Resultatet blev "säkerhetständstickor utan svavel och fosfor", som "tända endast mot lådans plån". Till en början utfördes en stor del av arbetet för hand (jfr s. 230), och utom fabriken hade hundratals personer förtjänst genom att tillverka tändsticksaskar. Numera göres allt med maskin, alltifrån det stockarna hämtas in från gården, tills i fabriken elddonen slungas fram färdiga, packade och etiketterade. Nära 2 miljoner askar förfärdigas dagligen. Åran av att ha förvandlat J:s tändsticksfabrik till ett storindustriellt företag och därigenom gjort Jönköpings namn känt över hela den civiliserade världen och ändå längre tillkommer i främsta rummet fabriksdisponenten B. Hay, som åren 1863—1898 ledde fabriken. Numera äro både Jönköpings och den 1881 anlagda J:s Västra tändsticksfabrik sammanslagna med några andra stora dylika fabriker under gemensam ledning.

— Munksjö pappersbruk anlades 1862 av J. E. Lundström, den berömda grundaren av Jönköpings tändsticksfabrik. Denne

var en uppfinningsrik och en fosterländsk man. Det grämde honom, att svenskarna glömde bort och lugnt läto tyskarna använda en ursprungligen svensk uppfinning från 1700-talet, nämligen att tillverka ett slags tjärpapp att täcka tak med. I Tyskland hade man också hittat på att göra omslagspapper av halm i stället för det fula gråpapperet, vilket var ett stort framsteg. Lundström fick så under en studieresa i Tyskland ögonen upp för vilken nytta man kunde göra sig av papper vid byggnader. Det var ett alldeles nytt fabrikat han beslöt att framställa av halm: förhållningspapp i "långa banor" till inre beklädnad av husväggar. År 1862 stod pappersbruket färdigt på Munksjöns strand, och redan efter ett par månader fick det sin första silvermedalj. M., som numera, utom allt slags papp för byggnadsändamål, tillverkar andra papperssorter från det tunnaste silkespapper till tjock kartong, erhåller kraft från det översta av Huskvarnafallen medelst en dyrbar anläggning för elektrisk kraftöverföring.

191. **Huskvarna**, som 1907 blev köping, har sedan dess hunnit rycka upp i städernas led. H.-ån bildar en lång rad ståtliga fall, förbi vilka en gångstig leder, därifrån man har hänförande utsikter över den romantiska omgivningen. Dock har människan inkräktat på naturens område och tagit en del av dessa vattenmassor i sin tjänst, anlagt långa trummor förbi fallen etc. — Den förste, som med kraft grep in, för att det "här-liga" fallet vid H. "icke måtte ligga obrukeligt", var Erik Dahlberg, som under några år var landshövding i Jönköpings län. Han förmådde Karl XI att vid H. anlägga ett gevärs-faktori. Numera tillhöra de förnärmsta "anläggningarna" Huskvarna vapenfabriks aktiebolag, och H:s blomstrings-period började samtidigt med att direktör W. Tham år 1876 övertog ledningen. Vapenfabriken tillverkar årligen omkring 11,000 jaktgevär. Men bolaget äger också en symaskinsfabrik, som lämnar minst 15,000 symaskiner om året, en velociped-fabrik med en årlig tillverkning av 8,500 cyklar, ett gjuteri, som är ett bland de största i Europa och som tillverkar radiatorer, köttkvarnar (5,000 i veckan), spisar och kaminer (av vardera c. 900 i veckan), alla dessa siffror enligt uppgifter från 1907, men sedan dess är tillverkningen mer än fördubblad. — Tack vare sin industri har H. vuxit ut till ett utmärkt väl organiserat samhälle. Det har moderna avlopps- och vattenledningar, elektrisk belysning, bad- och epidemisjukhus. Arbetarna äro sannolikt bland de bäst lottade i Sverige. Många av dem ha sin egen villa, och en del egnahemsbyggare ha lagt ner ett storartat arbete på sina tomter: sprängt bergknallar, röjt bort törnen och buskar och luckrat upp jorden.
- "Och tänk på Visingsö med de ruinerna och den ekskogen och de sagorna!" — (a) **Ruinerna** av bl. a. slotten Näs och Visingsborg äro märkliga. Näs ruiner, lämningar av Magnus Ladulås gamla borg, som framgrävdes år 1909, äro nu föga ansenliga, där de ligga som en stenhög på öns sydligaste udde och med trästötter och uppmurningar måste skyddas mot vattnets angrepp. I forna dagar har den gamla borgen varit

skådeplatsen för mer än en historisk tilldragelse. Där har, förutom flera kungar av Sverkerska och Erikska ätterna, Magnus Ladulås slutat sina dagar. (Jfr "Svenskarna".) Ungefär mitt på öns östra sida resa sig i mäktig skönhet de ståtliga trappgavlarna (till södra flygeln) av det forna Visingsborg, på sin tid det präktigaste slott i Sverige, påbörjat av Peder Brahe d. ä. (som 1562 fick hela ön som grevskap) och fullbordat av riksdrotset Per Brahe d. y. Vid reduktionen 1681, ett år efter "grev Pers" död, indrogs förlänningen till kronan, slottet fick förfalla, och 1718 uppräändes det av där förvarade ryska krigsfångar. — Per Brahe d. y. lever kvar i folkets minne, så att det än i dag talas om "greven", som vore han i livet. Den närbelägna kyrkan är som ett museum, rikt på kyrkliga prydnader, skänkta av "greven", flera tagna i 30-åriga kriget. Ebba Brahes brudkrona av förgyllt silver med infattade pärlor och stenar begagnas ännu av brudar på ön. — (b) **Ekskogarna**. Bland de planteringar av olika trädslag, omfattande $\frac{1}{3}$ av ön, som kronan äger och som påbörjades 1832, äro särskilt ekplanteringarna, med yngre bokar ibland, utmärkt vackra. — (c) **Sagorna**. Utom alla sägner från historisk tid, som äro knutna vid V., må här påminnas om sagan om jätten från Vista kulle (en höjd på småländska sidan av Vättern), som skulle hälsa på jätten å Kinnekulle och därvid tog upp en torva och kastade i sjön, för att hans fru skulle kunna stiga på den. Torvan var Visingsö.

191. **Emån** (Emmän) flyter i en djup dalgång, som är särdeles omväxlande. Än har ett stritt lopp och driver många bruk, fabriker och sågar. Vid E. ligga t. ex. både Ädelfors guldgruva och Kleva nickelverk. Då det finns kalk i morängruset och snäckgyttjan, blir dalen också mycket bördig.
192. "... smålänningen vill jag själv skapa ..." Smålänningen har förmåga att finna sig till rätta också under ganska tryckta förhållanden i livet. "Sätt en smålänning på en flathäll (eller: en klippta i havet), och han reder sig ändå," heter det. Smålänningarna äro i allmänhet snabba i uppfattningen och mottagliga för nya idéer, liksom de äro mycket tilltagnsna och initiativkraftiga.

KAP. XVI.

KRÅKORNA.

Uti detta kapitel få vi återse fabelns onda princip, den illfundiga Smirre räv, som pojken undgått alltsedan natten i brunnsparken vid Ronneby. Hans hat och hämnd-

lystnad finna en bundsförvant i kråkfolkets begär efter silverpengar — såsom förf. med en lyckligt funnen vändning kallar kråkfåglarnas vana att snatta blänkande föremål —, och pojken tvingas att göra en äventyrlig färd i kråknäbb och på kråkrygg. Men hans mod och hans glada reslynne överge honom inte trots faran, och tack vare hans egen rådighet och den stackars Fumle-Drumles hjälp undgår han sina fiender.

Det är förstås handlingen, de många händelserna i kapitlet, som för de mindre barnen är huvudsaken, men det brukar aldrig slå fel, att de inte njuta också av den kvicka skildringen av kråkornas vanor och beteende, varav de ofta själva ha en rik erfarenhet. Ju flera slags fåglar barnen förut ha kännedom om, dess mera roligt ha de av de scener, som pojken fick bevittna, när han flög fram över barrskogen, över lövskogen, över herrgårdarna och sjöarna. Att inte beskrivningen av den småländska ryggsstugan verkar tröttande, därför har förf. sört, när hon låter läsaren se inredning och föremål på samma gång som Tummetott, där han ligger i sängen och betraktar det ena efter det andra.

På tal om konstnärlighet så torde det vara överflödigt att här fästa lärarens uppmärksamhet på den stilistiska konst, som är nedlagd uti teckningen av ljungen på heden, uti liknelsen av landskapet vid en sönderriven, ullig matta, uti återgivandet av vårstämningen i naturen med fåglarnas kärlekssånger, för att inte tala om förf:s grepp att låta kråkorna helt dramatiskt beskriva sig själva, så att deras fräcka skryt med sina ogärningar blir till en levande beskrivning av deras rovlystnad och slughet.

Vad uppläsningen beträffar, så bruka barnen lätt lära sig att realistiskt och livligt framställa såväl kråkornas väsande, skrånande och skrävel som Smirres elaka repliker och Tummetotts käckä yttanden. Svårare

är det med trastens och duvans vårsånger, vilka förf. tydligen har avsett skola återges med rytm och ton så lika de respektive fåglarnas läten som möjligt. Kan läraren härma dessa, gör det en utmärkt verkan. Läsning av K.-E. Forsslunds sommarpoem om göken och staren i Svensk vers i sammanhang med detta kapitel rekommenderas. — De tio raderna om Ljungen sidd. 193, 194 borde, åtminstone av större barn, läras utantill.

193. **Sunnerbo** härad, som ligger på det småländska höglandets sydvästra sluttning, är fattigt och magert. Det mest framträdande i landskapet äro de vidsträckta, ljungbevuxna sandmoarna. Ljunghedarna upptaga höjderna, mossarna, som utgöra $\frac{1}{4}$ av yttnehållet, sänkorna och planmarkerna. Jordmånen består mest av grus och sand, sällan svartmylla; den är bäst i trakterna av sjöarna Bolmen och Vidöstern. "Det hela har en prägel av ödslig enformighet, fast vackra oaser finnas." På några ställen ha björken och björksamhällenas ljusälskande växter spritt sig över de magra och torra markerna och bildat björkskogar och björkbackar.

— Ett **ljungstånd** liknar påfallande ett träd i miniatyr, som fått stammen vriden och nedböjd. Ljungen kan bli ända till 50 år gammal. Veden är hård och tät och blir på många orter outhärlig som bränsle. Genom sin täta förgrening och sin seghet förmår ljungen att tränga ut andra växter. Trots dess envishet lyckas dock människan genom särskilda odlingsmetoder, ss. lämplig gödning, plantering o. s. v., att förvandla ljunghedarna till gräsbärande mark med eller utan skog. Särskilt i Jylland i Danmark ha storartade hedplanteringar blivit gjorda av det s. k. Danske Hedeselskab, vilket bl. a. har upfunnit sättet att upplösa den hårda skorpa, som ljungen bildar. Genom dess verksamhet har den samlade arealen av hedar och ouppodlade mossar på omkring 30 år minskats till hälften, medan antalet inbyggare i de tre amt i Jylland, där hedarna finnas, har vuxit med 70 procent.

194. **Kråkorna** flytta alltid bort från vissa landskap, ss. Värmland och Dalarna, men på en del ställen dröja de t. o. m. under stränga vintrar kvar. Detta gäller särskilt om slätter och nejder kring större städer. — De flesta andra fåglar leva i ständig fiendskap med kråkan. I skärgårdarna och vid större sjöar är hon ett plågoris för vadare och simfåglar. Spovar, ripor, snäppor, tärnor och måsar förfölja henne skrikande, så fort hon visar sig. Också småfåglarnas ägg tar hon, varigenom dessa tvingas att lägga nya. Jägaren och fågelvännen ha länge räknat kråkan som ett svårt skadedjur, men däremot har hon ansetts nyttig för jordbruket, därigenom att hon håller efter insekter, råttor och sorkar. Bladet har emellertid vänt sig. Sedan kråkorna under de sista årtiondena oer-

hört ökats i antal, ha de på vissa orter rent av gjort åkerbruk omöjligt. På följande sätt uttalar sig Lantmannablade om kråkorna. "Om kråkan kan man nästan säga, att den aldrig kan hållas efter nog. Ej nog med att den i mark och skog gör stor skada på det matnyttiga småviltet samt vid varje tillfälle, som erbjuder sig, förgriper sig på det tama fjäderfäet, utan på kråkans långa meritlista är även att uppföra åverkan på växande gröda. De hacka upp och förtära den nysådda säden, avbita de späda rotfruktsplantorna, göra skada på den mognande sädesgrödan o. s. v., för att nu ej tala om deras åverkan i trädgårdarna..." Numera betala landsting och hushållningssällskap skottpengar för kråkor. För år 1908 uppger domänstyrelsen, att det inom landet dödades 183,309 kråkor, och 1909 dödades enbart inom Malmöhus län 25,546 kråkor. Premierna varierade mellan 15 och 20 öre.

Kråkan kan bli alldeles vit med svart näbb och svarta ben, också kan hon ha vita fjädrar inblandade bland de grå eller ha vingar och stjärt vita.

203. ... själva trasten ... med förtjockad strupe ... Det mest överraskande i taltrastens sång är dess fyllighet, dess fulltonighet och styrka, vilket kan locka åhörarna att tro, att han har någon särskild inrättning i sin strupe att föröka styrkan hos ljudet.
- Skogsduvan bebor mest lövskogen. "När hannen kuttrar, går han högre fram och åter längs en gren, eller sitter han vid honans sida och kråmar sig, blåsande upp halsen, så att han får ett eget utseende, nästan påminnande om en brushanes," heter det i Nordens fåglar. — Angående folkliga försök att tyda duvornas kutter se Cederschiöld, Rytmens trollmakt s. 164.
204. "Skatan ska ta dem." Skatan brukar dra ut ungarna ur starens bo och förtära dem.
205. **Andrake** = andhanne, ankbonde. På folketymologisk omtydning beror det likbetydande "and-drake". **Andrik**, som i södra Sverige är ett fullt folkligt ord, användes om såväl den tama som den vilda fågeln. **Andrake** tillhör enligt SAOB huvudsakligen litteraturen och jägarspråket och användes nästan endast om vildanden.
- **Hage** är en inhägnad betesmark, företrädesvis sådan med småskog.
- **Hinneryds** socken ligger i Sunnerbo härad. — Det i småländska ortnamn vanliga slutledet (och ordet) **-ryd** kommer av **rudh(a)** el. **rydh(ia)** = röjning. Detsamma är förhållandet med **-rud** och de i Sydsverige vanliga **-röd** och **-red**.
210. **Stugan** är naturligtvis en ryggåsstuga. En dylik från Markaryds socken, fullt möblerad, finns i den berömda Stadsparken i Jönköping. Till Skansen äro förda sådana stugor från flera olika landskap.

211. **Ugnsrakan** användes att raka (sopa) bakugnen ren med efter eldningen och **grisslan** till att i ugnen sätta in och sedan taga ut brödet på. Grisslan är en brödspade med långt skaft, i motsats till handspilan, som begagnas till att vända kakorna på bakkbordet med.
- **Blånor** eller **blår** kallar man det avfall, som uppstår, när linet skäktas och häcklas (se kap. XLIX). Det är kortare tågor, som sedan spinnas till blångarn el. blaggarn, varav mer eller mindre grova vävnader kunna beredas. — En **blånvindel** (s. 212) el. ett blånhuvud är ett redskap, som sättes fast i ett därtill avsett hål på spinnrocken och ovanpå vilken blånorna vid spinningen läggas i en stor tova. Men här i kapitlet menas, enligt Selma Lagerlöfs egen uppgift, en sammanrullad blånmassa.
- **Kasper, Melkior och Baltasar**, så kallas i den kristna sagan de tre vise männen (magerna), vilka kommo till Betlehem för att se den nyfödde judakonungen. Deras antal uppges icke i bibeln, men av tretalet av deras skänker slöt man, att de varit tre. Den senare arvsäggen förvandlade magerna till konungar, "Heliga tre konungar", och gav dem namnen K., M. och B. Den yngste, Baltasar, avbildas inom den kristna konsten som etiopier eller neger. Dessa heliga tre konungars tillbedjan var ett av forna tiders stora konstnärer mycket omtyckt ämne, liksom den folkliga konsten åstadkommit de mest naiva framställningar av deras färd. (Jfr E. A. Karlfeldts Dalmålningar på vers över bibliska ämnen.)

KAP. XVII.

DEN GAMLA BONDKVINNAN.

»Tre trötta resande» — Selma Lagerlöf använder ofta allitteration — »voro ute i sena natten.» Den hemlighetsfulla början av kapitlet försätter läsaren i en behaglig spänning att gissa vilka resenärerna voro.

Om pojken under resan från Östersjön till Sunnerbo har sett skogen och magra sandhedar, så får han nu i norra Småland göra bekantskap med landskapets mossar och i den övergivna bondgården höra talas om emigrationens följder. Småland är en gammal utvandringsbygd. Det är nämligen just från skogiga och ödsliga trakter, som emigrationen i största skala sker, och när

förf. ville vidröra denna fråga, valde hon att anknyta den till Småland.

Bland läsebokens många berättelser med folkupfostrande syfte torde ingen vara så mäktigt gripande som »Den gamla bondkvinnan». Den bör läsas utan kommentarer, en värtaligare predikan kan läraren inte åstadkomma. Om barnen också äro för skygga att visa sin rörelse, medan de läsa om den ensamma gamla — hennes förlåtande kärlek och milda överseende mot dem, som övergivit henne och glömt henne för de nya intressena, — eller om pojken, som betvang sin fruktan för dödens hemskhet och i de bortrestas ställe visade den gamla den sista tjänsten, så behöver läraren ändå inte vara rädd, att skildringen har glidit dem spårlöst förbi. Vi minnas nog från vår egen barndom hur stoltheten bjöd oss att svälja tårarna vid dylika tillfällen. — Att klumpigt analysera den heliga och ömtåliga känsla av längtan och ånger, som förf. till sist låter pojken så friskt och naturligt ge uttryck åt, bör inte komma i fråga.

Uppenbarligen är det inte förf:s närmaste syfte med detta kapitel att framhålla barns plikter mot sina föräldrar, utan målet är förlagt längre bort, nämligen att vädja till de fosterländska känslorna. »Se, detta land är din gamla mor», det är den upptäckten förf. vill att barnen på egen hand skola göra. Hon har hoppats att på det vecka barnahjärtat göra ett intryck, som sitter kvar och gör sig påmint, när en gång lusten påkommer att byta ut slitet och knoget i hembygden mot ett liv under delvis lättare villkor i den nya världen, eller som manar Sveriges söner och döttrar att en gång återvända från Amerika och hjälpa till att framlocka Sveriges rikedomar. — Att bygga säkra förhoppningar om att ett dylikt känslökäl skulle rädda landets barn åt fosterjorden vore naturligtvis alltför

sangviniskt, men man får heller inte underskatta värdet av starka intryck och allvarliga föresatser i barnaåren.

Det torde falla av sig självt, att läraren inte i omedelbar anslutning till läsningen av kapitlet försöker utreda det svårlösta emigrationsproblemet. Han har andra tillfällen att framhålla, att Sverige är ett rikt land, men att rikedomens endast genom ett hårt arbete kan avtvingas naturen.

216. **Backstugor**, som ofta äro delvis nedgrävda i en backe, ha något litet jord, utan att jordbruket för dem, såsom fallet är med torpen, är huvudsaken.
220. **Höloftet** är ett annat namn för höskullen (stalls- och ladugårdsskulle). **Loft** betyder eljest vind, t. ex. torkvind för tvättkläder; jfr kap. IV.
221. "...dubbelt så gammal..." etc. Vid 15 år pläga korna ha tjänat ut, d. v. s. de kunna icke mera bli ikalv och följaktligen icke mjölka längre. Vid mindre jordbruk i Småland, liksom av småbrukare å andra orter, användas korna som dragare.
225. ... den ofruktbara mossen... Kronobergs län är näst våra två nordligaste län det vattensjukaste i hela landet. I Jönköpings län finns Sveriges största myrområde. Den väldiga Storemossen i Östbo härad har t. ex. ett omfång av nära en kvadratmil, och i Västbo upptaga mossar och kärr en så övervägande del av ytvidden, att det har sagts, att landet ter sig som en skärgård, vars fjärdar äro mossar, och där den fasta marken bildar större och mindre öar. Icke underligt, då en mosse ofta har uppstått därigenom, att ett forntida vattenbäcken har blivit uppgrundat och igenväxt. Men i de vidsträckta torvmossarna har Småland värdefulla naturliga tillgångar.
- Det finns ett sällskap, Svenska mosskulturforeningen, som stiftades 1886 enbart för Jönköpings län, men numera sträcker sin verksamhet över hela riket, och som har till uppgift att bedriva försöksverksamhet för att utröna bästa sättet att praktiskt utföra mossarnas uppodling. I Jönköping har foreningen sin institutionsbyggnad med växtfält, laboratorier, bibliotek och museum; där är också uppställd en byst av dess stiftare, Carl von Feilitzen. Vid Flahult (nära Smålands Tabergs station) har foreningen sina stora försöksfält av inköpta mossar, kärr, sandjord och skogsmark, där 1907 mer än 100 tunnlad voro avdikade, kalkade, gödslade och uppodlade. De uppodlade mossarna höra mängenstädes till de bästa åkerfälten, där man får rika skördar både av havre och rotfrukter. Dessutom har torvindustrien blivit en ny näringsgren, för vilken Småland har gått i spetsen. Be-

- tydande fabriker ha blivit anlagda för beredning av torvströ och torvmull, för att inte tala om tillverkningen av brännorv. Ett väldigt framtidsarbete är redan satt i gång och åtnjuter statens understöd, nämligen omdaningen av brännorven till ett för fabriker och järnvägar fullt lämpligt bränsle.
226. S. k. **amerikanska gungstolar** äro, i motsats till de vanliga, stoppade, ha medarna gungande mot en fotställning i st. f. mot golvet och vila på grova järnfjädrar, så att man sitter lika stadigt som i en länstol.
- **Plysch** eller **plys** är vävd alldeles som sammet, fast håren äro betydligt längre. Det finns silkes-, ylle- och bomullsplysch, enfärgad eller i brokiga mönster.
- **Dragkista** var den forna benämningen på byrå. En riktigt gammaldags dragkista är lång och låg.

KAP. XVIII.

FRÅN TABERG TILL HUSKVARNA.

Utan att för barnens räkning använda pekpinnen lägga vi lärare i all tysthet för egen del märke till att hjältens känsloliv nu har blivit så utvecklat, att han kan bli »rörd». Men inför barnen berömma vi honom högt för att han var så klok och omtänksam mot alla sina skyddslingar på morgonen, innan resan anträdde. Sedan läsa vi med liv och lust om den friska ritten från Taberg till Huskvarna.

Läraren får inte vänta sig, att barnen fullt skola uppfatta poesien i den obestämda längtan, som väckes hos människorna genom kontrasten mellan deras egen jordbundenhet och flyttfåglarnas luftiga färd. Den konstnärliga framställningen gör sitt verk oberoende av lärarens ingripande.

228. **Taberg** (343 m. ö. h.) ligger ungefär 1,5 mil söder om Jönköping. Det är en enda väldig klump av magnetisk järnmalm, svartmalm, blandad med ett annat mineral, som gör järnmalmen så svårsmält, att det visat sig alltför dyrbart för bränsleätgångens skull att utdraga järnet genom smältning i masugn. Tabergsmalmen är också mycket järnfattig, och det stora malMBERGET har hittills på det hela taget varit mera

märkvärdigt än nyttigt. Tabergsjärnet blir dock mycket fint och utomordentligt tänjbart. I hela världen har man endast på ett ställe i Norra Amerika träffat på ett, ehuru mycket mindre, malmberg av samma slag som T. — Taberg, som på Karl IX:s befallning började bearbetas, har i senare tid icke haft någon nämnvärd brytning. På toppen, som är jämn och gräsbevuxen, står ett monument till minne av Oskar II:s besök 1895. Utsikten är den vidsträcktaste i Småland: man ser det 8 mil avlägsna Omberg och vid klart väder Kinnekulle. Berget bestiges från järnvägsstationen Smålands Taberg. Märk uttalet: Tabérg.

230. ... **borra språnghål**... För sprängning borras i berget för hand eller med bergborrningsmaskin hål, olika djupa för olika behov, stundom endast några decimeter, stundom ända till 10 meter. I botten av borrhålet lägges en lagom mängd sprängämne, t. ex. dynamit, varefter hålet fylles med förladdning. Skottet antändes antingen med stubintråd eller medelst elektricitet.
- **Munksjön** har sitt namn efter det gråbrödrakloster, som i forna dagar låg på dess strand. I denna sjö utfaller Tabergsån, och det korta avloppet till Vättern är utgrävt till en kanal, Hamnkanalen i Jönköping.
232. **Jönköping** är en av de vackrast belägna städer i Sverige. Det har sin största sträckning i öster och väster utmed Vättern. Väster om hamnkanalen ligger den moderna stadsdelen med bl. a. de stora tändsticksfabrikerna.
- **Sanna**, beläget ungefär $\frac{1}{2}$ mil utanför Jönköping, var under många år en av en mängd utläningar besökt kurort, så länge det ägdes av den numera avlidne gymnastikdirektören H. Kellgren.
- **Huskvarna** stad ligger i en kitteldal ungefär $\frac{1}{2}$ mil öster om Jönköping; jfr kap. XV. **Skolväsendet** i H. är egenartat. Ehuru Huskvarna med förstäder har närmare 10,000 inv., finns där endast folkskola med kommunal mellanskola som överbyggnad. Folkskolan är "bottenskola". Det är för att visa en uppmärksamhet mot den, som haft förtjänsten av skolornas utveckling, nämligen ene utgivaren av N. H—n, dåvarande överläraren vid Huskvarna, numera undervisningsrådet Alfred Dalin, som förf. har velat visa Tummetott skolhusen i Huskvarna.

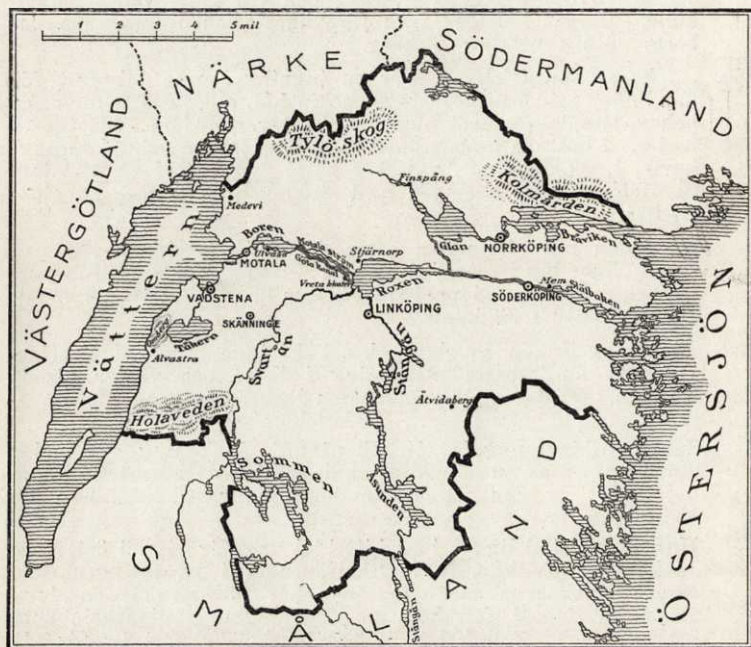
KAP. XIX.

DEN STORA FÅGELSJÖN.

Det är till en både genom natur och historia synnerligen intressant trakt, som förf. har förlagt det egentliga

fältet för Tummetotts bragder och äventyr i Östergötland. Men hur skulle vildgässen också kunna flyga över Östergötland utan att göra ett besök vid den stora fågelsjön?

På den tiden, då Selma Lagerlöf planlade sin läsebok, var det ifrågasatt, att Tåkern på grund av sitt rika fågel-

Karta över Östergötland.

liv skulle fridlysas som ett naturminnesmärke. Denna tanke grep mäktigt Selma Lagerlöf, som alltid har haft ett öppet sinne för livet och företeelserna i naturen, och hon beslöt att i sin mån verka för denna fosterländska sak genom att taga ungdomen och dess lärare till bundsförvanter.

Vad beträffar det uppfostrande elementet i förevarande kapitel, så observera vi — utom att Tummetott

här utför två räddningsbragder och visar sig älskvärd genom att på bästa sätt söka roa den vilsekomna Per Ola — det starka betonandet av det skamliga och avskyvärda, som ligger i att bedraga, förråda och locka andra i fördärvet, vartill den intet ont anande gräsanden Jarro var ämnad att användas.

Uti det lilla galleri av kvinnotyper, som finns i läseboken, kunna vi inte gå förbi den tilltalande bilden av den unga bondhustrun vid Tåkern: mild, god, glad och full av hjälpsam omtanke för dem, som lida. På samma gång hon, klok och rådig, är livligt intresserad av sin mans förhoppningar på jordförvärv, lyssnar hon till de röster, som mana till barmhärtighet, och förmår mannen att göra en materiell uppoffring för att fylla de ideella kraven, att göra det, som hon tror vara rättast, eller, såsom Selma Lagerlöf i »Jerusalem» kallar det: »vandra på Guds vägar».

I kapitlet ges dessutom tre ypperliga djurkaraktärer. Också med fara att stöta några varma kattvänner för huvudet vill jag påpeka hur skarpt kattens karaktär som egenlyttig och misstänksam framträder i motsats till hunden såsom mera hederlig och pålitlig. Mot slutet av kapitlet antydes det underbara väderkorn, den lyhördhet, som hos hunden blivit lika med ett sjätte sinne. (Samma antydning göres i kap. XXII beträffande hunden Karr.)

*

I enlighet med de principer för läsebokens användning, som i det föregående, sidd. 45, 49, ha blivit uttalade, uppmanas läraren att för ingen del behandla början av kapitlet som ett stycke ur en biologisk eller geografisk läsebok, den där läses för att skänka kunskap. Nej, om han bara säger: »Nu ska vi läsa om vad som hände Tummetott i Östergötland, — minns ni var vi lämnade

honom sist?» — och så uteslutande betraktar Tåkern som den underbara skådeplatsen för sagans äventyr, så faller honom allt det andra till av sig självt, d. v. s. barnen få, tack vare bokens klart disponerade och fängslande skildring, kunskapen alldeles på köpet. Den stora fågelsjöns läge, närmaste omgivning, stränder, djup, öar, invånare, betydelse, historia känna redan efter första läsningen alla barnen och kunna både muntligen och skriftligen göra reda därför.

Till inövning av välläsning ägnar sig utmärkt själva beskrivningen av Tåkern. Särskilt muntrande är att låta barnen läsa samtalet mellan den uppskrämda och retade Jarro, den förargliga Klorina och den trygga farbror Cesar med fördelade roller. Barnen pläga göra sin sak förvånande bra, därför att de fullt förstå de talandes känslor. — De sista sidorna av kapitlet, som så åskådligt ge aftonstämningen med den ensamma modern, som vankar omkring på stranden, medan fåglarna skära igenom luften med sina klagoskrin, måste läsas av läraren med hans bästa konst, och den sorgbundna stämningen får inte störas av några avbrott, förrän det mot slutet blir handling igen och Cesar griper in.

235. **Tåkern**, bekant för sin fågel- och fiskrikedom, är en insjö i Östergötland, icke långt från Vättern. Sjön, vars största längd är 12,5 km. och bredd 3—5 km., är endast 1—3 m. djup. Den avflyter genom den 10 km. långa Mjölnaån, vanligen efter sjösänkningen kallad "Kanalen", till Vadstenaviken av Vättern; tillflödena äro obetydliga. Fordom sträckte sjön sig över den nuvarande stora Dagsmossen, och sannolikt gick dess avflöde i sydlig riktning längs dalgången utmed Omberg. Tåkern har undergått flera sänkningar, varigenom tusentals hektar mark vunnits, men om vinsten av dessa företag ha meningarna varit delade. Det är just efter den första sänkningen, på 1840-talet, som sjön blivit så märklig genom det stora fågelliv, som utvecklats där. — Emellertid hade i början av 1900-talet till K. M:t inkommit ansökningar från strandägare om statsbidrag till att ytterligare torrlägga sjön. Detta uppväckte naturvänner och naturvetenskapsmän till strid för att bevara Tåkern i dess nuvarande skick som ett naturminnesmärke. Ansökan om odlingslånet avslogs, men under avvaktan på sakens utgång har pågått en planmässig

undersökning genom naturforskare av livet och förhållandena såväl nere i vattnet som på Tåkerns yta och stränder. Dessa senare ha till stor del varit utarrenderade åt jaktvänner, som från annat håll rest dit till andjaktens början. Den resande kan komma ut på Tåkern från Väversunda station på Fågelsjö—Ödeshögs-banan eller också från Svanshals på Mjölby—Hästholmens bana. Svanshals kyrka har till tornprydnad en svan, förmodligen till en erinran om den stora mängden svanor i Tåkern.*

235. **Omberg** blir till följd av sitt läge, mellan på ena sidan det stora vattnet Vättern och på den andra den jämna slätten, synligt vida omkring och erbjuder självt vidsträckta utsikter över flera landskap. Högsta höjden över havet är 263 m., över Vätterns yta 175 m. Längden från n. till s. är 14 km., största bredden 3 km. Sedan 1805 är O. kronopark. Det är bevuxet med stora barrskogar, men också lövskog, bl. a. den största bokskog i östra Sverige. Dess flora är f. ö. mycket intressant. Fordom var O. kunglig djurgård, omhägnad med en 4 m. hög och 16 km. lång gårdsgård till skydd mot vargarna. Där funnos stora skaror av ståtliga kronhjortar och vackra, nästan tama dovhjortar, vilka det var ett kungligt nöje att jaga. Omberg är för traktens befolkning vad i Skåne Kullen och på västgötaslätten Kinnekulle äro för sina närboar: berget, sagolandet, som man måste besöka.

— **Dags mosse**, såsom namnet på platsen uttalas, sträcker sig flera kilometer i n. och s. och går fram till Tåkerns sydvästra del. Den har rika torvlager, som tillvaratagas och beredas till torvströ, torvmull och bränttorv. Genom kanalisering har den delvis blivit torrlagd och odlad. Det är i en åker i närheten av denna mosse, som man år 1909 påträffade de berömda pålbyggnaderna från stenåldern (2,500 år f. Kr.), var till man inte har funnit maken norr om Schweiz. Man antar, att dessa stenåldersmänniskor kommo västerifrån över Omberg och valde det svårtillgängliga stora gungflyet till boplatz, skyddande sig från överfall av människor och vilda djur genom att draga in de spänger, som eljest begagnades för att komma över den vattensjuka omgivningen.

— **Östgötaslätten** är egentligen det område, som ligger söder om Göta kanal mellan Vättern och Roxen. Jordmånen består i allmänhet av djup lerjord, rik på kalk. Särskilt trakterna norr om Tåkern kunna i fråga om rikå grödor och välskötta fält mäta sig med de yppersta, som vårt land har att uppvisa.

— **Mader** kallas flacka, vattendränkta, gräsbevuxna marker längs bäckar, åar och sjöar.

236. **Andmat** (Lemna) brukar ligga som ett grönt täcke på diken, dammar eller skyddade insjövikar. Dessa små vattenväxter förete ingen skillnad på stam och blad, utan ha endast ett

* Synnerligen värd att läsas av den för Tåkern intresserade är **Bengt Bergs Tåkern**, Norstedts förlag; pris: 3 kr.

11. — *Olander.*

slags bål, som liknar en grön skiva. Rötterna hänga ner i vattnet, så att växten simmar fritt omkring. Andmat är en av änder och gäss mycket omtyckt föda.

236. **Nate** är en gemensam folklig benämning på arterna av det i vatten växande släktet *Potamogeton*, som äro av mycket olika storlek, men ha glatta, hela blad, antingen under vattnet och hinnaktiga, i luften snart hoptorkande, såsom ålnaten, eller läderaktiga, på ytan simmande flytblad, såsom gäddnaten och gräsnaten. Ute på Tåkern bildar gräsnaten under högsommaren ett för roddaren nästan ogenomträngligt lager. Naten tjänar en mängd vattendjur till uppehållsort eller näring.

- **Klumpmaskar** är en folklig benämning på grodlarver.
- ...en orimlig massa fåglar... Näst gräsänderna i talrikhet komma i Tåkern **brunänderna**, ett slags dykänder, Tåkerns karaktärsfåglar, som där kallas "bruntar". De ha först på sista årtiondena spritt sig uti sjöarna i Sverige och ha sitt stamhåll i T. Hannarna ha i vårdräkt huvud och hals vackert rödbruna. — Skedanden har näbbet mot spetsen starkt utvidgat; därav namnet. Hannen har bjärtare färger i sin vårdräkt än gräsanden; grön vingspegel. Utom **krick-** och **årtänder**, som båda ha grön vingspegel, finnas i T. också **stjärtänder**, så kallade, därför att de mellersta pennorna i stjärten hos hannen äro förlängda, och **bläsänder**, med stora vita fläckar på sidorna, som komma för födans skull utan att häcka i Tåkern.

Den lärare, som vill ge en fullständig bild av fågellivet i och vid T., torde inte glömma alla vadare, som vakta sina med markens färger överensstämmande ägg och ungar bland strändernas och holmarnas tuvor eller stenar, ss. t. ex. brusbanar, vipor, sumphönor, vattenrallar, kärrensåppor, ej heller de ovanligare småfåglar, som hänga sina bon mellan vass- eller starrstråna, ss. säv- och rörsångarna, eller de utmärkta sångfåglar, som bygga och bo i de små lövdungar, vilka här och där kanta stränderna, exempelvis grön-sångaren, gulbröstade sångaren, löv- och trädgårdssångarna, bofinken. Att idyllen inte skall bli alltför menlös, därför sörja rovfåglar, ss. bruna kärrhöken, som ständigt flyger lågt på sin jakt efter sorkar och andungar, och den svåra ägtjuven kråkan.

- **Svanor.** Tam- eller knölsvanen är den art, som häckar i Tåkern, sjöns största prydnad, då de stora, vita fåglarna under försommaren stundom ända till ett tusental ligga och flyta på vattnet. På de sista 40 åren har den spritt sig från sitt gamla stamhåll, Hjalstaviken vid Ekolsund (jfr kap. XXXIII), till flera sjöar i södra och mellersta Sverige. — Sångsvanen däremot besöker Tåkern endast vår och höst, men då i stora skaror.
- **Doppingar.** Skäggdoppingen, vid Tåkern kallad ålkråkan, som hör till de gumpfotade simfåglarna, har på senare år

tilltagit oerhört. Han är en av våra vackraste simfåglar, en av våra vassrika sjöars största prydnader. Hannen har i nacken en tvådelad tofs. Huvudet, som ovan är svart, är på sidorna och undertill vitt med en yvig krage av förlängda, rödbruna fjädrar. När han simmar, ligger han mycket lågt på vattnet, och halsen med det vackra huvudet är vanligen allt, som syns. — **Boet** (jfr s. 245) flyter lågt på vattnet bland vassen, som håller det kvar på samma plats, och består av vanligen gröna vattenväxter. När det är färdigt, hämta doppingarna upp gyttjiga växtdelar från sjöbottnen, som läggas på bokanten, och äggen betäckas därmed, när den ruvande fågeln lämnar dem. — En egenhet hos doppingen är, att hannen t. o. m. ruvar flitigare än honan och sedan tar vård om ungarna. När de små ha blivit födda, hjälper han dem upp på sin rygg, där han täcker deras kroppar med sina långa skulderfjädrar och ger sig så av till sjöss med sin dyrbara börda. Han följes av honan, vilkens uppgift det är att skaffa de små föda. Hon dyker efter insekter och andra smådjur, varmed hon matar de på hannens rygg vilande ungarna. (Efter "Nordens fåglar" och "Djurens liv".)

236. **Sothönsen** äro vadare, men likna mycket simfåglarna. Färgen är hos båda könen svart, iris är röd. Flykten är snabb, men sothönsen ha svårt att lyfta, måste först plaska en stund: "springa på vattnet". Födan utgöres av vattenväxter, men också av musslor, som de dyka efter. Under fortplantningstiden är sothönan **trätgirig** (jfr s. 241) och jagar undan andra fåglar från boets grannskap. Hon har först under de senaste årtiondena inflyttat i Tåkern, där hon nu finns i stor mängd, till följd av att hon ej är föremål för jakt. Då på samma gång ändernas antal har minskats, har såväl sothönan som doppingen blivit beskylld att vara orsak därtill; om med rätta, är ännu oavgjort.
239. Bland **fågelhundar** äro av de engelska raserna **pointern** korthårig och de olika slagen **setters** visserligen långhåriga, men ej brunfläckiga; på en gång "**långhåriga**" och "**brunfläckiga**" äro vissa tyska fågel- eller hönshundar.
241. (**Spis**-)hallen = hällen; det fnsv. **hall** betyder flat stenhäll, klippa.
243. **Spovar** och **beckasiner** äro vadare. Spovarna, som kännas igen på sina långa, nedböjda näbb, bosätta sig på sumpiga ängar och mossar. Äggen läggas i en fördjupning på toppen av någon hög tuva utan särskild bale. Nalkas man boet, flyger honan vanligen undan, medan hannen ivrigt **skrikande** flyger kring besökaren. — Av **beckasinerna** har särskilt enkelbeckasinen, som för sitt gnäggande eller bråkande läte har fått en massa namn, bl. a. hors- eller märrgök och himmelsget, lidit mycket genom att hans älsklingsplatser, de blöta mossarna och sumpiga sjöstränderna i södra och mellersta Sverige, blivit torrlagda. Boet består av några torra grässtrån, lagda på en tuva.

244. "Det är förbjuden tid". — Förbudet mot andjakt varar för mel-
lersta Sverige numera till 1 aug. Gräsänderna, som på de sista
årtiondena avtagit i mängd på grund av sjösänkningar och hän-
synslös jakt på ej flygvuxna ungar, lämna ej Sverige, förrän
sjöarna äro isbelagda, och komma tillbaka mycket tidigt, om
också öppet vatten finns endast vid stränderna.
246. **Vildgäss**, av allmogen kallade "vallgäss", ha sedan långt till-
baka i tiden haft sitt tillhåll på åkrarna i Nässja och Örberga
socknar under vårflyttningarna. I Tåkern tillbringa de
nätterna, på åkern dagarna.
248. **Tofter** kallas de uti en båt tvärskepps mellan dess sidor in-
lagda säten, som roddarna sitta på.
250. **Båtstaden** = det ställe, där båtar ha sin plats. Stad har här
den forna betydelsen av ställe.

KAP. XX.

SPÅDOMEN.

Selma Lagerlöf har i detta kapitel sett Östergötland ur historisk synpunkt. Hon har velat framhålla dess karaktär av gammal kulturbygd.

Det är ett originellt grepp att låta den heliga Birgitta, vars straffdomar och förutsägelser om kommande veder-
gällning påverkade t. o. m. de mäktigas sinnen bland hennes samtida, efteråt för menige man framstå som en sibylla i vanlig mening, den där enligt folktron kunde förutsäga allehanda framtida händelser. Genom denna idé beredes läsaren en utmärkt omväxling, på samma gång som förf. verkar ett alldeles särskilt intresse, som oavbrutet stegras ända till slutet, där berättelsen just når sin höjdpunkt.

Om vi inte längre dröja vid kapitlet som konstverk betraktat, utan i stället begrunda det historiska stoffet, så finna vi, att Ulvåsa-frun siar om personer och händelser, som många nio- och tioåringar ännu inte känna till, exempelvis Gustav Vasa, fältherrarna under 30-åriga kriget, Göta kanals anläggande. Om nu denna berättelse

läses på ett tidigt stadium, så gå de små visserligen miste om den »igenkännandets glädje», som vi äldre njuta, när vi återfinna välbekanta fakta och förhållanden i denna originella belysning, men gagnlös kan inte läsningen ändå synas vara. Som behållning böra barnen åtminstone få ett livligt intryck av historiens växlingar och alltings förgänglighet, som den envisa bonden i berättelsen inte tröttnade att påminna om. Och intet som helst hinder torde finnas för att längre fram läsa kapitlet omigen.

Vad beträffar slutorden i kapitlet om jordbrukets betydelse för landet, låter det tänka sig, att en och annan finner dem överdrivna. Men nekas kan inte, att den jordbrukande befolkningen, som har den sundaste sysselsättningen av alla rikets inbyggare, är den motståndskraftigaste, den, som utgör landets styrka. Ur jordbrukarnas led rekryteras så småningom landets förnämsta män. För övrigt sysselsättes ungefär hälften av Sveriges invånare vid jordbruket, och det är den hälften, som har att sörja för att också den andra hälften har något att leva av; jfr Geijers Odalbonden.

Dialogen läses lämpligen av två barn. Efter vad jag har mig bekant, har man vid en elementarskola för flickor återgivit den i kostym vid ett aftonsamkväm.

*

När i det följande delvis mycket utförliga redogörelser meddelas, har avsikten varit att lämna material, som vittnar om såväl glansen som förvandlingen av de citerade människoverken.

253. **Järnten.** Ten uttalas med långt e. En ten kan vara gjord av olika metaller; jfr metallen tenn, -et.

254. **Ljuster** att hugga fisk med finnas av flera slag, avsedda för olika fisksorter. Ljustering vid bloss brukar vara förbjuden under fiskens lektid. Ett slags alljuster har i slutet på det långa skaftet endast två taggar, sittande mellan tvenne

vingar av järn, vilka senares uppgift är att tvinga det snabba djuret in mellan tänderna på spjutet, om dessa ej skulle träffa det.

254. **Östergylln.** Ordet torde ha genomgått följande utveckling: (Öster)-göttland, -gyttlan, -gyllan, -gyllen, -gylln.
- ”...att det alltid har varit ett ansett och hedrat landskap...” Östergötland synes i äldsta tider ha varit ett rike för sig. De gamla sagorna tala om särskilda konungar i Ö. Efter Stenkiliska ättens utgång valde östgötarna en egen konung, Sverker. Hans son Karl blev erkänd även av svearna, och han förenade hela riket under sin spira, men Ö. bevarade dock i mycket sin provinsiella självständighet. Sin största berömmelse fick landskapet helt naturligt, sedan Folkungaätten, som utgick från Ö., blivit den mäktigaste i riket.
- **Ulvåsa** är ett gammalt herresäte, som ligger på södra stranden av sjön Boren. Det anses ha sitt namn efter lagmannen och riksrådet Ulv Gudmarsson, som bodde där med sin hustru, den heliga Birgitta. Den ursprungliga gården finns nu icke kvar, man ser endast några ruiner därav på en i Boren utskjutande udde. När man färdas kanalvägen över sjön Boren, ser man en kort stund den nuvarande ståtliga, men allvarssamma byggnaden, som fullbordades på 1700-talet. U. äges för närvarande av två friherrar Hermelin.
256. ... **Ulvåsa-frun** satt i sin sal och spann... Bilden av Birgitta är historiskt riktig. B. var en skicklig och driftigt husmor, sträng och respektgivande, men städse färdig att hjälpa. Förmäm var hon också: utgången från en bland landets främsta ätter, befryndad med konungahuset och av sin konung betrodd att vara hovmästarinna hos hans unga drottning, därtill förmäld med en medlem av rikets råd. Vi minnas, att B. blandade sig i, kritiserade och ville ändra konung Magnus planer också i politiska frågor och att hon, redan innan hennes rykte spritt sig utom Sveriges gränser, sände brev till påven, med uppmaning att han skulle medla i kriget mellan Frankrike och England. Den tyske kejsaren förmanade hon att bättre vinnlägga sig om rättvisa och fromhet.
- **Påvens nycklar**, löse- och bindenyckeln, som påvarna föra i sitt vapen, symbolisera påvens makt. Nycklarnas ämbete uppfattades såsom ett bemyndigande att antingen förlåta eller ”behålla” synder (jfr Matt. 16: 19 samt 18: 18). Enligt katolska läran tillkom denna makt Petrus såsom Guds ståt-hållare på jorden och påvarna såsom hans efterträdare. Därför framställer den bildande konsten Petrus med tvenne nycklar, någon gång med endast en.
257. Av kloster funnos i Östergötland ett ganska stort antal. Munkkloster funnos i alla städerna utom Norrköping samt i Alvastra och Krokek, nunnekloster utom i Vadstena också i Vreta, Skänninge och Askaby.

257. **Alvastra** är det äldsta svenska kloster, om vilket man äger något tillförlitligt vittnesbörd. Det uppbyggdes under Sverker I:s regering (1133—1155) på drottning Ulvhilds morgongåvogods Alvastra söder om Omberg åt de benediktinermunkar, som konungen inkallade från det ryktbara nyanlagda klostret i Clairvaux. Klostret blev under tidernas lopp mycket rikt genom gåvor och testamenten. Vid reformationstiden voro 400—500 gårdar skattskyldiga under det, förutom att det ägde betydliga jordegendomar under eget bruk. Till dess anseende bidrog också, att vid Alvastra blevo konungarna av Sverkerska ätten begravna. Birgittas ryktbare biktfader, Petrus Olofsson, som upptecknade hennes uppenbarelser, var underprior i A. Birgittas man, Ulv Gudmarsson, ingick, sedan han och hans maka återkommit från en pilgrimsfärd, i Alvastra kloster och avled därstädes 1344. Hans gravsten är ännu bibehållen. Birgitta tillbragte efter mannens död någon kortare tid vid klostret. — Efter reformationen började klosterbyggnaderna skövlas av människor. Byggnadsmaterial fördes därifrån till Vadstena slott på Gustav I:s tid, och senare förebrår Johan III Per Brahe, att han bröt tegelsten från Alvastra kloster för att använda på Visingsö. Nu återstå endast ruinerna av klosterkyrkan, som dock vittna om huru djärva valven varit och hur mäterligt beräkningen varit gjord.

— **Vreta kloster** låg ej långt från Roxen vid pass en mil från Linköping. Det anlades, enligt gamla anteckningar, år 1162 av konung Karl Sverkersson och var sannolikt ett cistercienserkloster. Nunnornas antal var 32. Klostret var ett av de förnämsta i Sverige, omhuldades av regenterna och underhölls genom gåvor och testamenten. Det var i besittning av en mängd gårdar, vilkas antal torde ha uppgått till ett par hundra. Bland klostrets välgörare må nämnas Birgittas moder, fru Ingeborg. Dess abbedissor voro högättade. Även efter den sistas avgång lät konung Gustav I nunnorna tills vidare sitta i orubbat bo, och ännu år 1562 funnos sådana kvar. — När man nuförtiden under färden på Göta kanal passerar Bergs slussar, har man god tid att besöka den i närheten liggande synnerligen pietetsfullt och vackert nyrestaurerade Vreta klosters kyrka. Denna lilla vackra kyrka invigdes år 1289 av Birger jarls son biskop Bengt i närvaro av konung Magnus Ladulås och hans drottning. I kyrkan sägas både konungar och andra stormän vara begravna. Av de forna klosterbyggningarna finns nu ej mycket i behåll.

— **Linköpings domkyrka** är ännu i dag en av Nordens härligaste och intressantaste kyrkor. Den påbörjades under 1100-talet och blev ej fullbordad förrän mot slutet av 1400-talet. Under denna långa tid hade smaken växlat och olika planer för arbetet blivit följda, så att alla kristna byggnadsstilar nu finnas där representerade: rundbåge-, övergångs-, spetsbågestil. Långhuset, som på Birgittas tid ännu icke var fullt färdigt — det blev fullbordat mot slutet av 1300-talet —, bär vittne om denna utveckling av smaken. Varje pelarpar

är sinsemellan lika, men olika alla de övriga. "Denna rikedom på former," säger en arkitekt, "dessa allt djärvare, rikare, högre valv, dessa blomstrande blindgallerier, som löpa längs sidoskeppens ytterväggar, göra ett sällsamt mäktigt intryck och vittna om det ädla formsinne, som århundrade efter århundrade har arbetat på att försköna dessa höga tempelmurar."

Kyrkan är byggd av kalksten från Omberg och Vreta. Tornet är det näst högsta i Sverige, över 105 m.

257. **Vadstena**, fordom Vazstenar — professor A. Noreen härleder namnet av **vazt** = fiskeplats —, var en gammal kungsgård, som konung Magnus Eriksson och drottning Blanka den 1 maj 1346 med flera andra ägodelar skänkte Birgitta till den klosterstiftelse, som hon sade sig ha fått gudomlig befallning att grunda. Birgitta måste, som bekant, kämpa nära 20 år, innan hon fick påvens tillåtelse att uppföra sitt kloster och tillämpa sina ordensregler. V. kloster påbörjades 1368 och invigdes först 1384. Det blev så småningom det rikaste och mest frejdade i hela Sverige. Det lär ha ägt 800 gårdar vid tiden för Gustav I:s reduktion. Kring klostret uppstod staden, som fick sina första privilegier år 1400.

I klosterkyrkan i Vadstena förvarades med tiden en mängd relikier, bland vilka särskilt Birgittas tillvunno sig folkets dyrkan. B:s ben, som 1393 högtidligen skrinlades och av fyra biskopar lyftes upp på högaltaret, gjorde snart Vadstena till en vallfartsort, där pilgrimer från skilda håll kunde söka försoning. Drottning Margareta besökte ofta V., likaså den ädla drottning Filippa, som ligger begravnen i klosterkyrkan. Erik av Pommern berättas ha gått till fots från Skänninge till Vadstena. En nioårig dotter till konung Karl Knutsson vigdes i konungens närvaro till nunna i V., och hans tvenne gemåler jordades där. Bo Jonsson Grip och Jösse Eriksson köpte sig för stora jordagods rätt till gravplatser inne i kyrkan.

Vadstena kloster hade så stort anseende, att det blev moderkloster för liknande inrättningar i Norge, Danmark, Tyskland, Nederländerna, Polen, England, Spanien och Italien. Sverige kom därigenom i förbindelse med dessa länder. Ännu finnas birgittinerkloster kvar, t. ex. i England, Nederländerna, Bayern, Spanien, Italien, Amerika. I Vadstena ser man ännu de två klosterträdgårdarna, munkarnas och nunnornas, den förra numera inköpt av staten, den senare använd för hospitalets kvinnoavdelning. För den senare användes också nunnornas klosterbyggnad, som ännu har i behåll nunnornas gamla matsal och en bönkammare, förmodligen abbedissans. De gamla klosterbyggnaderna skola enligt riksdagens beslut så småningom utrymmas för att bevaras som minnesmärken, och munkarnas kapitelsal har det varit meningen att använda som lokal för ett Birgitta-museum. — Klosterkyrkan (kallad Blåkyrkan efter den blågråa Ombergskalksten, varmed den är beklädd) stod obegagnad från 1595 till på 1820-talet, men invigdes 1898 efter företagen restaurering.

Birgitta hade själv angivit hur kyrkan skulle byggas, och av hennes verk är denna kyrka det enda, som i Sverige numera användes för sitt ändamål.

257. **Vadstena slott** är det äldsta av Sveriges renässansslott och är från Gustav I:s tid. Det påbörjades 1545 och kallades av Gustav Vasa Vättersborg eller Vadstenahus. Redan 1552 var det så färdigt, att konungen där kunde fira sitt bröllop med Katarina Stenbock. Det utgjorde sedan länge bostad för kungliga personer. Mot slutet av 1600-talet var det emellertid redan så förfallet, att det ej kunde bebos. År 1753 förvandlades den gamla kungaborgen till kammarduksfabrik, sedermera till kronbränneri och slutligen till spannmålsmagasin, vartill den ända till 1876 varit begagnad. Numera är slottet restaurerat, varvid man försökt återföra dess ursprungliga anordningar. Det innehåller emellertid ej som Gripsholm några möbler eller inredda rum. Till det yttre är det fortfarande Sveriges mest vördnadsbjudande slott. Men när man i det inre ser hur träskrank stå kvar längs väggarna i gemaken från den tid, då de voro spannmålsmagasin, eller upptäcker, att de utsirade taken äro bortbrutna, målningarna på väggarna utplånade, då är man villig att hålla med östgötabonden om att allt här i världen är fåfänglighet. — Sedan 1899 användas ett par våningar i slottet, bl. a. Stora rikssalen, som landsarkiv för Östergötland och de tre Smålandslänen.
259. **Finspång**, beläget omkring 3 mil nordväst från Norrköping, är på en gång bruks- och lantegendom samt kanonverkstad. Redan på 1300-talet lär gruvdrift ha förekommit i trakten, men F. omtalas inte förrän på 1500-talet, då två **hyttor**, d. v. s. masugnar, funnos där och det för kronans räkning där göts "stycken" (kanoner). Det var emellertid först på 1600-talet, som det blev "**liv och rörelse uppe i skogarna omkring F.**", då Louis de Geer började använda sin stora förmögenhet till att framlocka traktens naturliga rikedomar. Han inkallade en mängd wallonska bergsmän och smeder, anlade nya masugnar ävensom stångjärnshammare och manufakturerna i stor skala samt ett kanongjuteri. Det heter om honom, att han införde "rätta konsten att gjuta stycken". Hans son, Louis de Geer d. y., lade grunden till det ståtliga slottet på en holme i Finspångsån. Släkten de G. innehade F. till 1841. År 1856 inköptes det av brukspatron K. E. Ekman, som utvidgade bruksrörelsen, förbättrade lantushållningen och framför allt uppdrog **skogsodlingen** till en sådan höjd, att ingen annan enskild egendom hade något liknande att uppvisa. — Finspångs egendomar äro nu på olika händer. Innan F. år 1902 övertogs av skilda bolag, utgjorde det den största possessionsen i Östergötland med flera järnbruk, egen järnväg, masugnar, härdar, smedjor, valsverk, gjuteri, spik-, yx- och hästskofabriker, kanonverkstad, flera sågverk och hyvlerier, stenhuggeri och stensliperi förutom en ägovidd av 45,000 hektar, därav 10,000 har planterad skog och 3,000 har öppen åker.

259. "...gårdar, stora som slott..." Förf. syftar på de många slott, som i Östergötland uppfördes av fältherrar, som hemvände från storhetstidens krig, särskilt det trettioåriga. Ett bland de mest berömda var **Stjärnorp** (-arp eller -orp i ortnamn är detsamma som torp) vid sjön Roxen. Det uppfördes på 1650-talet av fältmarskalken greve Robert Douglas, som år 1631 hade kommit över till Sverige med de skotska hjälptrupperna. Sägner påstår, att murbruket tillreddes med öl samt att Douglas och Axel Lillie (Douglas vapenbroder, som uppbyggde Lövstad slott) hade ingått vad om vem av dem, som skulle uppföra det märkligaste slottet. D. dog emellertid, innan byggnaden blev färdig, och 5:te och 6:te våningarna fullbordades aldrig. En eldsvåda på 1700-talet gjorde slottet till en ruin. Såväl överst på murarna som utom och inom desamma ha stora träd uppvuxit. De rödbruna murarna, som sticka upp ur grönskan, förete en storartad anblick, vartill icke minst bidrager det härliga läget i en den naturskönaste dalgång invid sjön. — De båda flyglarna ha blivit iståndsatta, och en av dem har använts som sommarresidens av familjen Douglas, i vars ägo Stjärnorp nästan oavbrutet har varit sedan 1654.

— **Medevi** ligger 18 km. nv. om Motala, 1 km. från ångbåtsbrygga vid Vättern. **Medevi brunn** är Sveriges äldsta hälsokälla, enligt sägner bekant redan under medeltiden. År 1677 skickade ägaren av M. 2 "bouteller" av vattnet till Urban Hjärne, som fann brunnen vara "en rätt martialisk suurbrunn", och den 25 juli 1678 invigdes högtidligen "Högbrunnen". Urban Hjärnes byst är uppsatt framför denna, och varje år är den föremål för hyllning 25 juli, brunns födelsedag. Sedan drottning Hedvig Eleonora besökt Medevi, kom brunnen i högt flor. År 1681 utfärdade Karl XI ett plakat om ordningen därstädes. M. är fortfarande en av Sveriges mest besökta och berömda brunnar, sedan 1848 också vattenkuranstalt med utmärkta gyttjebad.

— **Mem** är en lastageplats vid Göta kanals utlopp i Slätbaken. Där finns den första slussen i kanalen. Herresätet Mem hör till de vackrast belägna i Östergötland.

— "**De gräver en farled...**" Orden syfta naturligtvis på Göta kanal, Sveriges förnämsta kanalansläggning. Tanken att åstadkomma en dylik vattenväg är ganska gammal; redan Linköpingsbiskopen Hans Brask verkade ivrigt för densamma, och Gustav I var också betänkt på en sådan anläggning. Göta älvs kanalisering påbörjades först och var fullbordad år 1800. Frågan om den egentliga Göta kanal upptogs kort därefter. Åran av att ha satt ett dylikt jätteverk i gång och att ha fört det till ett lyckligt slut tillhör i främsta rummet d. v. statsrådet friherre B. von Platen. År 1808 utstakade han kanalen, tre år efter hans död blev linjen i sin helhet invigd, 1832. De vackraste delarna av detta Sveriges "blåa band" träffas i Östergötland vid Norsholm, Vreta kloster och Bergs slussar, Brunneby, Borensberg samt,

framför allt, vid Borenhult och Motala, där v. Platen har sin grav alldeles invid kanalbanken "vid de vågor själv han diktat, på den strand han själv har byggt". (Tegnér.)

260. **Motala** erhöll köpingsrättigheter 1823 och blev stad 1881. **Motala mekaniska verkstad**, som en tid var den största industriella anläggning i Sverige, är belägen mellan Motala ström i söder och Göta kanal i norr, 1 km. från M. stad. Verkstaden anlades 1822 av Göta kanalbolag och utförde under de första åren arbeten endast för kanalens och verkstadens behov. Sedan kanalen var fullbordad, såldes verkstaden och tillhör numera ett aktiebolag. Under årens lopp ha talrika utvidgningar blivit gjorda, och från verkstäderna ha utgått lantbruks-, arbets- och ångmaskiner av olika slag, färjor, broar (bl. a. den stora Forsmobron över Ångermanälven), slussportar, krigs- och handelsfartyg (bl. a. pansarbåtarna Svea och Göta samt 70 ångfartyg ensamt för Volga och Kaspiska havet), lokomotiv, järnvägshjul, räls m. m. både för svenska statens och utländska järnvägars räkning, hjul- och kanonband m. m. m. m.

— "...vävstolar slamra i Norrköping..." Redan Louis de Geer, som mestadels uppehöll sig i N., var intresserad för inrättandet av ett klädesväveri, och till ett sådant erhöles privilegium år 1635. Under Karl X:s krig kunde N. leverera en god del av det kläde, som åtgick för härens beklädande. Men det är först i ångmaskinens århundrade, som man kunnat uppnå mera storartade resultat av väverier och spinnerier. Nuförtiden är, som bekant, textilindustrien N:s viktigaste. Främst kommer tillverkningen av ylleva r o r. Av de 30 yllefabrikerna må nämnas endast den äldsta: **Drags** (jfr s. 262). Drags aktiebolags fabrikat: uniforms-, kostym- och överrockstyger, svarta kläden och satänger, äro välkända och kunna i kvalitet tävla med de bästa utländska. Näst efter ylle- kommer bomullsindustrien. Allmänt bekant är "Bomullsväveriet" med märket Tuppen.

— "...högfärdiga och envisa bönder..." Den allmänna uppfattningen av östgötarna är nog, att de äro morska och styva, dryga och självbelåtna. Det är en bekant sägen hur en gång vid ett av Per Brahes gästabad för sina underhavande från Västergötland, Östergötland och Småland östgötarna på hans fråga: "Vilka ären I?" svarade: "Östgötar, Gud ske lov." — I den gamla visan sjunga invånarna i Östergötland: "Men stolta är vi, går för hackor ej äv, vi äro östgötar, Gud vare lov."

Men det kan inte nekas, att östgötarna ha skäl att vara stolta över sitt landskap. "Det första intrycket av Östergötland," skriver en författare, "är, att man befinner sig i en gammal, välodlad, fruktbar bygd, en bygd med anor från hedenhös. Östergötland är fett, dock icke så, att man kan sätta sig med armarna i kors och låta stekta sparvar flyga en i munnen, men det är ett land, som rikt lönar odlarens arbete." — Östergötland är också ett utmärkt vackert landskap; det äger inom sig naturskönheter av alla slag.

Om östgöten också är envis och konservativ, så har han jämväl många goda och präktiga egenskaper. Han är trygg och lugn, pålitlig, ärlig och rätträdig samt har sinne för godmodigt skämt.

KAP. XXI.

VADMALSVÅDEN.

Detta kapitel skänker en överblick av Östergötlands topografi och tillika en bild av livet och rörelsen i stad och på land, när vårarbetena börja. Förslagsvis äro i denna bok sid. 54 givna några synpunkter för kapitlets behandling i skolan.

Vadmalsvåden. Säggen om Bengt lagman och Sigrid den fagra, som efter Afzeli *Sagohävd* här nedan meddelas, förekommer i sin äldsta form i en krönika om den heliga Birgitta och hennes släkt, skriven av den 1486 avlidna Vadstena-abbadissan Margareta Klausdotter. Den historiska forskningen har farit illa med den romantiska sägnens uppgifter. Den har påvisat, att Birger jarls broder Bengt var mycket äldre än jarlen och dessutom biskop i Linköping. Den förste, som gör Bengt till ägare av Ulvåsa, är just Afzelius. Ulvåsa anses numera ha blivit byggt och fått sitt namn först av Birgittas man, Ulv Gudmarsson. Vad beträffar historien om den ryktbara kjorteln (i somliga berättelser en *kappa*), så är det ju inte omöjligt, att någon sanning ligger till grund därför. Emellertid var den Bengt lagman, som var förmäld med en Sigrid, Birgittas mormoder, icke broder till Birger jarl, men förde Folkungalejonet i sitt vapen.

SAGAN OM BENGT LAGMAN OCH SIGRID DEN FAGRA.

En broder till Birger jarl, Bengt, Östgöta lagman, ägde Ulvåsa efter sin fader, Magnus Månesköld. Han var gift med Sigrid den fagra, som var av ringa och fattig härkomst, varför hon ock föraktades av den högmodige Birger och kallades vanbördig. För att visa sin broder dåraktigheten av ett sådant omaka giftermål sände Birger honom en kjortel, till hälften av guldvirkad purpursammet, till hälften av grå vadmal. Bengt var en klok man och svarade jarlen på så vis, att han lät besätta det grova vadmalsstycket i kjorteln med pärlor och ädla stenar, så att det blev värt dubbelt mot den andra delen. Därmed sade han åt jarlen, att skönhet och

ädla egenskaper i ett ringa stånd hade mera värde än hög börd och rikedomar.

Över detta svar blev jarlen så uppbragt, att han i vredesmod sände bud till sin broder, att han ämnade komma själv och hålla räfst med honom i denna sak. Lagmannen, som mycket väl kände sin broders häftiga lynne, tyckte det vara rådligast att hålla sig undan den första stormen och flydde därför till skogen, när han fick veta, att Birger var i antågande. Sin hustru lämnade han hemma, eftersom han väl visste vad makt en skön och behaglig kvinna har över mannens sinne. Därför befallde han henne också att kläda sig i de dyrbaraste kläder hon ägde, framför allt dem, som passade henne bäst. Vidare bad han henne att ödmjukt och på det vänligaste sätt gå ut emot jarlen och föra honom in i gästsalen.

"Så behaglig säges Sigrid den fagra ha varit, att ingen man, hade han än varit aldrig så vred och hårdsinnad, när han såg denna sol bland alla kvinnor, kunde motstå hennes skönhet."

När den stolte jarlen kom ridande med stort och ståtligt följe, gick Sigrid ut på gården honom till mötes. Med vredgade blickar såg han sig omkring efter sin broder, men när Sigrid nu hälsade honom och såg på honom med sina av skönhet strålande ögon, smälte vreden genast bort, och med blidhet måste han besvara hennes hälsning. Han sprang nu av sin häst och tog sin väna svägerska hjärtligt i famnen och kysste henne.

Från den stunden förnam Birger, att skönhet och förstånd kunna uppväga börd och rikedomar och att "Gud väl kan i vadmalen grå sätta en ädelsten till kvinna".

Nu ledde den fagra Sigrid sin höge gäst in i salen och satte sig med honom i högsätet, medan bud sändes till Bengt, att allt hade avlupit väl och att han nu kunde komma tillbaka. När sedan lagmannen trädde in i salen, gick jarlen emot honom med ett trofast handslag, sade sig fullt inse vilken orättvisa han hade gjort sin sköna svägerska och tillade om hans giftermål de orden: "Hade min broder detta ogjort, skulle jag själv göra det." — Ifrån den tiden var god sämja och vänligt umgänge mellan brödrhusen.

Med Sigrid den fagra hade Bengt lagman en skön dotter, som blev given till husfru åt herr Birger Pedersson Brahe till Finstad. Hon blev moder till den heliga Birgitta.

*

261. **Vadmal** är ett slags grovt, hemvävt ylletyg. Ordet är urgammalt fornsvenskt. **Vad-** är samma ord som det hos oss allmänt använda **v å d**, tygstycke, och i **-mal** känna vi igen samma **m å l**, som ingår i "spannmål" och betyder mått. I gamla tider, ännu innan präglat guld- och silvermynt kom i bruk, var vadmalen ("valmarn" eller "vammaln") allmänt betalnings- eller bytesmedel i hela Skandinavien och "en aln vad-

mal" den allmänt gängse enheten vid all värdering. — Vad ordets böjning beträffar, så kan det ändas på *-en*, *-n* och *-et* samt också skrivas "valmar".

261. ...*de många vita kyrkorna*... Från Omberg kan man i särdeles klart väder se 50 kyrkor, i vanliga fall 30.
262. *Stallgumsen*. Mångenstädes har man en gumse boende i häststallet. Han äter havre och hö, som hästarna spilla på golvet, och därigenom blir sådant tillvarataget. Vanligen är stallgumsen mycket ondsint av sig. Gumsarna ha ofta stora, kantiga, spiralvridna horn, men kunna också sakna sådana. — I allmänhet klippas fåren både höst och vår, men de finaste raserne tåla inte för vinterköldens skull att berövas ullen om hösten.
263. *Kanalbankarna* bilda kanalbädden. Till botten och väggar använder man lera, betong eller murverk, som inte låter vatten alltför mycket sippra igenom. Den undangrävda jordmassan måste bilda tillräckligt höga sidovallar.
- En *sluss* är en del av en kanal och kan efter behag stängas av genom *slussportar*. Om man genom en kanal vill förena två vattendrag, som skiljas från varandra genom en eller flera höjder, kan man bygga kanalen med användande av slussar, som ordnas liksom trappsteg, den ena över den andra. Släpper man, genom att öppna slussporten, på vatten från en högre belägen vattensamling, t. ex. en sjö, så lyftas fartygen i jämnhöjd med den närmast högre belägna vattenytan, och tappar man av vattnet, sänkas de till jämnhöjd med den, som är närmast nedanför.
- ...*blåa kanaler*... Utom Göta kanal, 89,5 km. lång, finns i Östergötland också Kinda kanal, som bildar en segelled av fullt 80 km:s längd genom Stångån och flera sjöar söderut från Roxen.
- *Kolmården* (se vidare kap. XXII) uppfyller, som bekant, det nordöstra Östergötland och sydöstra Södermanland samt skickar utlöpare ända in i Närke. Dess skogiga bergväggar slutta stundom brant ned mot Bråviken. På dess sluttningar ligga i skogen vackra egendomar, t. ex. i Östergötland Björnsnäs, prins Carls Fridhem och det av "Onkel Adam" i tiden bebodda, härligt belägna Getå. Vidare märkas vid Bråviken lastageplatser, där ångbåtar lägga till under lodräta bergväggar för att intaga last av marmor och kalk eller timmer och andra trävaror. Från en sådan plats, Sandviken, går en landsväg rakt norrut till Krokek vid länsgränsen förbi den illa beryktade s. k. Rövarkulan; en annan landsväg norrut är den, som från Åby station tämligen noga följer stambanan genom Kolmården.

KAP. XXII.

KARRS OCH GRÅFÄLLS SAGA.

Det kapitel, som inleder läsebokens andra del och där bokens hjälte förflyttas över gränsen till Svealand, kan kallas för skogskapitlet framför alla andra kapitel i läseboken, i vilka skogen själv eller dess invånare bli skildrade. Högre i fråga om konstnärlig djurbeskrivning än i älgen Gråfälls saga torde Selma Lagerlöf inte ha nått. Att förf. till Kolmården förlagt det spännande drama, vars första akter hade utspelats under de år, som närmast föregått Nils Holgerssons uppträdande på skådeplatsen, torde bero på det faktum, att det just var i den gamla stigmannaskogen på gränsen mellan Östergötland och Södermanland, som det historiskt verkliga »nunnekriget» i slutet av förra århundradet blev utkämpat.

265. **Kolmården**, jfr kap. XXI (av det gamla subst. **mord** med biformen **mard**, skog, och det likaledes gamla adj. **kol**, svart, alltså = svarta skogen), är en "tjock skog av tall, gran, stenar, höjder, berg och bråddjup," säger Carl von Linné. I vissa socknar finns mellan bergknallarna ganska mycken åkerjord, så att **jordbruk** där (s. 268) är befolkningens huvudnäring. Utmed länsgränsen utgöres dock Kolmårdslandskapet av glest befolkade skogiga kärtrakter. Flera små bergsjöar avflyta genom Virån österut till havet.

Allbekant är den på åtskilliga ställen förekommande finkorniga, av det inblandade mineralet serpentin grönflam-miga urkalksten, som under namn av Kolmårdsarmor användes till pelare, väggbeklädnad o. d. De **malmer** (s. 267), som i någon avsevärd mån blivit tillvaratagna och bearbetade på K., äro järnmalm från Nävekvärns gruvor nära Bråviken, där bruksanläggningar påbörjades 1625 av de Geers samtida, bröderna de Besche, samt koppar- och koboltmalm i "Tunabergs bergslag", vars privilegier stadfästes redan av Erik av Pommern, båda orterna belägna i Södermanlands sydligaste del. Bland Kolmårdens **järnbruk** (s. 267) må nämnas Stavs-sjö i Kila och **Virå** i Björkviks socken, båda anlagda på 1600-talet och särskilt det senare ägare till stora skogar och sågverk.

I historiskt avseende kan påpekas, att det var de stora barrskogstrakterna mellan Svea- och Götaland, som under medeltiden så länge fördröjde sammanslutningen av de olika slättlandens inbyggare till politisk enhet.

266. En fann = 3 alnar = 6 fot = 1,8 meter.
267. För orden **myr**, **mosse**, **kärr**, **moras** har språkbruket icke någon stadgad skillnad i betydelse. A. F. Dalin har följande definitioner. **Mosse** = mark, som utgöres av en tjock mossfäll, flytande på vatten. **Kärr** = mosse, översvämmad av vatten. **Myr** = kärr, som sjunkit genom vattnets avlopp och vilar på gyttja, vår och höst översvämmad, men om sommaren torr. **Moras** = sumpig, obrukad mark av större vidd, vars övre lager utgöres av torv över ett lager av lera, som ej genomsläpper vattnet.
- **Krokeks** (det gamla Svintuna) kloster låg vid länsgränsen mitt i djupa skogen. Det antages vara grundat under Magnus Ladulås tid och tillhörde fransiskanerna. Ända till 1527 utgjorde detta kloster ett fridlyst härbärke för vägfarande och vandringsmän. Men efter Västerås riksdag bestämdes det av Gustav Vasa till förvisningsort för Strängnäs biskopen Magnus Sommar, som dog därstädes. — På ruinerna av det gamla munkklostret är Krokeks kyrka (i Östergötland) byggd. Krokeks gästgivaregård var före järnvägarnas tid ett mycket besökt rastställe, beläget vid stora landsvägen från Nyköping till Linköping.
- **Hytta** kallas både den smältugn, i vilken en metall utsmältes ur malmen, och hela den byggnad, som kan vara uppförd kring ugnen.
268. Att **svedja** var att, sedan man fällt skogsträd och buskar ett föregående år och riset blivit torrt, uppbränna detta för att i askan så säd, äldst **korn**, och på platsen vinna antingen betesmark åt kreaturen eller små åkerlappar; jfr kap. XLVIII. Om odling av **rovor** före potatisens tid ges antydning också i kap. IV.
271. **Älgen** är, som bekant, Sveriges största landdjur. Längden kan bli 270, höjden 210 cm.; svansen är endast 45 mm. Älgon är nästan lika stor som tjuren, men saknar horn. Hennes huvud påminner om åsnans. Älgen har mycket stort huvud med överhängande överläpp, vilken visserligen hindrar honom att avbeta kort gräs, men som han eljest med stor skicklighet använder liksom ett slags snabel till att avslita kvistar och ris. Öronen äro mycket långa och breda. Under 6:te till 8:de levnadsmånaden utväxa från pannbenet de bentaggar (rosenstockarna), från vilka sedan hornen utvecklas. Från januari till april fälla oxarna årligen sina horn, som på de äldre bli handlikt utbredda med ända till 12 taggar på vardera. Oxen har under strupen ett mer eller mindre långt **skägg**, och utefter nacke, hals och den höga manken (d. v. s. framryggen), "**puckeln**", har han en kraftig och tjock man. Håret är tätt och strävt (jfr sid. 286 namnen Krokrygg och

Stråvmåne). Färgen är om sommaren mörkt gråbrun, nästan svartbrun, med benens nedre delar något ljusare; vinterdräkten är gråaktig. Ungarna äro till en början ljusbruna. — Helst uppehålla sig älgarna i stora, ensliga, av kärr och myrtrakter uppfyllda skogar. De leva i allmänhet ensamma, högst en familj tillsammans, och endast under fortplantningstiden samla de sig i större flockar på någon bestämd skogs-trakt, s. k. älgstånd. I regn- och snöväder söker älgen upp den tätaste barrskogen.

Älgen är mest i rörelse om aftnar och nätter eller tidigt på morgnarna. Tack vare sina höga ben kan han kliva och hoppa över höga hinder och springa utomordentligt snabbt, nästan dubbelt så fort, som en häst travar. Under hastigt lopp brukar han lägga hornen vågrätt tillbaka och sätta nosen högt i vädret. Över de blötaste myrar kan han springa utan att sjunka ner, detta till följd av hans förmåga att spärra klövarna åt sidorna. Han finner en verklig njutning i att bada och svalka sig samt är en mästare i att simma.

Älgens älsklingsföda är skott, blad och unga knoppar av lövträd, såsom asp, rönn, sälg, vide och björk. Men också säd, gräs och andra örter äter han, helst sådana, som växa i eller vid vatten. Träd och buskar med mjuk bark, t. ex. asp och vide, avskalar han med hjälp av framtänder och läppar och avriver uppåt långa barkkremсор. Av barrträd tycker han mer om tall än om gran, och om tillgången på annan föda är knapp, gör älgen stor skada på den yngre tallskogen och likaledes på unga fruktträd, om han får smak på dem.

Till sitt lynne är älgen fredlig, och det är endast under den tid, då älgjurarna i september med varandra kämpa om honorna, som de bli stridslustna. De använda då alltid mot sina "stamfränder" hornen som vapen, men i strid med fiender av annat slag begagnas de skarpa framklövarna. — Ungarna, 1 à 2 till antalet, födas i juni. Redan efter ett par dagar kunna de följa modern omkring och överge henne icke helt och hållet förrän på tredje året. En älgko, som försvarar sin kalv, är ingen motståndare att förakta.

För närvarande är älgjakt tillåten, olika för olika landsdelar, endast någon eller några veckor i september eller oktober. Men då ett sådant högdjur som älgen, med en kroppsvikt av 300 à 400 kilo, är ett högst värdefullt jaktbyte, utgör hans fällande en svår frestelse, och ett för älgstammens bevarande i hög grad skadligt tjuvskytte bedrivs t. ex. i de stora skogarna på gränsen mellan Dalarna och Hälsingland, varvid ofta ett grymt djurplågeri genom skadskjutning äger rum; jfr läseboken sidd. 294, 299.

275. **Kättar** kallas de avbalkningar i ladugård och stall, som äro avsedda dels för ungdjur, såsom kalvar och föl, dels för får och svin.
277. Med **gungfly** kan menas antingen själva mossen eller också det översta lagret av en vattendränkt sådan, bestående av sammantovade rötter och mossor, som gungar för varje steg
12. — *Olander.*

och ofta brister, då man trampar på detsamma, så att man sjunker ned i den lösa, "bottenlösa", underliggande massan av torv och dy.

280. Nunnan är en nattfjäril, som hör till underordningen "spinnare". Vingarna äro kritvita med svarta tvärlinjer, som gå i sicksack. Namnet häntyder på denna färgteckning och icke på några egendomligheter i levnadssättet. Nunnan sitter om dagen stilla på trädstammar, vanligen 3—5 meter från marken, och bildar en lätt synlig, ljus trekant av ungefär 2 cm:s höjd. — Sedan dessa fjärilar i augusti blivit utkläckta, börjar snart svärmningen, och honan lägger sina otaliga små ägg under barkflisor, i mossor och lavar på barrträden. Äggen kläckas i maj, och efter högst fem dagar vandra de små håriga larverna till närmaste gröna kvistar för att äta av de spädaste barren. De växa och byta hud, tills de bli omkring 4 cm. långa samt brokiga i brunt, svart, vitt och blått, varefter de övergå till bruna omkring 2 cm. långa puppor. — De halvvuxna larverna spinna trådar, med vilkas hjälp de kunna sänka sig till lägre sittande kvistar eller till marken. Av stark blåst föras de långa stycken hängande i trådarna, och om dessa av stormen skulle avslitas, spridas larverna lätt till andra skogstrakter. De fullvuxna larverna däremot krypa både upp och ned för träden. Det är för att hindra återuppstigandet, som man anbringar limringar (s. 290) kring träden. — Granens barr uppätas helt och hållet, först de, som tillhöra de yngsta skotten. Tallbaren återigen avbitas, varefter spetsarna få falla ned. Lövträdens blad angripas från skaftet inåt bladskivan, och återstoden faller till marken. Granen och tallen repa sig aldrig efter att ha blivit fullkomligt kalättna, men lövträden, såvida de ej äro nyplanterade, dödas ej, då nya blad snart åter framkomma. De nedfallna larverna aväta lingon- och blåbärsris på marken. — Lyckligtvis har människan åtskilliga bundsförvanter i striden mot nunnan. Så uppgivas vissa fågelarter uppäta äggen och andra larverna. Men dessutom lär det vara omkring 12 parasiter (en fluga och resten steklar), som leva i nunnans larver och puppor samt förorsaka deras död och som i förening med bakterier och mögelsvampar åstadkomma så stor förödelse bland nunnelarverna mot slutet av en härjning, att densamma helt plötsligt upphör. Då larverna hopa sig till klumpar i trädtopparna, anser man denna s. k. toppsjuka uppkommen genom bakterier och vet, att härjningens upphörande är snart förestående. En nunnehärjning kan liksom av sig själv upphöra efter ett par år, men det finns exempel på att den kan räcka längre. — Vad som under en härjning kan göras för att rädda något av den redan angripna skogen, är att följande vinter nedhugga alla granar och taga vara på virket, innan det hinner torka på rot eller angripas av andra insekter, vilka eljest pläga infinna sig, så snart ett barrträd är skadat. Viktigt är att hindra skadedjuren från att sprida sig till angränsande områden, varför underskogen bör nedhuggas och brännas.

Gator av ända till 40 meters bredd pläga upphuggas, vilka rensas från buskar och ris samt fördes med en rad av klivna stockar o. d., på vilka limsträngar anbringas, över vilka larverna ej kunna komma fram.

Lyckligtvis är nunnan, som egentligen blott förekommer i södra och mellersta Sverige, hos oss relativt sällsynt. Det var en fullkomlig överraskning, när sommaren 1898 det upptäcktes, att hundratals tunnland gammal, vacker skog, tillhörig Virå bruk i Södermanland, höll på att i grund förstöras av detta skadedjur. Det är uppenbart, att denna oerhörda översvämning var föregången av flera års ostörd förökning av nunnan under särskilt gynnsamma förhållanden. Vid undersökning befanns det, att det hemsökta området utgjorde nära 9,000 hektar, därav c:a 1,700 i Östergötland. Då det gällde att i hast avverka så stora massor av skog, behöfdes snabba kommunikationer, och med anledning härav byggdes en smalspårig järnväg mellan Virå bruk och Bråviken, vilken bana alltjämt kallas "nunnebanan".

Av ovanstående, som huvudsakligen är hämtat ur den av professor Sven Lampa för spridning bland den större allmänheten författade broschyren om nunnan, torde framgå, att den enskilde skogsägaren står maktlös gentemot nunnan. Han måste för skadedjurets fördrivande söka hjälp hos myndigheterna samt erhålla statens understöd till nunnekriget.

281. **Kalla** eller **missne** (*Calla palustris*) trivs bäst i skuggiga skogskärr och blommor vid midsommartiden. Blommorna, som sitta i ax och sakna hylle, få sin färg af de gula ståndarknapparna. Utomkring axet sitter det stora, vita hölstret, som dock i prakt och storlek icke kan jämföras med fönsterkallans (*Richardia æthiopica*). Fruktarna bli egendomliga röda bär. — Om missnets rotstock insamlades höst eller vår, då den är rik på stärkelse, kunde den lämna ett gott mjöl, som vore användbart till nödröd; eljest har den färska rotstocken en brännande smak.

- **Ormar**. Fastän våra vanligaste ormar äro så väl bekanta för alla lärare, må här efter Brehm meddelas några uppgifter, som stå i sammanhang med de i sagan förekommande detaljerna. "Ormarnas **tunga** (sidd. 281—283), som sedan gamla tider stått i vanrykte, användes uteslutande att känna med, men är just av detta skäl av ovanlig betydelse för djuret. Den är mycket lång, tunn och framtill kliven i två långa spetsar. Så länge ormen är vaken, är han i ständig rörelse med tungan, vilken arbetar i alla riktningar för att undersöka de föremål, som befinna sig framför honom; ingen orm dricker eller kryper ner i vattnet, innan han berört det med tungan. Med tungan undersöker ormen icke allenast det redan dödade bytet, innan han sväljer det, utan om offret lämnar honom tid därtill, undersöker han det även, innan han dödar eller förgiftar det. Och om han fruktar, att bytet skall undkomma, visar han före angreppet genom att arbeta mycket med tungan sin avsikt att företaga den vanliga undersökningen av detsamma." — Snokar bruka väsa, då de bli

retade eller då de sätta sig till motvärn mot djur, som de anse farliga. "Huggormen förråder ofta sig själv genom sin blinda ilska, då han, dold i gräset eller bland buskar, icke märkes av en förbigående, men i stället för att hålla sig stilla börjar väsa häftigt och bita efter denne." — "Ormarna vandra icke vida omkring, utan hålla sig envist kvar på den vistelseort (s. 282), som de en gång valt, om möjligt en, som erbjuder både passande gömsle, solsken och föda, samt lura i dess närhet på rov." — Folktron har mycket sysslat med ormarna. De tros t. ex. bli mycket gamla (s. 281). Att ormarnas dödande medför olycka, är en fast rotad vidskepelse hos flera folkslag. I Ryssland tål man snoken i själva stugorna, emedan han tros i döden hämna sig genom att sända sjukdom, brand och andra olyckor, och på Ceylon tors man ej döda en glasögonorm, emedan man fruktar makens hämnd. Hur det förhåller sig med den äktenskapliga kärleken hos ormarna, ser man ingenstädes omtalat; om avkoman vårda de sig icke alls.

Vanliga snoken är en vattenorm (s. 281). Lätt känns han igen på de två gulvita fläckarna på tinningarna, vilka förskaffat honom namnet "ringorm". "Hans käraste vistelseort utgöres av buskbevuxta stränder intill träsk och kärr, fuktiga skogar och själva träskens vass och säv, ty där finns hans mest omtyckta föda. Från stranden, där han legat och solat sig, glider han ljudlöst ned i vattnet, antingen för att roa sig med simning eller för att taga sig ett bad. Bli han skrämmd, ger han sig av ned till botten, där han kan stanna en längre tid, ty han uthärdar hela timmar under vatten." Snoken, som är mycket både klokare, livligare och rörligare än huggormen, strövar omkring över ett mycket större område än denna. Han är i motsats till huggormen i rörelse om dagen för att jaga sitt byte. Snoken blir 1,119 m. lång. I klättring är snoken ganska skicklig, så att han lyckas komma upp i träd, och utför branter kastar han sig med pilens hastighet (jfr s. 296).

Huggormen, som blir 655 mm., känns lätt igen på det sicksackformiga mörka bandet (hans s. k. "kainsmärke") längs ryggen. Gifttänderna, som bli 3—5 mm. långa, äro ytterst spetsiga och finnas endast i överkäken, äro spröda som glas, men kunna genomtränga t. ex. mjukt läder. Skulle de avbrytas mot ett hårt föremål, växer det fram nya efter några dagar eller veckor. Om ormen icke bitit på en tid, t. ex. under en hudömsning, då djuret är trögt och stillsamt, äro giftkörtlarna starkt uppsvällda av giftet, vilket senare kan betecknas som ett slags saliv.

295. Hundens genomsnittsålder är 12 år, men han blir ända till 18 år gammal och därutöver.

— **Jönåkers** härad omfattar sydostligaste delen av Södermanland mellan Kolmården i söder och sjöarna Yngaren och Långhalsen samt Nyköpingsån i nordost. Det går ända ut till havet och Bråviken.

296. **Korpen** kan bli 70 cm. lång, medan **kråkan** blott uppnår 50 cm. Till färgen är han svart med metallglans av grönt och purpurrött. Han förekommer sparsamt i Sverige och lever parvis, ej i flockar som de andra kråkfåglarna och ej i sällskap med dessa. Korpen blir med säkerhet 100 år. Utom sitt vanliga sträva skrik, kraxande, har han ett klangfullt läte: "klong klong", som han har svårt att frambringa och sällan låter höra, varför en sägen påstår, att korpen ej kan "slå klong", förrän han är 100 år gammal. Både gamla och unga korpar kunna lätt tämjas och läras att uttala vissa ord, skratta m. m. Liksom de andra kråkfåglarna är korpen särdeles klok, slug och försiktig samt utrustad med en skarp iakttagelseförmåga. Något allvarligt och begrundande får han över sig genom sättet att gå långsamt på marken med stegen skiftevis. — Om korpen **Bataki** jfr sidd. 88, 384, 442, 610.

KAP. XXIII.

DEN SKÖNA LUSTGÅRDEN.

En sägen, återgiven av Herman Hofberg i hans Svenska Folksägner, förtäljer, att inne i skogen norr om Stora Djulö nära intill en skogsbacke, kallad Stallsbacke, finns en förtrollad trädgård. Mången har dit blivit inlockad, där gått vilse och måst vanka natten om. Där har också visat sig en gammal gubbe, som sagt sig vara trädgårdsmästare på stället och bjudit vandraren ta för sig av de härliga frukterna. Men det måste man naturligtvis akta sig för.

Denna sägen har nu Selma Lagerlöf begagnat för den underbara blandning av saga och verklighet, som utgör Sörmlandskapitlet. Vad hon självständigt har uppfunnit, är att, med användande av det bekanta motivet, att s. k. överord bli straffade, låta det vara hertig Karl, som genom förtrollning är tvungen att ännu i dag vaka över sitt Södermanland, med vars historia hans namn ju är oupplösligt förbundet. Originell, och särskilt ägnad att sätta barnens fantasi i rörelse, är också idén att låta trollträdgården bli ett Södermanland i smått.

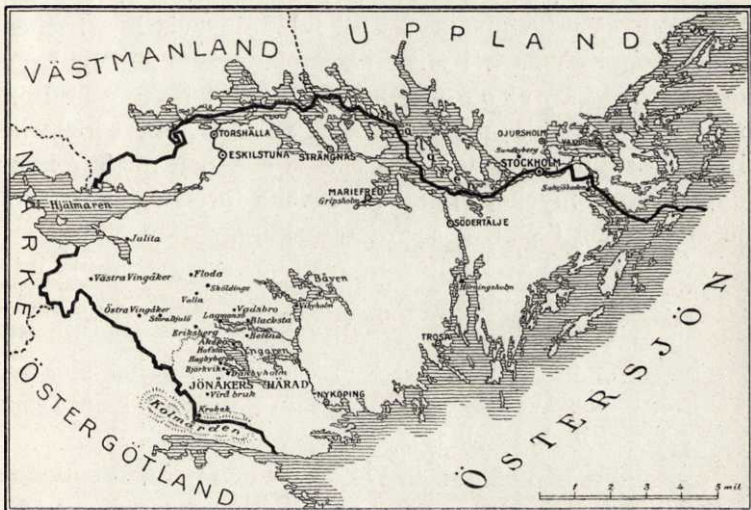
Kapitlet är ett lysande prov på Selma Lagerlöfs konstnärlighet och fantasi i förening. Vi finna hur strax från början allt är omsorgsfullt planlagt för att förbereda pojken på vad som komma skall: av landskapets omväxlande och småtäcka natur får han redan under flykten en överblick, om herrgårdarna och deras härligheter hör han talas, namnen på spökerna känner han, så att när han till sist står inför den bistre trädgårdsmästaren och vandrar omkring med honom, är han på känd mark.

Man torde i detta kapitel böra lägga märke till Selma Lagerlöfs enastående sätt att berätta sagor. Hon är t. ex. äkta n a i v, när hon säger sitt: »Man vet ju, att ingenstans i landet finns det så gott om herrgårdar och spökhistorier som i Sörmland,» eller: »Så hade det hänt, att en, som kallades herr Karl...» T r o v ä r d i g i högsta grad verkar historien om trädgården, då förf. låter det vara den gamlas egen far, som har upplevat den. Läsarens otålighet att höra fortsättningen förstår hon att egga genom att låta den gamla oupphörligt göra avbrott i sin berättelse, var gång hon förnimmer närvaron av pysslingen. Och hon övertygar oss om att det är v e r k l i g h e t och inte dröm, vad pojken sedan upplever, genom ett enda litet ord: »...och skulle väl ha sovit ända till morgonen, om han inte hade vaknat vid att ett par gnisslande järngrindar...» o. s. v. Och sedan skickar hon så verkningsfullt först ut a n i n g e n om vad synen skall uppenbara, nämligen när den gamle trädgårdsmästaren får berätta, att han kallar den täta häcken för Kolmården, innan det om en stund skänkes full k l a r h e t, att det är hela Sörmland, som pojken skall få se.

För övrigt må observeras hur Selma Lagerlöf använder de gamla folksagornas teknik. Det är typisk sago-stil i dessa varningar och förtvivilade utrop, som på samma sätt komma igen: »Har N. N. fått vila och inte jag!» Och äventyret avslutas i folksagornas maner med att den enda

lilla handling, som hade kunnat bryta förtrollningen, inte blir utförd. Men efter den upprörda och dystra slutscenen vilket försonande och milt lugn som utbreder sig över det hela! Också detta slags avslutning hör till de gamla sagorna.

Om vi skulle analysera vad det är i denna berättelse, som skänker oss det största behaget, den djupaste estetiska

Karta över Södermanland.

tillfredsställelsen, så måste vi fråga oss om det inte är detta, att vi så väl känna till denne »herr Karl», som den gamla efter hörsägen påstår skulle ha styrt hela Sörmland. Vi känna honom så väl, att vi bli överraskade och intresserade av den nya roll, som här blir honom tilldelad, och likaså av att vi se trädgårdsmästaren äga just de drag hos honom, som vi äro förtrogna med: hans strävhet, hans häftighet, men också hans godhet mot de värlösa. Den lilla episoden med den eljest så skygga fågeln, som tryggar sig till den stränge mannen, är ju av djup poetisk

skönhet. — Att märkas förtjänar, här liksom i Karlskrona-kapitlet, det fina draget, att pojken hos de barska konungarna Karl IX och Karl XI upptäcker något mildt drag, som tager bort hans fruktan.

*

Vad den pedagogiska behandlingen av kapitlet beträffar, så rekommenderas att inledningsvis låta barnen erinra sig inte bara i vilka andra landskap pojken hade sett tätt med kyrkor eller många ståtliga herrgårdar, utan också knyta samman trådarna av Smirre rävs historia. Det var i Sunnerbo han sist visade sig, och nu blir hans uppträdande mycket viktigt för resans fortsättning, då det ju är orsaken till att gässen ändra kurs.

De i början av kapitlet namngivna orterna kunna inte alla i samma grad intressera utanför Södermanland boende som provinsens egna barn. Tillräckligt är att hänvisa till en teckning på svarta tavlan över trakten kring sjöarna Yngaren och Båven, som läraren kan göra med ledning av den här meddelade skissen.

Bestämt varnas mot att vid geografi-undervisningen läraren i detalj gör samma beskrivning över t. ex. ett besök på Gripsholm, som läseboken har. Däremot är det mycket lämpligt att i förväg — i likhet med det, som förordats i fråga om biologiens detaljer, — under geografitimmarna meddela sådant, som eljest skulle kräva tid att förklara vid läsningen, ss. Gripsholms historia, läge, användning, betydelse o. d. Jfr denna bok sidd. 46, 120, 127.

Läraren bör naturligtvis själv läsa upp kapitlet, åtminstone från sista stycket s. 304, och försöka göra det så dramatiskt och illusoriskt som möjligt, så att barnen erfara samma behagliga rysning som åhörarna av spökhistorierna i stugan och ta emot samma intryck av mötet med herr Karl som pojken.

Självklart är, att läraren inte bör bryta stämningen genom någon torr föreläsning om spökens obefintlighet. Om han vid andra läsningen helt glatt och gemytligt säger: »Är det någon av er, som tycker om att höra sådana där spökhistorier? Har ni känt hur det då ilar utefter ryggraden, om någon berättar riktigt bra?», så är det troligt, att barnen omedvetet kunna komma att tänka på spökena med en viss överlägsenhet, såsom existerande endast i berättelser. Att spökhistorier finnas, är ett faktum, som inte kan bestridas, liksom att de oftast äro förbundna med historiska ställen, som varit bebodda av originella, mäktiga och hetblodiga personligheter.

303. **Björkviks, Bettna, Blacksta, Vadsbro, Sköldinge** (Skyllinge) och **Floda** kyrkor synas å kartskissen. Av dessa är **Floda** den märkligaste. Den äldsta delen av kyrkan härstammar från den äldre medeltiden och utgör norra sidoskeppet i det på 1880-talet om- och tillbyggda templet. Många sevärdheter äger kyrkan, ss. predikstolen, altarskåp med dyrbart träskärarearbete, epitafier, det präktiga Kaggska gravkoret och, framför allt, de gamla takmålningarna.

— **Sörmland**, som är en fullgod form av landskapets namn, torde ha uppstått på följande sätt ur ordet Södermanland. 1) **Söder** sammandrages stundom till "sör", jfr Sörby, sörlänning; 2) **Sörmänland**, **Sörmnland**, **Sörmland**.

304. **Stora Djulö** ligger i Stora Malms socken invid Djulösjön nära Östra stambanan. Den nuvarande huvudbyggnaden, omgiven av park, uppfördes vid 1700-talets början i form av ett F av friherre E. Fitinghoff.

— **Torp** finnas av flera olika slag. Här avses nog ett s. k. dagsverkstorp, som upplåtits mot skyldighet av ett visst antal dagsverken vid den gård, på vars ägor det blivit upptaget.

305. **Julita gård** har en intressant historia. På samma ställe som den nuvarande herrgården, vid sjön Öljarens östra strand, låg det gamla **Julita munkkloster**, stiftat i slutet af 1100-talet. Detta kloster indrogs av Gustav Vasa 1527. Genom Gustav I:s testamente tillföll gården hertig Karl, som ofta vistades här. Gustav Adolf gav **Julita gård** till sin mor, änkedrottning **Kristina**. Den nuvarande huvudbyggnaden är uppförd i mitten av 1700-talet.

— **Lagmansö**. Invid sjön Långhalsen på en däri utskjutande halvö ligger i Vadsbro socken det gamla ståtliga herresätet

- Lagmansö, liksom inbäddat i en av dessa naturliga ekparker, som så talrikt förekomma i Södermanland. Måhända har gården i forna tider, före 1300-talet, tillhört någon av Södermanlands lagmän. Ordet *Lagman* förekommer dock under medeltiden som personnamn. Säkert är, att den halvö, på vilken herresätet nu ligger, fordom varit kringfluten, såsom också ställets namn antyder. Ägarna till Lagmansö äro kända från omkring 1336. Alltsedan den tiden har egendomen beständigt gått i arv intill våra dagar utan att någonsin ha blivit såld, ehuru släktnamnen ofta i början genom giftermål förändrats. Sedan 1774 är den fideikommiss inom friherrliga Falkenbergsska släkten.
305. **Herr Karl.** Ordet *herre*, som är ett lån från fornhögtyskan och egentligen betyder "den högre", kom sannolikt till Sverige samtidigt med riddarväsendet och nyttjades till en början endast om Gud, frälsaren, konungen och riddare.
- **Ers nåde** begagnades som tilltalsord också till konungen på Gustav I:s tid. Erik XIV var den första svenska konung, som lät kalla sig Majestät.
308. Med **bortbyting** menas i folktron ett trollbarn, som blivit lagt i stället för ett bortstulet människobarn.
310. **Frontespis** kallas ett sådant över takgesimsen stigande triangelformigt parti av fasaden, som synes å planschen över Eriksberg i läseboken. Frontespis kallas också triangelformiga arkitektoniska dekorationer över dörrar och fönster. Jfr kap. VI.
- **Eriksberg**, i Stora Malms socken med ett härligt läge vid Eriksbergssjöns södra strand, är Sörmlands största gods och tillika ett av de mest betydande i hela Sverige. Man vet, att E. under namnet Pintorp eller Pinnatorp sedan början av 1500-talet var i släkten Gyllenstiernas ägo. Eriksbergs **slott**, som från en höjd behärskar hela den omgivande nejden, började byggas av riksrådet friherre Erik G. († 1657) efter ritningar av Tessin d. ä., och synes det under den tiden ha erhållit sitt nuvarande namn. Slottet fullbordades av Erik G:as maka, Beata von Yxkull, omtalad under benämningen Pintorpafrun. Under 1700-talet fick den präktiga byggnaden delvis förfalla, men den har under 1800-talet, sedan godset 1808 blivit fideikommiss inom friherrliga ätten Bonde, av sina olika innehavare blivit fullt iståndsatt och förskönad. — Slottet torde numera vara en av Sveriges mest storartade byggnader på landet. Det består av tre våningar, utom jordvåningen, med fyra framspringande tornprydda flyglar. I den sydvästra av dessa flyglar finns ett pryddigt kapell och i den sydöstra ett i sitt slag enastående praktfullt badrum. Mittför den statyprydda slottsterrassen på södra sidan reser sig en stor fontän i brons av Scholander. Runtom slottet äro vackra och storartade anläggningar, parker, trädgård i fransk stil m. m.
- Slottets inre elegans motsvarar även dess yttre. Rummen äro stora och praktfulla med bonade golv, gipstak

och takmålningar av Ehrenstrahl samt innehålla dyrbara samlingar av handskriffter (Eriksberg har näst Skokloster det största enskilda arkiv i riket: alltifrån medeltida pergamentsbrev till drottning Hedvig Elisabet Charlottas egenhändiga dagboksanteckningar åren 1775—1817 och en mängd adliga familjers papper), böcker (år 1910 av dåvarande ägaren, enligt meddelande till författaren av denna bok, uppskattade till 70,000 band; Eriksbergs bibliotek är med avseende på Nordens historia ett av de fullständigaste i riket), tavlor, mynt, medaljer och autografer, gamla silversaker m. m. m. m.

310. **Pintorpafrun**, så benämner folksägnen den här ovan nämnda fru Beata von Yxkull, riksrådet Erik Gyllenstiernas maka. På följande sätt uttalar sig om henne Herman Hofberg i sina Svenska Folksägner. "Såvitt man av tillgängliga handlingar kan döma, var fru Beata ett fruntimmer av ovanlig förmåga och viljekraft i förening med utmärkt förstånd. Möjligt är, att hon i sina fordringar på tjänstfolk och underordnade någon gång har överskridit billighetens gränser och därför varit mindre älskad. Men säkert är, att sagan om hennes omänskliga hårdhet och bedrägliga ändalykt är av yngre datum och en lokalisering av en snarlik tysk folksägen. Det är till och med fara, att Beata Yxkull kommit att spela en roll i denna hemska myt endast för egendomens namn, Pintorp, som våra okritiska sagoförtäljare helt lättvindigt härlett av **pina** (= plåga någon), ehuru god grund finns för att namnet har sin upprinnelse från en i dessa trakter fordom bosatt släkt Pinauer." — Då sagan är alltför hemsk för att meddelas barn, införes den icke här.
312. **Danbyholm etc.** Vid Yngarens vackra strand ha de flesta herresätena i Björkviks s:n uppstått, ss. Danbyholm, det till arealen största av dem, ett märkligt gammalt gods med särdeles vacker park, **Hagbyberga** med storartad utsikt, **Hofsta** (uttalas: Hoffsta), vars första säkert kända ägare var rikskansleren Axel Oxenstierna, m. fl.
- **Åkerö.** På den bergiga lilla f. d. ön av samma namn ligger vid Yngarens norra strand i Bettna socken det historiska herresätet Åkerö, utan tvivel ett av Sörmlands äldsta. Den nuvarande huvudbyggnaden, som i mitten av 1700-talet uppfördes av Karl Gustav Tessin i smakfull, prydlig stil, har det härligaste läge och är omgiven av trädgårdar, orangerier m. m. Alla känna vi Åkerö-äpplet. — På Tessins tid fanns ingen bro från fastlandet till Å., utan man färdades dit på färja. Invid huvudbyggnaden står en gammal björk, ryktbar därför, att Tessin enligt sägnen skall ha begagnat sig av dess kvistar för att aga Gustav III, då han var guvernör för denne som kronprins.
- **Vibyholm**, allmänt bekant genom Snoilskys poem Vita frun, ligger i Årdala socken på en mindre holme i sjön Båven och är en av Sörmlands naturskönaste egendomar. Slottsholmen är genom långa broar förenad såväl med fasta landet som

med den söderut belägna Djurön, vilken är bevuxen med naturliga parker. Slottet blev på 1850-talet grundligt restaurerat både in- och utvändigt. Det företer en präktig anblick, omgivet av en mängd vackra anläggningar, bl. a. en ypperlig fruktträdgård. Det innehåller en av de rikaste och vackraste porträttsamlingar i riket: över 300 porträtt, mest medlemmar av Bondeätten (V. är fideikommiss inom grevliga ätten Bonde).

313. **Vingåker.** Västra Vingåkers socken är ett slättland med böljande, rika sädesfält, talrika byar och välmående bondgårdar. Östra Vingåker, som gränsar till Östergötland och delvis ligger på Kolmårdens sluttningar, har mera kuperad mark, många sjöar och åar, omväxlande med skogs- och hagmark; större delen av jorden är där lagd till herrgårdarna. Socknens förnämsta gods är Claestorp, som är en av de få Sörmlandsherrgårdar, som ej ligga vid vatten.

— **Konrad eller Kurt Rogge**, vanligen kallad Kort, utvecklade under den tid, 1479—1501, han var biskop i Strängnäs en storartad verksamhet till såväl stadens som stiftets bästa. Han var den enda katolska biskop, som levde kvar i folkets minne. Det var han, som fullbordade den 1473 genom eldsvåda förstörda domkyrkans återuppbyggande. Tillika lät han befästa kyrkan genom att uppföra en ny biskopsborg öster därom, det nuvarande läroverkshuset, som ännu på gaveln prydes av hans adliga vapen, och lär också ha byggt det starka stenhuset på Tynnelsö utanför Strängnäs, biskoparnas prebende. Ännu i dag kallas ett rum där för "biskop Korts kammare", och sagan talar om en underjordisk gång, som skulle leda dit.

Rikt begåvad, vältalig och lärd, kom biskop Rogge att utöva stort inflytande också utanför stiftets gränser. Det berättas sålunda om honom, att han, ehuru något dansksinnad, som de flesta prelater på den tiden, frälste Sten Sture d. ä:s liv, då konung Hans ville låta mörda denne, genom det att han liknade herr Sten vid ett ruttet ägg, som väl kunde hanteras, då det var helt, men gav en vidrig lukt ifrån sig, om det sönderlogs. — Sin stora förmögenhet använde biskop Rogge till att med furstlig frikostighet begåva kyrkor och kloster. Framför allt låg honom om hjärtat att förhöja hans domkyrkas prakt och glans. Icke mindre än tre flamländska altarskåp av stor dyrbarhet skänkte han densamma och dessutom en för den tiden stor boksamling, av vilken ännu i domkyrkobiblioteket finnas i behåll flera böcker, som han själv skrivit eller köpt. — Den stränge biskopen reformerade också munklivet, som hade blivit anfrätt av ett stort sedefördärv. Som en märklig och kraftfull man har han fortlevat i folksägnen och där naturligtvis blivit till en gångare.

— **Strängnäs domkyrka** är byggd på en hög kulle och synes redan på långt håll, från vilken sida man än nalkas den minnesrika gamla staden. Murarna lysa numera med levande röd färg,

sedan teglet blivit befriat från kalkputsen. Den ärevärdiga domkyrkan är en av vårt lands märkligare byggnader, en av pärlorna i svensk byggnadskonst, påbörjad under 1100-talet, invigd 1291, sedan flerfaldiga gånger förändrad och tillbyggd. Sedan sommaren 1910 är den genomgripande restaurering, som kyrkan i våra dagar har undergått, fullbordad. Man kan nu, tack vare ett kärleksfullt och skickligt bevarings- och framtagningsarbete, uti kyrkans arkitektur och utsmyckning läsa dess egen och stadens historia, liksom de gamla sakerna berättar om forna tiders fromhet. De skatter i form av altarskåp, läktarskrank, gallergrindar och andra smiden, träbilder o. d., som kyrkan i skräpkamrar gömde på, ha blivit framdragna i ljuset och använda till helgedomens utsmyckande, pelarna ha blivit renknackade, så att de som förr stå i sin djup- eller laxröda tegelfärg, bågar och valv ha återfått sina målningar, till stor del de äkta från 1200-talet, allt av stor sällsynthet.

Man har ända till senaste tid trott, att det var biskop Rogge, som lät tillbygga det smäckra och lätta högkoret, men vid restaureringen har det visat sig, att äran därav tillkommer en annan person. Det härliga altarskåp från Brüssel, som biskop Rogge skänkt kyrkan, det vackraste i Sverige och ett bland de förnämsta i Europa, har blivit återinsatt på sin ursprungliga plats. Strax därbredvid, på norra sidan, får man numera också se Karl IX:s ryttarbild, där han rider sin gångare över sin egen grav. Man antar, att den dyrbara rustningen och munderingen av förgylld koppar, rikt prydda med ingraverade figurer, förfärdigades till Karl IX:s begravning, som firades två år efter hans död, och att de då begagnades av ryttare och häst i det högtidliga tåget. Ett praktfullt gallerstaket, som före restaureringen varit använt nere i kyrkan, har nu återfått sin rätta plats kring monumentet.

Hertig Karl valde kyrkan till sitt gravställe. Högkoret kan, om man så vill, betraktas som gravkyrka åt Karl IX, hans gemåler, hans son Karl Filip och hans äldsta dotter, pfalzgrevinnan Katarina. Över gravplatsen lät hertig Karl uppsätta ett väldigt epitafium, vars ena hälft lämnades oskriven för hertigens räkning och är så än i dag. Mitt emot fick sedan pfalzgreven Johan Kasimir ett gravkor för sin familj.

En berömd plats i kyrkan är den s. k. biskop Korts bönkammare. Dit drog sig enligt traditionen den energiske biskop Rogge tillbaka, när han ville vara i fred. Bland minnen efter honom visas där också ett par skor av mycket ålderdomlig form, som hörde till den medeltida biskopsskruden, "biskop Korts tofflor". — Före restaureringen stod, såsom i läseboken omtalas, Karl IX:s ryttarbild i en kammare bredvid förhuset.

314. **Gripsholm.** Slottet är numera som i forna dagar på alla sidor omflutet av vatten, och en vindbrygga leder över det smala sund, som avskiljer slottsholmen från fasta landet. De väldiga ekportarna till det stora portvalvet äro de ursprung-

liga från Vasatiden. Den yttre **borggården** har till höger en låg flygel, som tillhör Vasatiden och numera är bostad för slottets ståthållare. Den höga "Kavaljersflygeln" till vänster har 28 gästrum och är från Gustav III:s tid. I förgrunden reser sig **Griptornet**, med skottgluggar och förgallrade fönster, till vänster **Vasatornet**, till höger **Fängelsetornet** och längst bort **Teatertornet** (det forna Kyrkotornet). Framför Griptornet stå två stora och rikt dekorerade **bronskanoner**, av Pontus de la Gardie erövrade från ryssarna och av gammalt kallade Galten och Suggan. Genom det invid Griptornet ligande portvalvet kommer man till den **inre borggården**, som omslutes av det ursprungliga slottets våningslängor och visar sig, som den var under slottets Vasatid. En monumental brunnsbyggnad i Vasatidens stil är uppsatt mitt på gården.

Gripsholm har sitt namn av den mäktige Bo Jonsson, som omkring år 1380 lät bygga det ursprungliga slottet och uppkallade det efter sitt vapen, ett griphuvud. Men av hans borg, som under Engelbrekts dagar av den tyska fogden därstädes stacks i brand, finns ingenting kvar.

Det nuvarande Gripsholms slott grundades 1537 och uppfördes delvis av Gustav I. Det var avsett att tjäna också som befästning och blev därför försett med särdeles fasta murar, i tornens nedre våningar mer än 3 meter tjocka. Konung Gösta vistades ofta här. År 1572 tillföll G. hertig Karl, som då nyss blivit myndig. Han bodde här ofta, både som hertig och konung, samt fortsatte och fullbordade slottets uppbyggande. Det var han, som i ett av tornen inredde en kyrka. På G. dog hans änka, drottning Kristina, år 1625. Också Gustav Adolfs gemål hade G. som änkesäte. — Efter denna slottets Vasatid kom dess karolinska tid, då Karl X:s gemål, "riksänkedrottningen", bodde där i över 50 år och verkställde åtskilliga om- och tillbyggnader, ss. av den efter henne uppkallade Drottningflygeln. Både Karl XI och Karl XII uppehöll sig tidtals på G. — Under Gustav III blev den gamla Vasaborgen mycket moderniserad, våningar tillbyggdes, rum ändrades, dörrar och fönster förstörades. Den gustavianska tidens karaktär är ännu i dag mycket förhärskande. G. III lät också anordna den vackra **teatern** (s. 316) i det torn, där den 1738 undanröjda kyrkan hade funnits. — Konungarna av Bernadotteska ätten ha alla intresserat sig för Gripsholms restaurering. Men särskilt Oskar II understödde kraftigt den 1889 bildade s. k. Gripsholmsföreningens strävanden att återställa slottet så historiskt som möjligt. Gripsholm har numera 1500-talets karaktär rådande i det yttre, och i det inre äger det grupper av rum, inredda och möblerade i stil med dess historias olika skeden. G. är ett av våra förnämsta historiska minnesmärken, och det är förvaringsrum för svenska statens porträttsamling. Samlingen innehåller närmare 2,000 porträtt, är således den största i Sverige och en av de allra största i Europa. *Varje svensk bör ha sett Gripsholm.*

316. ... ett riktigt fängelse... Under Vasakonungarna användes Gripsholm upprepade gånger som statsfängelse. Karl IX t. ex. förvarade där under tiden 1607—1610 icke mindre än 35 statsfångar. Den sista statsfånge, som på G. vistades, var Gustav IV Adolf under mars—december 1809. — Det s. k. "Erik XIV:s fängelse", som i läseboken åsyftas, ligger i Fängelsetornets översta våning, omgivet av en del av väktargången med sina skottgluggar. Som av flera fakta framgår, tycks Erik XIV på G. varken ha lidit någon brist eller blivit hårt behandlad. Om hans "många steg" jfr Erik Vasas runa i Svensks Vers.
- Hörningsholms slott reser sig från en klippa i nordligaste delen av Mörkön. Det äldre slottet förstördes 1719 av rysarna. H. har haft många historiska personligheter till ägare, ss. Svante Sture, hans son, Sten Sture den yngre, och dennes änka, Kristina Gyllenstierna. På H. var det, som de av Erik XIV mördade Sturarnas moder, för sin stränghet och myndighet kallad "kung Märta", i många år regerade. Härifrån bortförde Erik Stenbock kung Märtas dotter Malin Sture. Här föddes Erik XIV:s dotter Sigrid och i ett följande århundrade Johan Banér, den bekante fältherren, vilken som barn föll ner ur ett fönster från tredje våningen i runda tornet utan att lida någon skada. — Hörningsholm är sedan mitten av 1700-talet fideikommiss inom grevliga ätten Bonde.
317. Karl IX:s sängkammare, som rummet heter å planschen i läseboken, kallas också hertig Karls kammare, Johan III:s fängelse och Sigismundi kammare. Den ligger i Fängelsetornet och är slottets enda från Vasatiden fullkomligt bibehållna rum. Det är en ytterst karakteristisk interiör av ett svenskt gemak på 1500-talet. — Att kalla just detta rum för Johan III:s fängelse är oegentligt, då J. under sin fångenskap (1563—1567) hade rätt att bo i vilket rum han önskade. En sägen förtäljer, att Sigismund skulle vara född i detta rum (1566).

KAPP. XXIV. XXV.

I NÄRKE. ISLOSSNINGEN.

319. Ysätters-Kajsa. Angående själva namnet på detta troll må anmärkas, att bygdemålet ofta har uttalet "sätter" i st. f. s ä t e r. Sjömansuttrycket "Blås, Kajsa!", när man önskar vind, torde vara en skämtsam användning och förvrängning av det isländska namnet på vindens gud, Kári. Efter Herman Hofberg må följande anföras.

Närkesbon har mycket att berätta om en "rådande", som fordom uppehöll sig i Öster-Närkes skogsbygder, men förnämligast hade sitt tillhåll i Ysätterskärrret i Askers socken.

Enligt de gamles förmenande skulle hon ha levat under

Karta över Närke.

flera mansåldrar, ehuru hon vanligen visade sig som en ung flicka i präktiga kläder och med ett hår av utomordentlig längd. För jägare uppenbarade hon sig ofta i skogen, sittande på en stubbe och kammande sitt hår, som nådde ända till marken. De, som klappade byk, fingo ibland se Ysätters-Kajsa ett stycke ifrån även klappa upp sina kläder, vilka voro av en ovanlig vithet. För elaka gummor var hon städse en fasa, och det såg ut, som om det varit hennes nöje att härma deras gång och snäsiga åtbörder. Men varhelst hon visade sig, var det blott för några ögonblick, och vände man ögonen ifrån henne aldrig så litet, så var hon försvunnen.

I Öster-Närke utvisade man de vägar hon vandrade, och mången beklagade sig över att hon nedtrampade säden genom sitt ideliga gående fram och tillbaka. Ofta, synnerligen nattetid, lät hon höra sitt hemska skratt från ett träd eller en klipphäll, då hon narrat någon vilse, fått någon att välta med sitt lass eller köra sönder åkdonet. Skrattet liknade en skatas och kom blodet att isa sig hos den, som i mörker och köld stod där hjälplös genom hennes elaka konst.

För andra, som förstått att ställa sig väl med henne, var hon till god hjälp vid många tillfällen. Numera är hon försvunnen. "Nu är det slut med Kajsa," säga de gamle, som ej finna sig rätt hemmastadda med vår tvivelsamma tid. "Åskan har slagit ihjäl henne liksom de andra."

319. **Hjälmaren** är den fjärde av våra sjöar, 61 km. lång och 21 km. bred på mitten, den s. k. Stora Hjälmaren. Fordom voro dess i allmänhet mycket lågt liggande stränder ofta utsatta för svåra översvämningar, och klimatet i sumpmarkerna kring sjön var icke sunt. Efter Hj:s sänkning, fullbordad 1888 och det största företag i sitt slag i Europa, ha stränderna blivit bättre beboeliga och segellederna genom sjön tillräckligt djupa också vid lägsta vattenstånd, varförutom man fått en landvinning av mer än 18,000 hektar torrlagda mossar och strandängar. — Hj. begränsas till hälften av Närke och till hälften av Södermanland. Bland öarna inom Närkesdelen märkas: **Vinön, Valen, Björkön** (s. 341). På en halvö, som skjuter ut från södra stranden, ligger i en omgivning av lumig grönska det forna Natt-och-Dagska godset **Göksholm** (s. 341) och utanför detta i sundet den lilla Engelbrektholmen med det 1818 resta monumentet. Från norra stranden utskjuter **Lungersudden** (s. 343). Föرنämsta avloppet är Hyndevads-(Eskilstuna-)ån.
320. **Kilsbergen**, som nå en höjd av 200 m., erbjuda från sina sluttningar storartade utsikter över den bördiga och tätt bebyggda Närkesslätten. Berömd är i sådant hänseende särskilt Garphytte klint. Inom Garphyttans kronopark märkes den stora, fridlysta nationalparken, omfattande härliga lövängar på kalkgrund med den rikaste flora, urskogsområden m. fl. andra naturminnesmärken.
- **Tiveden** (av ved, skog, och **Ti**, krigsguden) är präktigt skildrad av Heidenstam i "Svenskarna" ävensom i Tivedssångerna (se Svensk Vers). Största delen av dessa skogstrakter äges numera av Laxå bruks aktiebolag, vars egendomar sträcka sig från Porla brunn i norr ända till Vättern.
- **Tylö** eller Tyle **skog** är en gammal benämning, som på platsen aldrig användes. Ingen bestämd gräns kan uppges var Kolmårdens eller Tivedens utgreningar, som sammanhänga med denna bergstrakt, taga sin början.
- **Käglan** är en omkring 5 mil lång skogshöjd, till största delen belägen inom Närke, och var fordom en av rövare ofredad gränsskog mellan Västmanlands- och Närkesbygderna.
- **Kolning**, d. v. s. vedens förvandling till kol, sker i milan däri-genom, att trä uppvärms utan luftens tillträde. Kommer luft till, brinner veden i stället upp. Eldning är emellertid nödvändig dels för att sätta kolningen i gång — varvid elden släppes ner till botten av den s. k. tändtrumman i mitten på milan —, dels för att underhålla processen och ersätta allt värme, som går bort. Under den tid av tre veckor, som kol-

- ningen vanligen kräver, fordras stor påpasslighet natt och dag av kolaren, för att inte milan av en eller annan anledning skall fatta eld. — Folkfantasierna har mycket sysslat med osynliga varelser, som påstås antingen vara välvilligt stämda och rädda milan från brand, när kolaren ofrivilligt glömt den, eller också tvärtom, liksom Ysätters-Kajsa, driva ofog. "Den lille kolargossen" av Geijer står i Svensk Vers.
320. Svartå järnbruk ligger i Kils- eller Lekebergen vid Närkes Svartå; Laxåverken, som hämta sin malm från egna gruvor i Nora bergslag, äro belägna på Tiveden vid den från Laxsjöarna på västgötagränsen kommande Laxån, som senare förenar sig med Svartån. Laxå bedriver utom sin storartade järnhantering också skogsbruk och trävaruindustri. — Över mossar och kärr i dessa trakter lägga sig ofta täta **dimmor**.
321. **Vinön** (se vidare s. 340) i Hjälmaren är av betydelse dels för sitt åkerbruk och dels för det fiske, av kräftor och gös, som bedrivs runtom ön, som är en hel mil i omkrets. Ångbåtarna lägga till där för att till Stockholm frakta dessa högt skattade varor. Öborna ha bevarat en del gamla sedvänjor och skilja sig också i fråga om ansiktstyp och klädedräkt från sina grannar på fastlandet.
- Bland rika **gruvor** må erinras om Åmmebergs zinkgruvefält öster om Askersund, vilka sträcka sig ända in i Östergötland.
- **Örebro**, som nämnes redan på 1200-talet och varit stad sedan början av 1300-talet, har ett namn, som betyder "bron vid sandgrunden (ör = sandbank)", ett gammalt övergångsställe på handelsvägen över Svartån. Staden ligger på och omkring en sandås samt genomflytes av Svartån, som kort därefter utfaller i Hjälmaren. Den är en av våra märkligare landsortsstäder med många stilfulla byggnader ävensom historiska minnen. Engelbrekt var slottsherre på det gamla **Örebro hus**, som senare intogs och förstördes av Gustav Vasa. Inuti stadskyrkan är Engelbrekts grav, och utanför densamma står hans av Qvarnström modellerade staty. Gustav Vasa återuppbyggde **slottet** på dess forna plats på en holme i Svartån. Det är en fyrkantig fyravåningars byggnad med en trång borggård och lägre tornrundlar i de fyra hörnen, använd som länsresidens och i senare tid restaurerad.
- *
332. Historien om de två små flickorna i berättelsen Marknadsaftonen grundar sig på en verklig händelse, meddelad förf. av en lärarinna.

KAP. XXVI.

ARVSKIFTET.

Tre landskap har Selma Lagerlöf framställt såsom säte för bergshantering (Västmanland, Dalarna, Gästrikland), tre kapitel har hon ägnat åt det svenska järnets urhem, Västmanland.

Uti berättelsen Arvskiftet ges först i stora drag en levande överblick av landskapets natur. Författarinnan har här för sin saga använt ett testamentsmotiv, som för i minnet ett annat dylikt i världslitteraturen, nämligen Lessings berömda berättelse om de tre ringarna i Natan den vise.

344. **Västmanland** har fått namn på grund av sitt läge i förhållande till Uppland: "de i väster boende människans land".

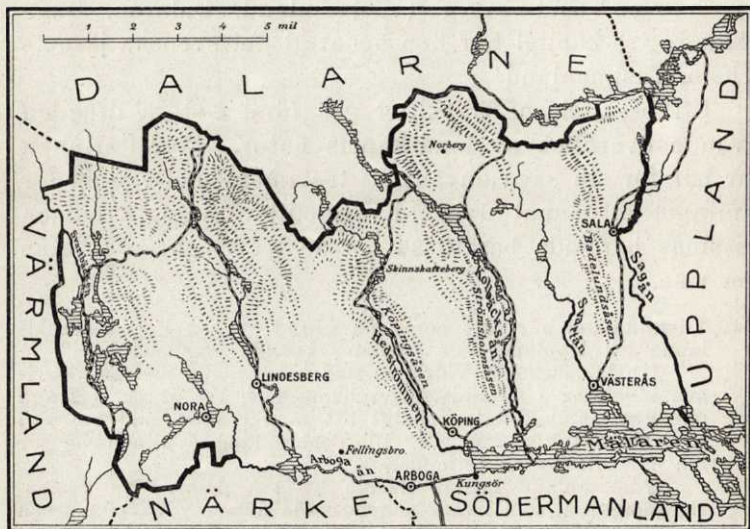
I hela läseboken vidröres, som bekant, ingenstädes Sveriges indelning i administrativt hänseende, varför det i fråga om Västmanland blir onödigt att med barnen tala om vad som hör till Västerås eller till Örebro län. I alla händelser må här erinras om följande.

Västmanland består liksom av två delar: den västra, Bergslagerna, som liknar angränsande delar av Värmland och Dalarna, och den östliga, slättbygden, som bildar en övergång till Upplands slätter. På de bördiga och välodlade slätterna i södra delen av landskapet är jordbruket huvudnäring. För de norra delarna är skogsbruk och trävaruindustri en av de viktigare näringarna; mer än halva arealen av Västerås län är skogbärande. Malmbrytning och järnhantering äro i de norra och västra delarna, som utgöra huvuddelen av mellersta Sveriges stora järnmalmsområde, av ålder en av de allra förnämsta förvärvskällorna. — År 1908 hade hela riket 121 masugnar i gång, varav i Örebro län 34 och i Västerås län 14. I fråga om tackjärnstillverkning stod då Örebro län främst i riket, tävlande med Kopparbergs. Ungefär likadant har förhållandet varit de senaste tio åren, så att dessa båda län vart för sig lämnat $\frac{1}{4}$ av landets tackjärnmängd.

— **Fellingsbro härad** med F. socken utgör det sydöstligaste partiet av den del av Västmanland, som hör till Örebro län. Naturlig gräns i söder är Arboga-ån. Jordmånen är i söder en bördig lerjord, och såväl åkerbruk som ladugårdsskötsel

ger god avkastning. Flera vackra egendomar och flera numera nedlagda järnbruk äro belägna i socknen. Redan under stenåldern fanns här en talrik befolkning, och socknen är rik på fornlämningar. Den nyrestaurerade kyrkan har ett ståtligt inre. Fellingsbrobönderna utmärkte sig särskilt under Engelbrekts och Gustav Vasas befrielsekrig.

344. Norbergs bergslag anses vara den äldsta trakt i vårt land, där järn erhållits genom gruvbrytning. Med undantag av gruvfälten i Lappland och vid Grängesberg är järnmalms-

Karta över Västmanland.

fyndigheten i Gamla Norbergs bergslag den största i Sverige. — N. räknades på 1300-talet till det s. k. Järnbäraland, som ända in på 1600-talet var förenat med Dalarna. Under medeltiden fanns där en gruvköping, "köpstaden oppa Nora-bergh". Som bekant, anses Engelbrekt ha haft sin hemort i Norberg. En minnesvård i form av ett väldigt granitblock är över honom rest i Norbergs n. v. municipalsamhälle.

Ensamt i Norbergs socken bröts år 1911 malm ur 27 gruvor. I nyare tid är det icke endast malmbrytning, som bedrivs i N. bergslag, utan också järnindustri. Där ligga t. ex. Västanfors och Fagersta stora järnverk.

345. På Mälarens lövholmar och uddar finnas yppiga lundar med ek, alm, lind, lönn, ask, apel, och högt uppe i kronorna av lindar, lönnar och apelar växer den märkvärdiga misteln.

346. **Fraktfarten och samfärdseln** mellan städer och orter vid Mälaren är synnerligen livlig, varjämte ångfartyg gå mellan Stockholm och Örebro via Arboga-ån och Hjälmare kanal.
- De förnämsta "dikena", d. v. s. åarna (vilka namngivas i nästa kapitel) äro: Hedströmmen från södra Dalarna, vid vilken Kolsva järnbruk är anlagt, Kolbäcksånen från Vässman och Barken i Dalarna, vid vars fall äro belägna Fagersta, Västanfors, Ramnäs, Surahammar och Hallstahammar "med kvarnar och smedjor", Svartån, som driver Skultuna-verken, Sagån ävensom Arboga-ån, som nedanför Jäders bruk äi segelbar.
- "Grusbankarna" äro de intressanta och för landskapet karaktéristiska rullstensåsarna, som närmare omtalas sidd. 349, 350.

KAP. XXVII.

I BERGSLAGERNA.

Svenska Akademiens ordbok säger: "Bestämde formen **Bergslagen**, i allmänhet fattad som singularis, närmande sig ett egennamn, begagnas om den på bergverk rika trakten i norra Västmanland och angränsande landskap." — I språkligt avseende må påpekas ett uttalande i samma arbete, att "från och med 1520-talet" bestämde formen **bergslagen** sannolikt är att fatta som singularis (med alltså pluralen **bergslagerna**). "Dock torde ordet i allmänhet vara neutrum, när det betecknar ett modernt bolag för bergsbruks bedrivande o. d."

Med **bergslag** menades förr ett distrikt, som hade privilegium på att bedriva bergsbruk. Så fanns det vid en tidpunkt 1 silverbergslag (Sala), 1 kopparbergslag (Falun) och 17 järnbergslager, därav 2 i Västmanlands (Norbergs och Skinnskattebergs) och 10 i Örebro län (bl. a. Nora, Lindes och Ramsbergs, Grythytte och Hällefors), 2 i Värmland (Filipstads och Karlskoga) samt 1 i Dalarna. — Inom ett sådant distrikt voro de jordägare, som bodde nära gruvorna, skyldiga att "bruka berget", d. v. s. tillverka tackjärn av malmen genom masugnblåsning. Veden i deras skogar måste kolas för "hyttornas", d. v. s. masugnarnas, räkning, och de "brukande" bergsmännen uppmuntrades i sitt yrke genom en viss frihet från skatter och andra pålagor, "bergsfrälse". Sedan 1859 är numera bergshanteringen fri, och bergslagsjorden befriad från skyldigheten att "blåsa järn".

349. De **åsar**, rullstensåsar, som här åsyftas, äro: 1) Köpingsåsen, som börjar i närheten av sjön Runn i Dalarna och följer Hedströmmen än på den ena, än på den andra sidan ("järnvägen" är linjen Köping—Uttersberg—Riddarhyttan); 2) Strömsholmsåsen, som troget följer Kolbäcksånen (järnvägen:

Tillberga—Ludvika-banan); 3) Badelundsåsen, som förut har följt Dalälven till Krylbo och i Västmanland löper mellan Svartån och Sagån (den järnväg, som "på högra sidan" följer Sagån, är linjen Sala—Tillberga).

Ur en geologisk uppsats lånas följande. "Rullstensåsarna, som genomdraga mellersta Sveriges slättland, äro bildade av smältvattensälvar, som strömmade fram mot istäckets bräm och vid mynningen avsatte det medförda materialet såsom rullstenar, grövre och finare grus och sand. — — — De gå på några få till 20 km:s avstånd från varandra ungefär från nnv. till sso., äro 30—36 m. höga, kamformade, vanligen skogklädda grusryggar, som höja sig över ler- och sandslätterna, stiga upp över urbergskullarna och framgå oberoende av de lokala terrängförhållandena. ... Rullstensåsar finnas även inom Sveriges övriga delar, men i de mera kuperade göra de sig ej tillnärmelsevis så gällande som inom slättlandet."

350. Lillån är en mynningsarm till Svartån, numera igenlagd.
352. **Järnmalm** kan lätt skiljas från gråsten, utom genom färgen och glittret, genom den dubbelt så stora tyngden.
- Den murade **masugnen** är ofta kringbyggd med ett träskjul. Både själva ugnen ensam och densamma tillika med det kringliggande huset kallas för **hytta**.
354. **Bergsman** (enligt SAOB): "fordom: person (i sht av allmogeklassen), som idkar bergs- och brukshantering; senare: person (i järnbergslagera: allmogeman), som äger med del i gruva l. bruk förenad jord och idkar bergs- l. brukshantering; numera: innehavare av hemman l. hemmansdel l. tomt i bergslag, i sht järnbergslag."

KAP. XXVIII.

JÄRNVERKET.

Det torde inte vara möjligt att med större konkret åskådlighet, än vad som göres i denna berättelse, för barn, som äro i saknad av tekniska förkunskaper och som inte ha haft tillfälle att besöka ett järnverk, beskriva arbetet, procedurerna, livet och rörelsen vid ett sådant. Att under läsningen göra andra inpass än frågor till barnen om de ha haft den förmånen att se något, som liknar det, som beskrives, torde därför vara överflödigt.

Början av björnhistorien med sina lustiga poängar bereder ett utmärkt tillfälle för barn med dramatiska anlag att lägga dessa i dagen under läsningen av dialogen, och loftalet över järnet i sista stycket sid. 368 lämnar ett förträffligt stoff, både genom form och innehåll, för välläsning ur minnet.

360. **Björnen**, de nordiska skogarnas konung, frukta jägare och zoologer snart skall vara utrotad ur våra skogar, om icke lämpliga åtgärder vidtagas. En början till sådana var borttagandet av skottpenningar på björn och förbudet att jaga eller skjuta björn på de särskilt fridlysta nationalparkernas områden. Emellertid har antalet fällda björnar avtagit de senaste årtiondena, och björnen torde ännu förekomma huvudsakligen inom de vilda skogarna från nordligaste Dalarna norrut. Sommaren 1910 sågs en björn i Torsåker i västra Gästrikland. Samma år fälldes 4 fullvuxna björnar i Sveg i Härjedalen. Under hela 1913 sköts i Sverige ingen björn. Då sommaren 1918 en björnhona med unge blivit sedd vid ett fäbodställe nära Gävle—Dala järnväg, tycks det, som om björnen icke vore alldeles försvunnen ur dalaskogarna.

Vintern 1917 har Svenska naturskyddsföreningen hos K. M:t anhållit om total fridlysning av björn under minst 10 år antingen över hela landet eller åtminstone inom Värmlands, Kopparbergs, Västmanlands, Gävleborgs och Jämtlands län. De flesta länsstyrelser ha tillstyrkt densamma, men frågan är, när detta skrives, ännu icke avgjord.

I dagspressen har det argumenterats för och emot björnens utrotning. Å ena sidan fruktar man hans skadegörelse på boskapen och farlighet för människan, men från den andra sidan svaras det, att björnen är godmodig av naturen, såvida han inte blir utmanad eller retad, och att man lugnt kan ställa sig att betrakta en björn, om man möter den. De flesta björnar fällas för det dyrbara skinnets skull av lappar och nybyggare. Men sällan händer det, att björnen river en renko eller en häst. Skulle så ske, medgives, att björnen måste eftersättas, ty får han smak på kött, nöjer han sig inte längre med växtföda.

362. **Ekshärads socken** ligger i Värmland i Älvdals härad. Den omnämnes i Afzelii sagohävder och "Svenskarna" för sin efter Digerdödens dagar övervuxna kyrka.

— **Garpenberg** — namnet härledes av det medeltida namnet *garpar* = tyskar — är namn på såväl själva socknen som på en stor skogsegendom med slottslik mangårdsbyggnad. G. ligger öster om Dalälven och nordost om Hedemora. I dess skogar ha intill senaste tid funnits björnar, men hur det har blivit för dessa efter den stora skogsavverkning, som vintern 1911 igångsattes, är icke gott att säga. Till G., som är kronoegendom, är numera statens förskola till Skogshögskolan förlagd.

364. I den höga, murade **masugnen** nedstjälpas uppifrån den s. k. masugnskransen varvtals med kol, järnmalm och vissa lämpliga mineral, som skola hjälpa till att borttaga föroreningar ur malmen. Antändningen av kolet sker nedifrån, och vid förbränningen bildas gas (kloxid), som stiger uppåt och varav en del ses förbrinna i luften (**masugnslågor**). I hettan skiljes genom kemiska processer järnet från vissa främmande ämnen i malmen, som gå bort i gasform och i slaggen. Både denna senare och det rinnande, vitglödande järnet sjunka till botten och tappas ut nedtill i formar. De stelnade järnklumparna kallas tackor, därav namnet tackjärn. Tackjärnet är råvaran för all annan järntillverkning.

— **Järn** i fullkomligt rent tillstånd har ingen praktisk användning. Det järn, som vi använda till så många olika ändamål, har fått sina speciella egenskaper framför allt genom den procent av kol, som med konst har tillförts detsamma. Den största kolhalten har tackjärnet, som till följd därav icke kan smidas, endast gjutas, t. ex. till kaminer, grytor; den minsta kolhalten har däremot stångjärnet. Genom upphettning eller smältning under tillförsel av luft och andra kemiskt verksamma ämnen befrias tackjärnet från större eller mindre mängder kol. De sålunda "färskade" järnstyckena hamras ut till stänger, därav namnet **stångjärn**. Detta sker i **stångjärnsmedjor** (s. 367).

Ju kolfattigare järnet är, dess mjukare, smidbarare och tånjbarare är det. Stång- eller smidesjärnet kan smidas och valsas ut, varjämte vid hög temperatur två stycken kunna sammanvällas till ett. — En mellansort är det **hårda järnet**, stålet, som låter **hårda sig** till skärande verktyg och dessutom kan få samtliga de övrigas egenskaper, nämligen att kunna gjutas, smidas, valsas, uttånjas och sammansvetsas.

— **Hammare**, smideshammare, drivas dels med vattenkraft, dels med ånga eller sammanpressad luft o. d. De användas bl. a. till att slå ihop smältor av metaller till ett stycke eller till att ge smidbart järn en annan form, än det har, såsom t. ex. att hamra ut järntackor till stänger. — Bland vattenhammare märkas de små spikhamrarna, som kunna göra ända till 300 slag i minuten, och de tunga stångjärns-hamrarna med omkring 100. — Vid **ånghamrarna** åstadkommes lyftning därigenom, att ånga insläppes i cylindern under kolven, som då går i höjden och tar det s. k. hammarblocket med sig, varefter detta sjunker ned genom sin egen tyngd. Genom noga beräknad påsläppning av ånga under och ovanför kolven kan man fullständigt reglera slagets styrka, så att man kan åstadkomma det svagaste slag med den tyngsta hammare. En annan fördel med ånghammaren är naturligtvis, att den är oberoende av tillgången på vattenkraft.

366. **Bessemerblåsning** har sitt namn efter engelsmannen Henry Bessemer, † 1898, som år 1855 fick patent på en metod att genom inblåsning av luft i smält tackjärn förvandla det till stål. Hans uppfinning bearbetades sedan av den svenske

konsuln G. F. Göransson å Sandviken, som var den förste, vilken praktiskt tillämpade den. Den "runda kula", som omtalas i läseboken, är en päronformig stjälpugn, i vilken det flytande tackjärnet från masugnen hålles. Det "färskas" där genom den i massans inre inblåsta luften till kolfattigare järn, stål, av den kolhalt, som önskas. På lågans och gnistor-nas utseende kan den person, som leder blåsningen, bedöma kolhalten, och efter den storartade, praktfulla processens slut stjälpes ugnen kring sin axel och tömmer den sitt innehåll i särskilda pytsar, som sedan föras till valsverk och smedjor.

KAP. XXIX.

DALÄLVEN.

Dalarna med sin ståtliga historia, sina intressanta, uråldriga dialekter, sina ännu bevarade gamla sedvänjor och talrika folkdräkter har blivit kallat »Sveriges hjärta». Det är det landskap, där bönderna ha spelat en roll, bonde-eposets hemland, och det har ännu att framvisa en alldeles egenartad folktyp.

Att, såsom Selma Lagerlöf har gjort uti Dalälvens saga, framställa Dalälven som landskapets byggherre och välgörare är synnerligen väl motiverat. Om vi bortse från den andel, som älvarna ha haft uti landytans utformande, så veta vi, att alla i Dalarnas jord påträffade fornminnesmärken vittna om att Dalarnas befolkande har försiggått i den ordning, att människorna ha invandrat söderifrån och småningom sökt sig allt längre och längre uppför älvarna och dessas större tillflöden. Vid början av nyare tiden fanns det utanför dessa älvdalar endast skogar och öde fjälltrakter. Det blev finnar, som där bröto bygd.

Om älvarnas betydelse i våra dagar såsom flottnings- och samfärdsleder och om den rikedom, som ligger förborgad i deras forsar och fall, dessa våra »vita kol», som kunna göra oss oberoende av de utländska stenkolen, torde vara onödigt att här erinra.

Karta över Dalarna.

Det är den del av Dalarna, som brukar kallas Bergslagen, som »pojken» först får se. Denna bergslags rike- dom utgöres numera av järnhanteringen, medan däremot också silvret, hämtat från silverbergslagen i Stora Tuna socken, under medeltiden spelade en stor roll.

Man skiljer på Övre Dalarna, landskapet kring de skilda Öster- och Västerdalälvarna, med tydlig Norrlands- natur och Bergslagen (nedre Dalarna), eller södra och syd- östra delen av landskapet, som mera liknar det övriga mellersta Sverige. Med »Dalarna» menades under medel-

tiden endast de stora dalgångarna kring Siljan och de båda stora älvarna, såsom t. ex. i uttrycket »menige allmoge av all dala (= från alla dalarna)». Uttrycken att »resa uppåt Dalarna», att »komma uppifrån Dalarna» ha ännu i dag t. ex. i Falun denna betydelse. Det är endast i Övre Dalarna, som de egentliga dalmålen talas. På övriga orter hör man variationer av det s. k. bergslagsmålet, dit bl. a. Falumålet räknas. — De rester av fornböjningen, som kvarstå i uttrycken »i Dalom», »vid älvom, på berg och i dalom (dat. plur.)»; Dalavapnet, Gävle—Dala järnväg (gen. plur.), torde observeras.

373. **Grängesberg**, som till största delen ligger inom Dalarna i Grängärde socken, är mellersta Sveriges rikaste järngruvfält med mer än 500 gruvor. Fastän den rika malmtillgången var känd redan på Gustav Vasas tid, är det först i slutet av förra århundradet, som malm i större mängd där blivit brutet. G:s järnmalmer äro nämligen mer eller mindre fosforhaltiga, och det var först sedan metoder blivit uppfunna att tillgodogöra sig sådana malmer, som de stigit så oerhört i värde. En stor del av brytningen exporterades före världskriget till Tyskland, endast hälften förarbetades vid svenska järnverk, t. ex. Domnarvet.

G:s gruvor ägas av flera olika bolag, bl. a. Stora Kopparbergs bergslags a.-b. och trafikaktiebolaget Grängesberg—Oxelösund, men stå under gemensam förvaltning. Största rörelsen bedriver det sistnämnda bolaget, som äger de järnvägar, på vilka exporten äger rum. Anläggningarna vid G., som överträffa allt, vad som finns vid någon svensk gruva, äro i jämnhöjd med de förnämsta i utlandet. Alla maskiner drivas med elektricitet, som erhålles genom överföring från kraftstationer, den största belägen på sex mils avstånd i Mockfjärd vid Västerdalälven.

— **Ludvika** (fordom Lodvika) köping är belägen vid sjön Vässmans sydöstra strand. Vid sjöns lilla avloppså ligger Ludvika gamla herrgård ävensom det stora järnbruket. Bland de »stora anläggningarna» märkas vidare Ludvika bruksägares elektriska kraftstation ävensom filialen av Allmänna svenska elektriska aktiebolagets verkstäder. L. har begärt att bliva stad fr. o. m. år 1919.

— **Grängshammar** nära Silvbergs kyrka och Ulvshyttan äro vackra herrgårdar i Silvbergs socken i den gamla »Solvbergs-lagen», där silver tidigare än på något annat håll inom vårt land framsältes ur malmen. Det var om en av de under medeltiden för sin rikedom bekanta solvbergsmännen, som det berättades, att han skodde sina hästar med silver. — Den

ursprungligen s. k. Grängeshyttan ägdes en gång av Gustav Vasa, vars fogde bodde i "Östra Sölberg". Ulvshyttans tackjärn är en specialitet, som är högt värderad.

373. **Stora Tunas** (av **tun**, inhägnad plats) vidsträckta slätt på ömse sidor om den förenade Dalälven är bördig och tätt bebyggd samt omgiven av en ram av vackra, skogklädda berg. Den är en urgammal bygd med fornminnen från brons- och järnåldern. Under medeltiden och nyare tiden samlades dalkarlarna där till rådslag eller krigståg. Det var invid Stora Tuna kyrka, som Gustav Vasa anställde sin räfst med de upproriska dalkarlarna 1528. Den nyrestaurerade kyrkan anses vara det största och vackraste templet på Sveriges landsbygd. På kyrkbacken står en minnesvård över Joh. Ol. Wallin, som var född inom socknen. — Ända till 1908 hade Dalregementet sin mötesplats på Rommehed i Stora Tuna (jfr "Marschen går till Tuna").
- Om **Torsångs** socken vid Runns sydvästra strand med det historiska Ornäs se s. 390.
- **Flottbroar** äro träbroar, fastspikade på en eller flera förankrade flottor av timmerstockar. De ligga tätt över vattenytan, varför vattnet brukar spruta upp högt omkring hjulen på åkdonen.
- Fallet vid **Domnarvet** (egentligen: Domarearvet) driver detta stora järnverk, Sveriges största; **Kvarnsvedsfallet**, 6 km. ovanför Domnarvsvorsen, driver Kvarnsvedens träsliperi och pappersbruk, det största i Europa, båda belägna i Stora Tuna och tillhöriga Stora Kopparbergs bergslags a.-b. Vid Fors-huvud, det översta och största av Dalälvens vattenfall i St. Tuna, är f. n. under anläggning den största av nyssnämnda bolags kraftstationer i denna socken.
- **Färja** över en flod brukar begagnas, där av ekonomiska skäl en bro icke kan anläggas. Den ser ut som en bred brygga med räcken på de mot stranden vinkelräta sidorna. De två övriga sidorna, där åkdon böra kunna köra in från den ena stranden och ut vid den andra, äro långsluttande. Är det lugnt väder och föga ström i floden, kan färjan ros med åror; eljest begagnas ofta en mellan bäge stränderna löst spänd draglina.
- **Järnvägarna**, som "följa" älven kortare eller längre sträckor, äro i södra delen av landskapet: Södra Dalarnas järnväg mellan Krylbo och Borlänge samt Siljansbanan mellan Borlänge och Insjön; de, som "**korsa**" den, äro: vid Domnarvet Bergslagens järnväg, vid Kvarnsveden Falun—Västerdalarnas och vid Duvnäs i St. Tuna Siljansbanan, numera tillhörande Södra Dalarnas järnväg.
374. **Älvbrinken** (**brink** = brant backe) kallas stranden, emedan den förete mer eller mindre höga "nipor", uppkomna därigenom, att Dalälven skurit sig djupt ned i sandlagren.

374. **Översvämningarna** av Dalälven ha ofta vållat stor ödeläggelse på stränderna och där belägna byggnader. Den stora ökningen av vattenmängden om våren beror på snö- och is-smältningen först i den närmaste trakten, **hemfloden** (s. 375), sedan, från mitten av maj till slutet av juni, uti de avlägsnare bergstrakter, därifrån älven och dess bifloder få sina tillflöden, **fjällfloden**. När någon gång dessa "floder" komma samtidigt, stiger vattnet så våldsamt, att stor skada åstadkommes. Det har en gång sett hotande ut för själva Leksands kyrka, som är belägen på en udde vid älven. I gamla beskrivningar om de stora floderna av år 1659 och 1860 finnas berättelser om hur hela byar blivit förstörda, hur man rott på landsvägarna ända in till kyrkorna, hur prästen rott från prostgården till sockenstugan och stigit från båten direkt in på trappan o. s. v. 1916 års vårflod tycks ha varit den största på ett par sekler.
- **Dalälven** är Sveriges längsta flod, 455 km., men därför icke den största. Vid bestämmandet av en flods betydenhet måste man, som bekant, ta hänsyn till dess vattenmängd, dess flodområde, dess hastighet och djup ävensom beskaffenheten av dess bädd. I avseende på vattenmängd och vattenområde är D. endast den fjärde av våra älvar. Främst komma då i följande ordning: Göta älv—Klarälven, Torne älv och Ångermanälven, vilken senare uppgives vara den vattenrikaste.
375. Med **fjäll** menas egentligen berg eller bergsträckningar, som räcka mer eller mindre högt upp över trädgränsen.
- **Storvätteshågna** (**hågna** är i Härjedalen benämning på ett större fjällparti med brant stupande väggar; allmogen härleder ordet av **hånga**), som utgör högtoppen av Långfjället, är Dalarnas högsta fjäll (1,203 m.).
- **Städjan**, vars topp har ansetts påminna om ett (smides-) städ, är 1,176 m.
379. **Hycckeberget** öster och **Väsaberget** väster om älven i Älvdalens socken äro berömda för storslagna utsikter.
- **Älvdalens** socken erbjuder mycket av intresse. Där talas ett "mål", som är det älderdomligaste av alla daldialekter, där finnas uråldriga bostäder med runinskrifter. I likhet med **Orsa** och flera andra dalsocknar har Älvdalen stora s. k. besparings **skogar**, som tillhöra kommunen och av vilkas avkastning bildats miljonfonder. Dessa gemensamma inkomster användas för kommunala ändamål, såsom till uppbyggande av skolor, anläggande av vägar m. m., och invånarna äro tack vare dem befriade från kommunalskatt.
380. **Nås** är den äldsta av alla Västerdalsocknarna, och bygden påstås vara bruten av jättarna. Slaggen efter myrjärnet kallas **hedningaslagg**. Älven har här så låga stränder, att vårfloden titt och ofta förorsakat de svåraste översvämningar. Det är till Nås, som Selma Lagerlöf har förlagt handlingen

i sin stora roman Jerusalem. År 1896 utvandrade nämligen 37 Nåsbönder till Jerusalem för att där i "Guds heliga stad" kunna föra ett rent kärleksliv redan på jorden.

380. Här må nämnas också **Mockfjärds** lilla kapellförsamling. Av gammalt är den känd för sin spetsknyppling, som i senare tid blivit återupptagen och upparbetad genom hus-hållningssällskapets försorg. I den fordom praktfulla Stopforsen är numera en storartad elektrisk kraftstation. Dessa anläggningar hota att göra slut på det rika laxfiske, som förr bedrivits här.

— **Siljansdalen**, Dalarnas hjärta, är den bredaste av alla dalarna i Dalom och vida bekant för sin skönhet. Siljan är vid vissa dagar bedårande vacker. De sakta sluttande stränderna äro till största delen odlade och bebyggda högt upp, medan på somliga håll bergen tyckas resa sig brant ur sjön och på avstånd förtona i ljusa, blånade färgskiftningar. Högst är **Gesundaberget** (513 m.) i nordväst, Siljans största prydnad. Ett gammalt dalarim säger: "Om Siljan vore mjölk och gröt Gesundaberget, då vore jag så innerligen nöjd med gamla Sverget." — Mera leende är **Lerdalsberget** öster om Rättviken, den största av Siljans vikar.

Vad Siljan själv beträffar, så finns det om den, liksom om andra märkligare sjöar, en mängd sägner. Det berättas t. ex., att då man fordom med 450 famnars (c:a 800 meters) tåg förgäves sökte nå dess botten, skall en röst ha låtit höra sig, som sade: "Vill du veta mitt djup, så mät min längd!" Själva den lärde Hakvin Spegel säger i "Guds verk och vila":

"Dalkarlar fara kring uti den långa Silja,
som hålls för bottenlös, och efter man kan smaka,
att hon om sommaren är nästan salt som laka,
då gissar man, att där en lönngång måste vara,
så havet kan ditåt på vissa tider fara."

Emellertid är Siljans största uppmätta djup 125 m., och dess vatten, långt ifrån att vara salt, är ovanligt klart och välsmakande, kanske till följd av den fasta sandbotten och den friska strömningen av Österdalälven. — Siljans längd från Mora till Leksand är 36 km. och dess bredd från Rättvik till motsatta stranden 24,5 km. — Det förnämsta tillflödet är Österdalälven, som vid Mora Noret (nor = trångt ställe i ett vattendrag) faller ut på samma ställe som Orsasjöns utlopp. På näset mellan Siljan och älven finnas där väldiga sandavlagringar, som man i forna tider förstärkt genom pålning för att förhindra älvens genombrott. Också vid älvens utflöde ur sjön vid Leksands Noret synas mäktiga sandlager. Om Siljans omgivning se kap. XXXI.

381. **Insjön** ligger till största delen i Åls socken och har ångbåtsförbindelse med Leksand nästan hela året. Den är berömd för de hundratals vildsvanor, som pläga tillbringa vintern där, emedan en del av sjön på grund av det starka älvdraget sällan fryser till.

381. **Gagnefs socken** omkring de båda Dalälvarnas nedre lopp har talrika genuina dalabyar på älvstränderna, bl. a. **Mjälgen** vid älvmötet. I Gagnef kan man säga att det egentliga Dalarna, d. v. s. Övre Dalarna, börjar. **Österdalälven** bildar ovanför kyrkan de mäktiga Grådafallen, men är eljest segelbar åt ena hållet ända till Leksand och nedom fallen till Båtsta i Stora Tuna. **Västerdalälven**, som har en vidare floddal och bildar flera forsar, närmar sig älvmötet under nästan ormlika slingringar. Se för övrigt kap. XXXII.

382. **Sjön Runns avloppså**, som kallas Lillälven, flyter in i Dalälven vid Torsångs kyrka. Den är den förenade Dalälvens största tillflöde.

— ...bredd ut sig som sjöar... Bland de sjöliknande utvidgningarna av Dalälven må nämnas: Hovran öster om Hedemora, Bysjön och Hedesundasjöarna. Mellan sjöarna äro forsar och fall, såsom Avestaforsen och Näsforsen strax väster om Bysjön, där numera en stor kraftstation är utbyggd.

— Vid **Söderfors** blir älven starkt sammanträngd av den stora Jörtsön, på vilken såväl järnbruket som den storartade, berömda parken ligger. S. har från sin anläggning (1676) och till senaste tid varit Sveriges enda ankarbruk, som tillverkat alla flottans skeppsankare. S. är besjunget av Böttiger: "Såg du hur Dalaälven sam" etc. Samtliga egendomar tillhörande Söderfors aktiebolag ha övergått till St. Kopparbergs bergslags a.-b.

— **Älvkarleby vattenfall**, 9 km. från Dalälvens utlopp, äro numera inköpta av svenska staten, och en storartad kraftstation är därstädes anlagd, som beräknas att lämna cirka 45,000 hästkrafter för industriens, järnvägarnas och belysningens behov. Stockholms stad äger däremot Untrafallen mellan Söderfors och Älvkarleby, vilka kunna leverera lika många hästkrafter från en kraftstation, ursprungligen beräknad att bli färdig 1918. **Älvkarleö** gamla järnbruk på ön av samma namn tillhör Söderfors aktiebolag; se ovan. — Älvkarlebyfallen ha med avseende på vattenmassan varit bland de ståtligaste i landet. Det ovanför belägna turisthotellet har vartiden plägat vara överfyllt av resande, som dels njutit av det storslagna naturskådespelet, dels roat sig med att följa laxfisket i älven.

Som bekant, har skalden Karl-Erik Forsslund gripits av samma idé som Selma Lagerlöf, själv följt Dalälven "från källorna till havet" och har f. n. under utgivning ett stort anlagt arbete, vari han framlägger resultatet av sina studier.

KAP. XXX.

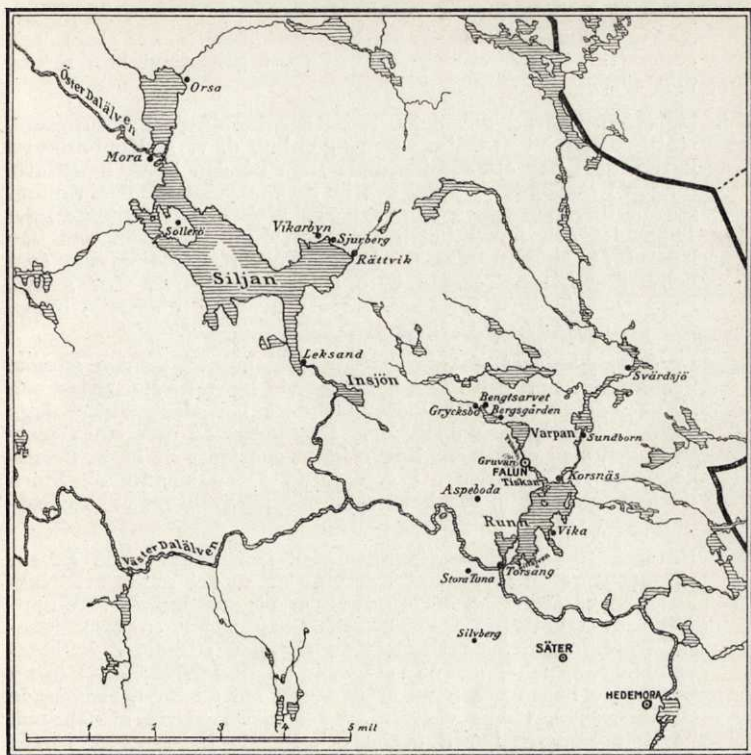
BRORSLOTEN.

Falun, Dalarnas huvudstad, är den enda stad, som Selma Lagerlöf i sin läsebok direkt beskriver. Detta torde ha sin förklaring dels uti den omständigheten, att hon själv är bosatt därstädes och särskilt intresserad av och förtrogen med en del platser i staden och dess omgivning, dels däruti, att då hon ville skildra Dalarna som hemmet för ett urgammalt bergsbruk, Faluns historia ju är intimt knuten till den minnesrika koppargruvans öden.

Då årligen ett stort antal skolresor har Dalarna och Falun till mål och de talrika kulturhistoriskt intressanta minnena från den gamla gruvstadens forntid, vilka äro att studera inte bara i museerna i Falun utan också i det fria, kräva en del förutsättningar för att bli rätt uppfattade, har det till detta kapitel blivit gjort rätt stora tillägg.

384. **Den gamla gruvstaden Falun** har helt och hållet koppargruvan att tacka för sin tillkomst. Den slätt, *fala*, som utbredde sig öster om "kopparberget" på båda sidor om den lilla Falueller Östanfors-ån, blev redan under medeltiden en viktig handelsplats, där råkopparn sannolikt var den förnämsta exportvaran, vilken tyskarna förde till Lybeck och Danzig för att där bearbeta. 1609 upphöjdes platsen genom formliga privilegier till köping, och Gustav II Adolf var mycket intresserad för denna köpings förvandling till stad. Hovet tog 1622 sin tillflykt dit undan pesten, och G. A. säges själv ha bestämt platsen för den nya kyrkan, men det var först under Kristinas förmyndarregering, 1641, som Falun erhöll sina stadsprivilegier. Av benämningen ("köpingen" eller) "staden på Falune" (dativ med efterhängd artikel av nom. *fala*; jfr namnet Falköping) uppstodo namnen Falu stad (obest. gen. sing.) och Falun.

Stadens första bebyggare, som naturligen utgjordes av bergsmän och gruvarbetare, slog sig ned väster om ån närmast kopparberget, men småningom skedde bosättning också på andra sidan. Parallellt med Faluån löpte på dalbotten i äldsta tider en grusås, längs vars rygg en boskapsstig gick fram. Utmed denna väg, som nu är stadens längsta och förnämsta gata, Åsgatan, nära 2 km. lång, växte småningom

Karta örer Falutrakten.

små trähus upp, och än i dag återfinner man namnen Yttre Åsen och Övre Åsen såsom betecknande stadsdelar. De tvärgator, som skära Åsgatan, bilda backar mot öster och väster, och själva Stora Torget ligger på den forna åsens brant slutande västra sida. Numera breder staden ut sig uppåt de gröna höjderna i öster, vilken sida av staden en witzare kallat den "ljuvliga" i motsats till den "gruvliga".

384. Sjön Tiskan ligger något högre än Runn, och ångbåtsförbindelsen möjliggöres därför medelst en sluss. "Tiskasjöberg" kallas i medeltida handlingar det stora kopparberget.

— ... som en riktig öken ... Den forna "roströken" från kopparrostarna hindrade allt slags växtlighet; icke ens mossor och lavar kunde trivas på stenarna, utan klippblocken voro, och äro ännu delvis, alldeles nakna. Numera har man med fram-

gång börjat plantera skog här och där på dessa sluttningar, men på sina ställen är marken så uppfylld av slagg och genomträngd av vitriol, att icke ett grässtånd kan skjuta upp där.

384. De två kyrkorna äro båda i detta århundrade restaurerade, ståtliga och intressanta. Den "gamla", d. v. s. Kopparbergs kyrka, som har ett dominerande läge på den östra bergssluttningen i stadens norra del och är sockenkyrka för den runtom staden liggande Stora Kopparbergs socken, härstammar från 1400-talet och har minnen från katolska tiden, då den var helgad åt jungfru Maria. Den "nya", Kristine kyrka, som behärskar Stora Torgets övre sida och vars av ärg gröna, kopparklädda torn förlänar den ett ovanligt utseende, byggdes på drottning Kristinas tid.

— **Bergslagskontoret**, det forna "Magasinshuset", är den gängse benämningen på den stora byggnad vid hörnet av Åsgatan och Stora Torget, där Stora Kopparbergs bergslags aktiebolags huvudkontor har sina lokaler. Intressant är den stora festvåningen med en rik samling oljefärgsporträtt av bl. a. Bergskollegiets presidenter uti den forna "Magasinssalen", Stora Bergslagssalongen, där bolagsstämmorna ävensom större festligheter i staden ha pläгат hållas.

385. De små rödfärgade envåningshusen, som ofta vända gaveln åt gatan, ge en intressant karaktär åt en del gator uti kvarteren på västra sidan om ån. "De se ut, som om de vore uppförda av träbitarna i en leksakslåda," säger en tysk rese-skildrare. Särdeles pittoreskt te sig små stugor, s. k. hyttkammare, som här och där stå kvar på slagghögarna. I forna tider voro husen också på östra sidan om ån låga, rödmålade envåningshus, vilkas väggar av roströken gjorts svartbruna. "Allestädes voro husen brune och liksom balsamerte, varför de ock längre uthärda," säger Linné 1734. "Husen stå ofta 200 år, ty röken bevarar dem. Icke brinna de heller i våld." Om också roströken gjorde trävirket motståndskraftigt mot eld, så har dock staden härjats av svåra eldsvådor.

— **Fabriksbyggnaderna** äro bl. a.: den stora svavelsyrefabriken, där av svavelkis från gruvan beredes den för tekniska ändamål numera så outhärliga svavelsyran; rödfärgsverket, där den berömda Falu rödfärg likaledes av svavelkis beredes; det gamla extraktionsverket, där på både "våta" (medelst syror) och "torra" (genom värme) vägen koppar ur kopparkisen utdrages (extraheras) och där även det guld och silver, som malmen innehåller, tillvaratages; vidare den nyligen anlagda ättiksfabriken samt, längst i söder, strax utom stadens område, den stora vagn- och maskinfabriken vid Främby.

— Med **gruvkonster** ("vattenkonster") menas i dagligt tal ofta de jämnlöpande ledningar av trä — på sina ställen i Bergslagen milslånga —, med vilkas hjälp pumpverken, som skola befria gruvorna från vatten, drivas. Genom sinnrika anordningar överföres kraft t. ex. från ett högre beläget vatten

medelst ett system av "konststänger", som gå fram och tillbaka, till pumpstängerna i gruvan och förlänas dessa en upp- och nedgående rörelse. Dessa "stänggångar", som med sitt gnisslande, knarrande ljud äro så karaktäristiska för Bergslagerna, äro nu på de flesta ställen ersatta av elektriciteten som drivkraft. Många "konster" äro uppfinningar af Kristofer Polhem, som år 1700 utnämndes till konstmästare vid Falu gruva. Hans intressanta modeller finnas uppställda å museet i den gamla Kopparvägen i Falun.

385. Bland **ålderdomliga byggnader** i närheten av gruvan torde särskilt den vackra vita byggnad med torn och kopparkupol, som är belägen mittför nedgången till gruvan, den s. k. Anfarten, ådraga sig intresse. Den kallas omväxlande Gruvhuset, Gruvstugan ävensom Gruvkyrkan, därför att där fordom höllos gudstjänster för gruvpersonalen. Även sammanträdde där gruvrätten, som intill 1850 hade att döma i vissa mål, såsom tvister mellan bergsmännen om skogs-lotter m. m.
- **Slaggbergen**, slaggvarpen, varphögarna (jfr notvarp och värpa, egentl. kasta, samt ty. werfen, warf), somliga i form av ganska höga pyramider, förläna trakten, särskilt när de äro snötäckta, ett högst intressant utseende. I slaggbergen vid Falun finns kvar mycket guld, som man i forna dagar ej förstod att utdraga.
 - **Rostugnarna**, där den nybrutna kopparmalmen glödgades för att befrias från en del svavel och som gävo upphov till den så illa beryktade roströken (= genom svavlets förbränning alstrad svavelsyrlighet), finnas icke kvar, då man övergått till andra metoder för malmens behandling.
 - **Stöten**, Storgruvestöten, det allbekanta stora, gapande svalget vid Falu gruva, uppkom genom ett ras midsommardagen 1687, varvid många av de präktigaste fyndorterna förstördes. Man hade brutit malm i stora, väldiga rum utan att tänka på att förse väggar och tak med tillräckliga stöd av murar o. d. och staplat massor av gråberg ovanpå taken. Numera igenfyllas håligheter med det ofyndiga, d. v. s. icke malmförande, berg, som man lösbrutit. — "Stöt" är eljest den allmänna benämningen på de vida gruvhålorna å gruvfälten.
 - **Signalklockan** har till uppgift att tillkännage, att gruvpumparna äro i rörelse.
386. ...**klargult vatten**... Slammet på botten är gulrött genom utfällt järnoxidhydrat (järnockra), som av vattnet blivit upptaget ur de i luften lätt vittrande malmerna.
- **förstörda byggnader**: dels lämningarna efter en nedbrunnen koboltfabrik, dels av ett sågverk, Tisksågen (numera också av det i boken omtalade **Svavelkoket**, varav endast en grushög återstår).
 - Av **Tisksågen**, som låg på västra stranden av Tisken, mitt emot järnvägsstationen på den östra, återstår numera endast ett St. Kopparbergs bergslag tillhörigt boställe med trädgård

och en av en klar bäck genomfluten björkhage, som gränsar intill den nyanlagda präktiga Idrottsplatsen. Man har därifrån en utmärkt utsikt över den vackra sidan av Falun. Skälet, varför Selma Lagerlöf särskilt intresserat sig för detta ställe, är, att hon är mycket förtrogen med detsamma, otaliga gånger vandrat dit genom kalmarkerna och över den gula gruvbäcken, då hennes syster i många år haft sitt hem därstädes. I början av 1900-talet, då gossarna i familjen voro små, hade dessa många mekaniska anläggningar i den lilla bäcken i björkhagen och tillverkade själva en kanot för sina utfärder på Tisken.

388. **Stämjärnet** liknar en mejsel, men har vass egg och tjockare handtag, varpå slås med en hammare; användes t. ex. för att i trä hugga ut fyrkantiga hål för pluggar, proppar o. d.
389. **Bergmästare** kallas de tjänstemän, som ha närmaste tillsynen över gruvdriften. Sverige har f. n. 6 bergmästaredistrikt. Bergmästaren i Gävle—Dala distrikt bor i Falun.
- Uttrycket **brorslotten**, d. v. s. den större parten vid delning, har sin upprinnelse uti den förordning i Birger jarls arvs-lagar, varigenom broder ärvde dubbelt mot syster. Jfr talesättet "åtaga sig brorslotten av arbetet". Vad beträffar sägnen om den fördolda (försvunna) brorslotten av en gruvas malmskatter, så äro dylika gängse vid flere gruvor än Faluns. En sägen vill t. ex. veta, att ett berg i Envikens socken, som också innehåller koppar, skulle vara "brorslotten till Kopparberget".
390. **Torsångs** (= Tors angr, vik) socken, som numera omfattar endast den sydvästra stranden av Runn, tillhör den allra äldsta odlade bygden i Dalarna, och dess kyrka (numera stilfullt restaurerad) säges vara Dalarnas äldsta. Folketymologien vill, att en klumpig figur i gråsten och tegel å den ålderdomliga kyrkans västra gavel skall föreställa guden Tor. — Socknen var fordom mycket vidsträcktare än nu och omfattade bl. a. hela trakten kring Kopparberget. Det anses, att Stora Kopparbergs socken i början av 1400-talet blev avskild därifrån.
- **Klövjehästar** användas för att bära bördor på bergvägar, som ej kunna befaras med åkdon. Varorna klövjas därvid (jfr klyva), d. v. s. fastgöras vid en packsadel, så inrättad, att tyngden jämnt fördelas på båda sidorna.
- **"Kårebocken"**. Vad beträffar sägnen om kopparbergets första upptäckande, så finnas många varianter därav. Alla överensstämma dock däruti, att bocken (geten) tillhört en i Torsång bosatt finne. Vid Falu gruva har ända till senaste tiden visats en överbyggd stubbe, där den (bonde eller vallkulla) skulle ha setat, som märkte den ovanliga färgen hos djuret. Sägnera skilja sig för övrigt i fråga om vilken färg det var och om den fastnat på hornen eller i raggen, huruvida bonden eller bocken hetat Kåre o. s. v.

392. **Kårarvet** är en egendom väster om Falun. Efter vilken Kåre den är uppkallad, är obekant. Att gårdsnamn sluta på **-arvet** är synnerligen vanligt i Dalarna, t. ex. Lars-, Britts-, Bengts-, Domnarvet.
- ... en stor koppargruva... "Storgruvan", den äldst bearbetade, uppkom genom sänkning, allteftersom den i dagen ligande malmen blev bruten.
- "... som ligger fritt och ohägnat..." Om någon i våra dagar önskar bearbeta en malmfyndighet, som han upptäckt, måste han inlämna ansökan om att få "inmuta" den — såsom termen lyder — hos bergmästaren i distriktet.
393. **Vargar** finnas i Dalarna numera endast i det allra närmaste grannskapet av fjällen i Särna och Idre. I en resebeskrivning av år 1635 heter det: "Kring Falun finnas många och ganska stora vargar."
394. **Kopparbergsmännen**, eller delägarna i gruvan, åtnjöto redan under medeltiden, såvida de bedrevo bergsbruk i egna hyttor, skattefrihet, "bergsfrälse", för sin jord, för att de bättre skulle kunna "bruka berget". Om dessa bergsmän användes stundom uttrycken kopparadeln, bergsadeln. Deras utmärkelsetecken var en yxkåpp, d. v. s. en grov kåpp med en liten miniatyryxa, som begagnades vid promenader. Dalkarlarnas skrivelser till konungen eller de andra landskapen brukade börja med: "Vi kopparbergsmän, silverbergsmän och järnbergsmän och menige allmoge av all Dala (syftande på kopparberget vid Falun, silverberget i Stora Tuna och järnbergen i södra Dalarna). — "I äldre tider," berättade i början av 1600-talet Leksandsprosten Terserus för en engelsk resande, "ansågo sig dessa bergsmän lika goda med adeln, och de voro så övermodiga, att icke ens konungen fick utan deras tillåtelse överskrida bergslagens gräns. Gustav Vasa var den förste, som förödmjukade detta nackstyva folk... Varje lördag kommo gruvarbetarna bittida om morgnarna upp ur gruvan, skickades i bad och fingo tvätta sig väl rena till sabbaten, varefter de infunno sig i kyrkan, klädda i sin pittoreska dräkt och omgjordade med ett läderbälte, fullsatt med silverprydnader. Främst till kyrkan gingo de rika bergsmännen, beledsagade av sina väpnade gruvarbetare, stundom hela hundra till antal. Vid bröllop och offentliga högtidigheter infunno sig storbergsmännen med sina följesmän, som stodo med dragna svärd, under det skålen för deras husbonde dracks, för att värna honom mot förräderi."
- **Gruvschakt** åstadkommas genom sprängning eller annat gruvarbete och ha till ändamål att göra gruvans inre tillgängligt för arbete. Genom schakten uppfordras malmen och gruvvattnet samt befordras luftväxlingen, genom schakten går manskaper i hissar eller på stegar och trappor. Falu gruva har 14 lodräta schakt, av vilka "Fredriks" är det djupaste i Sverige, 343 m. under dagytan. — De gångar, som man utspränger i gruvan dels för att åstadkomma förbindelse de

olika rummen emellan, dels för att uppsöka nya fyndigheter, kallas för orter.

394. **Stora Kopparbergs bergslag.** Det var på 1600-talet, som man började använda benämningen *Stora kopparberget*. Man hade nämligen då upptäckt det s. k. *Nya kopparberget* i Västmanland. Man kan säga, att Falu gruva från början tillhört ett *bolag*, och som delägare nämnas under medeltiden både andliga och världsliga stormän, biskopar såväl som riksråd, liksom senare de första Vasakonungarna, varjämte Gustav I bestämde, att kronan skulle äga vissa andelar i gruvan. — I början på 1600-talet fastställdes gruvdelarnas, de s. k. *fjärdeparternas*, antal till 1,200. Sedan det visat sig välla stora olägenheter, att ägarna själva turvis läto bryta malmen i gruvan, beslöts i början av 1700-talet att verkställa själva brytningen för gemensam räkning, men skulle malmen sedan fördelas genom lottning mellan bolagsmännen. Dessa voro antingen ägare av hyttor och smälte själva, under kontroll av bergmästaren, sin malm, s. k. *brukande bergsmän*, eller också sålde de densamma till hyttägare. Ifrån 1862 bedrevs också smältningen för gemensam räkning, och 1888 ombildades slutligen bergslaget till aktiebolag.

Bolagets ursprungliga ändamål var endast att bearbeta koppargruvan. Men allteftersom koppartillgången minskades, blev styrelsen betänkt på att förvärva även andra inkomstkällor. Så inköptes 1689 *Domnarvets sågverk* och så småningom en mängd skogar. År 1735 övergick man också till järnhantering. — När man talar om *Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag*, måste man liksom om Falu gruva begagna sig av superlativer. Det är sannolikt det äldsta bestående bolag i världen (med privilegier av år 1347), och det är Sveriges största industriidkare och egendomsägare, då det har skogar till en ytvidd lika stor som *Gottlands*. Bolaget är vidare Sveriges största tillverkare av järn och stål, dess största exportör av skogsprodukter, det äger Europas största pappersbruk (*Kvarnsveden*) och världens största sågverk (*Skutskär*).

Under de senaste årtiondena tillverkades av bolaget koppar endast för att därav bereda kopparvitriol. Men år 1918 har, på grund av den stora bristen på denna metall i landet, koppar åter börjat i större skala tillverkas i Falun utav malm från bolagets olika gruvor. Ur kopparkisen utdrager man fortfarande också guld och silver, men största avkastningen lämnar den i stora mängder brutna svavelkisen, som bl. a. ger upphov till de värdefulla produkterna rödfärg, järnvitriol och svavelsyra och särskilt efter världskrigets början kommit att ersätta det förr från Sicilien importerade och för pappersindustrien nödvändiga svavlet.

— ...*lägga sina eldar... pinan av röken...* Ur tvenne skildringar från åren 1734 och 1736, den första av Karl von Linné, den andra av en fransk vetenskapsman, må följande citeras. 1. "De göra upp eld på den berghäll, som de änna spränga sönder, och då den är tillräckligt uppvärmd, maka de bort

elden samt begjuta skyndsamt det varma berget med vatten, så att det spricker sönder. Man varsebliver en mängd sådana eldar överallt i gruvan... De olyckliga känna den fara, för vilken de äro utsatta, och en följd härav är också den dysterhet, som härskar ibland dem. Det synes till och med, som om glädjen skulle vara dem förbjuden, ty det är ej tillåtet att vissla eller sjunga i gruvan." (Ända in på 1800-talet beagnade man metoden att medelst eld "uppmjuka" berget, fastän samtidigt också krut, och i senare tid andra sprängämnen, användes.) — 2. "I dessa rum gå 1,200 svarta laboranter, vilka sot och mörker omgiva med rök och os på alla sidor. Väggarna äro mörka av sot, golvet slipprigt av sten, gångarna äro tränga, ingravna såsom av mullvadar, på alla sidor av en skarp kopparvitriol inkrusterde, och taken drypa av det frätande vitriolvattnet. Ras fruktas stadigt, utan förhoppning på en minuts tid av säkert liv, vilket vid minsta knäpp befaras... De här varande olycklige gingo nakna till midjan, havandes för munnen en ullen lapp, att rök och damm alltför hopetals ej måtte insupas. Här gavs icke rådtrum få taga ett rent anddrag, svetten rann ur deras kropp som vatten ur en påse."

394. ...livdömda förbrytare... Under Karl XII:s första regeringshände det, att en Rättvikskarl för tredje resan stöld dömdes till livstids arbete i Falu gruva.
396. **Bläcka** (av fnord. **blik**, glans) är att hugga bort små partier av barken på levande träd t. ex. för att angiva, att de bläckade träden skola vid en gallring huggas. Av sammanhanget i läseboken framgår, att det i detta fall skedde för att utmärka rätta vägen.
- **Utlänningar**, "vattenkonstnärer", införskrevos av Gustav I för att förbättra vattenuppfordringen ur gruvan; skickliga tyska bergsmän anställdes av Karl IX och Gustav II Adolf.
- ...den rikaste koppargruvan... I fråga om kopparrikedom har Falu gruva i hela världen endast en medtävlare (Rio Tinto i Spanien). Men såsom historiskt märklig, genom den roll den spelat i sitt lands historia, har den icke sin like. Den koppar, som gruvan har lämnat från mitten av 1200-talet till våra dagar, uppskattas till en halv miljon ton, vilket är mer än vad som hittills givits av någon annan koppargruva i världen. Dess största kopparproduktion ägde rum omkring år 1650, och fastän tillverkningen sedermera gick tillbaka, var gruvan ännu en hundra år framåt i tiden den största kopparproducenten i världen. Numera levereras mer än hälften av den årligen tillverkade kopparn i världen av Förenta Staterna.
397. Bland **kungarna** var särskilt Gustav Vasa mycket intresserad av gruvan och var den förste, som träffade anstalter för att förädla kopparn i riket, fastän försöken misslyckades. — Efter olika källor må här meddelas några anekdoter om kungabesök i Falu gruva. "Karl IX, vars hjärta tycktes ha mycket av bergets art och väsen, älskade särdeles detta bergs-

lag, vistades ofta där och kallade gruvan 'Sveriges lycka' samt ville, att det stora rummet där skulle heta 'Guds gåvors rum' och andra arbetsrum 'Guds välsignelse' och 'Guds ädla förmering'. Och hans store son, Gustav Adolf, utropade, då han stod i ett av gruvans rum, där den klara kopparmalmen lyste från väggar, tak och golv: 'Var månde någon potential finnas, som har ett sådant palats som det vi nu stå i?' — "Då Gustav Adolf ville gå ned i Falu gruva, uppmanade hans hovmän honom att icke sätta sitt liv på spel. 'Den kung är ingenting värd, som inte själv ser an sin skattkammare,' svarade han. G. A. besökte Kopparberget elva till tolv gånger och stannade år 1613 ett par månader därstädes; drottningen följde flera gånger med honom. — Drottning Kristina var vid gruvan vid ett tillfälle, då kopparröken låg mer än vanligt tung över stället. Landshövdingen i sin inställsamhet bad om ursäkt därför. Men drottningen svarade med utropet: 'Gud låte sådan rök aldrig tryta!' — Karl XI tänkte på bergsmännens både timliga och andliga väl och valde ut en samling texter, över vilka man helst borde predika för gruvfolket. Konungen hade också själv skrivit en bön att läsa vid gruvan. — Då konung Fredrik år 1720 stod vid Stöten, kastade han sin handske i djupet för att se hur lång tid det skulle behövas, innan den nådde botten. Den kungliga handsken blev sedan upptagen och sitter nu inom glas och ram till minne av händelsen."

397. "Svea rikets skattkammare". Ganska tidigt betraktades Kopparberget som kronans egendom, vilken bergsmännen endast mot skatt i koppar fingo bearbeta. Råkopparn, som bergsmännen tillverkade i sina hyttor, måste vägas på kronovåg, och först sedan kronans andel, den s. k. avraden, blivit frånräknad, fingo de smida den i plåtar, stämplade med kronans märke, vilka sedan kunde försäljas till utlänningar eller, i senare tid, då man lärt sig att rena kopparn, inom landet. Gustav Adolf bestämde, att koppar-avraden skulle erläggas på Tomasdagen, den 21 december (Tomasmässan). Han gav det 1619 stiftade Kopparkompaniet uteslutande rätt att upphandla koppar vid berget (blott kungen, hans moder och broder skulle få köpa "till eget behov"), varvid hög skatt måste erläggas för rätten att ur riket utföra koppar, plåtar, mynt m. m. Exporttullen på koppar blev en av statsverkets största inkomster, och det var ur denna "skattkammare", som medlen till förändret av våra krig under storhetstiden mestadels togos. — För att kopparn skulle kunna "garas" (renas) inom riket, anlade Kompaniet ett kopparförädlingsverk, som slutligen, 1636, förlades till Avesta vid Dalälven, där likaledes de första svenska kopparmynten, bl. a. de stora, tjocka stämplade "plåtarna", präglades. Detta kopparverk, som sedan kom i "Bergslagets" ägo och där allt svenskt kopparmynt åren 1644—1831 präglades, är nu nedlagt. — I Dala fornsal i Falun har man bevarat en sådan slåde, som brukades för att forsla kopparskatten till kopparverket i Avesta.

— ... rostugnar och hyttor ... Längs den nuvarande Faluån låg fordom en rad smälthyttor, vilkas bälgar drevos med vatten-

kraft, och inom tre mils avstånd från Kopparberget skall det av ålder ha funnits 96 hyttor, till vilka allmogen i trakten var skyldig att leverera kol. — Rostningen tillgick ursprungligen så, att malmen uti gropar, som voro kringmurade på tre sidor ovan jord, breddes ut på dubbla varv av ved, som antändes, varpå dessa bål fingo brinna flera veckor, för att det mesta svavlet skulle förbrännas. Sedan fördes den rostade malmen till **hyttan**, där den först smältes tillsammans med kol i ett slags ugn, snarlik en masugn, och därefter upprepade gånger i ett annat slags **rostugnar**, varvid ytterligare en del svavel ävensom järnföreningar avlägsnades. Sedan massan därefter gjutits i tackor, kallades den råkoppar. Den var då vorden en handelsvara. Slaggen kastades upp i högar utanför hyttan, s. k. **slagghög**. — Resande, som i forna tider besökt Falun, berätta vilket egendomligt intryck det gjorde att i mörkret se de rykande slagghögarna, de brinnande rostarna och svavellågorna över hyttorna, genom vilkas gistna väggar också eldskenet från härdarna trängde ut. Angående **roströken** (svavelsyrligheten), som numera är endast ett minne, heter det i en beskrivning från 1700-talet: "Den resande gripes redan på långt avstånd av förskräckelse, då han ser den mörka och tjocka rök, som staden upphörligt uppsänder... Jag skulle blivit kvävd, om jag ej hade hållit handen för mun och näsa... En inföding sade mig: 'Du är ovan att inandas denna hälsobringande luft, som icke blott bevarar stadens folk från lungshot, utan även bevarar deras livslängd.'" — Faktiskt är, att varken pest eller kolera någonsin hemsökt Falun och att sjukdomen icke tog fart där, fastän människor flydde dit från smittade orter.

397. **Grycksbo, Bengtsarvet** o. s. v. Orterna uppräknas i den ordning den från Leksand kommande kunde tänkas fara förbi eller se dem. **Grycksbo**, en av de få större herrgårdarna i norra Dalarna, ligger vid sjön Gryckens norra ända, 13 km. nordväst om Falun. Efter att sedan början av 1700-talet ha varit familjegods i släkten Munktells ägo, vilken där bedrivit bruksrörelse, först klädes-, sedan papperstillverkning, övergick G. 1887 till I. H. Munktells pappersfabriks aktiebolag, som där företagit storartade utvidgningar av det redan förut för sitt filterpapper världsberömda bruket. — **Bengtsarvet** är en vid sjön Grycken naturskönt belägen gammal bergsmansgård (s. k. bergsfrälse egendom). Selma Lagerlöf vistades där några somrar, innan hon återförvärvade sitt Värmlandshem, och har där författat flera kapitel av N. H—n och "Jerusalem". — **Bergsgårdens** by har emellan sjöarna Grycken och Varpan väldiga slagghög utmed landsvägen och den lilla ån. — **Stennäset** är beläget vid Varpans sydliga ände. Från järnvägen har man strax norr om Falun en ståtlig utsikt över S. och Varpan. — **Vika** socken ligger på sjön Runns östra sida. Där ligger det historiskt bekanta Rankhyttan, och där föddes i ett bergsmanshem Georg Stiernhielm. — **Aspeboda** socken väster om Falun hörde fordorn dels till Torsångs, dels till Stora Kopparbergs socken.

KAP. XXXI.

VALBORGSMÄSSOAFTON.

402. **Valborgsmässoaftonen**, 30 april, firas i Dalarna på samma sätt som i vissa av de sydligare landskapen påskaftonen, nämligen med eldar. Denna sed är urgammal. Våra hedniska förfäder hade på denna dag firat sina vårfester, och de kristna trodde därför, att på natten mellan 30 april och 1 maj häxorna färdades till Blåkulla för att driva ofog hos avgrundsfursten. För att oskadliggöra trolltyget ställde man därför till med rop, skott (s. 404; jfr kap. XIV) och hornlåtar samt tände upp eldar på höjderna. — Angående ordet **Blåkulla** säger SAOB: "Ordet är sammansatt av blå och kulle. Den urspr. bet. har varit 'det i fjärran blånande berget'. De 'blå bergen' ha sedan gammalt i norden betraktats som trollens hemvist. Genom att häxorna fått övertaga trollens funktioner ha också häxornas mötesplatser med satan blivit den 'blå kullen' l. 'blåkulla'". — **Valborg** var ett katolskt helgon, som åkallades för åkerns fruktbarhet, och på 1 maj, som var hennes kanonisationsdag, inföll Valborgsmässan.

— **Hässjestängerna**, som skola uppbära gräset eller säden, läggas horisontalt över pinnar, som utgå från hässjestolparna.

404. ... **de stora kyrkor och byar, som lågo på stränderna**. Siljans-trakten kan vid klart väder på Valborgsmässoaftonen förete en underbart vacker tavla med de hundratals eldarna i den bleka vårnatten. Om Siljan gäller eljest, att man bör se den icke endast från ångbåt utan också från dess stränder och deras höjder. — **Leksands kyrkby**, Leksands Noret, har över 1,000 inv. Den är översvämmad av turister året om och har talrika hotell och pensionat. Kyrkan, som ligger vackert på den höga sandstranden nära älvens utlopp ur Siljan, rymmer 6,000 personer. — **Rättviks kyrka** längst inne vid Rättviken, "den knäböjande bruden vid Siljans strand", ligger på en udde, omgiven på ena sidan av en mängd gråa kyrkstallar, på den andra av Vasamonumentet. "Gån med och skåden landen, Där kyrkorna på stranden Stå glimmande som liljan uti sin vita prakt!" sjunger E. A. Karlfeldt. — **Mora** var av gammalt Övre Dalarnas mest ansedda bygd, och Morakarlarna spelade en betydande roll under medeltiden. När fara var å färde, skulle de först underrättas. Under ofredsdagar tändes vårdkasar på Gesundaberget (som också kallas Middagsberget, därför att det ligger rätt i söder från Mora kyrka) och besvarades från Gopshusberget. Mora kyrka, som är av mycket hög ålder, har ett över nästan hela Siljansdalen synligt smäckert torn och en fristående klockstapel. Morastrand är Siljansdalens första köping med omkr. 1,100 inv. — **Sollerön**, "Siljans öga", var fordom kapellag under Mora, men är numera egen socken. En gammal visa förtäljer: "Där haver vår sol formerat en ö, som Siljan så kärligt omfamnar."

Många gamla sedvänjor och mycket gammalt i byggnadsväg finns på S.

405. **Vikarbyn** i Rättviks socken, $\frac{1}{2}$ mil från Rättviks kyrka, är en stor by med omkring 1,000 inv., särdeles vackert belägen i en sluttning på Rättvikens norra strand med härlig utsikt över Siljan. — **Sjurberg**, utmed den ståtliga landsvägen mellan Rättvik och Vikarbyn, är en gammal präktig dalaby, där numera en mängd stockholmare uppfört sina sommarbostäder och ett stort hotell, Siljansborg, blivit anlagt.
- **Lerdalsberget**, öster om Rättviken, har stora, bördiga odlingar ända upp på toppen och talrika gårdar, bl. a. högst uppe Myrgården, där den gamla **Myr Kersti** (se nedan) haft sitt hem.
- Den "ofantligt" långa **ångbåtsbryggan** i Rättvik är 680 m. lång.
406. "**Jag vet ett land...**", Dalkarlasång av överste G. Nyblæus, musik av Otto Lindblad; "**Om sommaren sköna...**", Dalvisa, intagen av Moraprosten A. Wallenius i hans 1670 i Västerås tryckta "Dalavägvisare", folkmelodi; "**Marschen går till Tuna...**", Dalmarsch av E. A. Karlfeldt, musik dels av W. Peterson-Berger, dels av I. Widéen; "**Mandom, mod och morske män**", "Orsamarschen", ord av R. Dybeck, musiken, upptecknad av densamme, har ansetts vara en s. k. gånglåt från Orsa, men i senaste tid uppvisats härstamma från Leksand; "**I Dalarna bodde...**", ord av Böttiger till samma melodi som "Om sommaren sköna" (jfr sid. 411). Samtliga dessa sånger återfinnas i sångboken Sjung, svenska folk!
407. **Myr Kerstis berättelse** är punkt för punkt meddelad av henne själv. Den gamla kärnkvinna var sommaren 1912 vid 83 års ålder ännu så kry, att hon vandrade en halv mil till sin i södra delen av socknen bosatta gifta dotter. I sin ungdom hade hon gått till fots mellan Rättvik och Stockholm (28 mil) 7 gånger fram och lika många gånger tillbaka. När hon vid 85 års ålder avled, hade hon varit änka i 50 år. Hon var i likkistan enligt gammal sed iförd de brudhandskar hon burit på sitt bröllop för nära 60 år tillbaka. — Vad namnet "**Myr**" Kersti beträffar, må erinras om det i övre Dalarna, liksom i det angränsande Härjedalen, ännu gängse bruket att i stället för familjenamn använda gårdsnamnet, ställt före dopnamnet. Medlemmarna av den familj, som bebod Myrgården, heta sålunda exempelvis Myr Kersti, Myr Jon o. s. v. Husbonden och matmodern kallas emellertid vanligtvis Myr far och Myr mor.
- **Tjugufyra skilling** motsvarar 50 öre; en riksdaler (s. 408) riksgälds (= 1 krona) innehöll 48 skilling. 1 skilling var under övergångstiden lika med 2 öre. En dagspenning av 24 eller 8 skilling (sidd. 408, 409) torde jämföras med nutidens av 3 kr. för trädgårdskullor i Falun.
- **Skinnsäcken** eller ränseln kunde av somliga dalkullor bäras otroligt tung, fullpackad med allehanda kramvaror, som de handlade med.

408. De **höglackade skor**, som Rättvikskullorna i forna dagar begagnade, hade de höga klackarna insvängda, så att de sutto nästan mittunder hälften.
- **Stora Badstugatan** är en trång gata, som löper parallellt med och närmast Söder Mälarstrand.
 - **Hornstull** ligger vid slutet av den långa Hornsgatan på Söder vid sundet mellan Årsta- och Liljeholmsvikarna, där bro går över till Södertörns fasta land.
409. **Stora Hornsberg** ligger på västra Kungsholmslandet. Där har numera Stora Bryggeriet ett storartat etablissemang.
- **Ankarstockar** kallas ett slags syrliga bröd, som begagnas bl. a. inom armén och flottan. Det skämtsamma namnet torde vara uppfunnet av en sjöman med anledning av brödets hårdhet och formens likhet med en ankarstock. **Kronobageriet**, som anses vara ett av de äldsta husen i Stockholm, uppfört under Erik XIV:s tid, är beläget Sibyllegatan 2. Det förser ännu i dag trupperna med bröd.
 - **Stallmästaregården** är ett gammalt utvårdshus strax utanför Norrtull i Stockholm, beläget vid den täcka Brunnsvikens strand.
 - **Ladugårdsgärdet, "Gärdet"** — namnet härleder sig från de två s. k. kungsladugårdar, som fordom voro belägna på området, — kallas den vidsträckta slätt (150 hektar) nordost om Stockholm, som sträcker sig mellan Djurgårdsbrunnsviken och havsviken Lilla Värtan. "Gärdet" var på Karl Johans tid manöverfält för hela arméfördelningar, men är numera endast vapenövningsplats för de i Stockholm förlagda trupperna.
410. **Roddarkullorna** spelade i forna dagar en betydande roll i huvudstadens trafik till sjöss. Att kvinnorna föredrog framför männen, berodde förmodligen på det skälet, att de ansågos mera uthålliga. Kullbåtarna uppehöll förbindelsen mellan bestämda bryggor liksom ångsluparna i våra dagar. För "24 skilling i timmen" kunde man hyra en sådan för längre utflykter. År 1834 började användas med skovelhjul försedda vevbåtar, också manövrerade av dalkullor, men dessa kullvevbåtar försvunno småningom, sedan ångsluparna på 1860-talet kommit allmänt i bruk.
- **Brunnsviken** strax norr om Stockholm är en liten insjö, vars utlopp i Lilla Värtan vid Älkistan numera genom sprängning blivit utvidgat och kanaliserat. B. sträcker sig från Stallmästaregården till Ulriksdals allé. Vid dess sydöstra vik ligger det vackra **Albano**, på dess västra strand utbreder sig kring Haga kungliga lustslott **Hagaparken**, vilken sommartiden är en älsklingstillflykt för stockholmarna. Numera gå ångslupar mellan Stallmästaregården och orterna kring Brunnsviken.
 - "... rågen kostade fyrti riksdaler tunnan" o. s. v. För världskriget kostade rågen i Dalarna högst 15 och havren 12 kr. tunnan, en ko 125—200 kr., vilka ungefärliga priser meddelas endast för jämförelses skull.

411. "I Dalarna bodde, i Dalarna bor Bland armod än trohet och ära, Ett släkte, som håller den ed, som det svor, Och pilar i vapnet ses bära. Det blandat med bark icke sällan sitt bröd, Men mäktiga herrar dock funno sitt stöd Hos fattiga männer i Dalom." Versen, som är av Böttiger, sjunges på samma melodi som den gamla Dalvisan "Om sommaren sköna".

KAP. XXXII.

VID KYRKORNA.

413. Vid konfirmationen få de unga Rättvikskullorna för första gången bära sockendräkten med den toppiga hättan.
- Till Leksands kyrka med dess om ryska kyrkor påminnande kupol leder en präktig allé av björkar, vilka träd ingestådes torde bli så ståtliga och vackra eller få så vita stammar som i Dalarna. — Leksandskvinnornas vinterdräkt består av vit både fårskinnskjol och kofta. Med svarta silkesbroderier och vit hätta med svart- och vita konstvävda band gör dräkten mot en bakgrund av vita snöfält ett egendomligt intryck.
- Gagnefs kyrka har ett öppet och fritt läge på slätten vid Österdalälvens norra strand. — Liktåget hade kommit sent till kyrkan... I G:s socken förekomma egendomliga ceremonier vid de dödas jordafärd. Efter ett grundligt gästabud på lördagen samlas tidigt på söndagsmorgonen släktingar och grannar till den döde för att i flera timmar sjunga psalmer kring kistan, innan den bäres ut på gården. Där förnyas sången, varefter kistan lyftes upp på åkdonet. Den plägar bäras till graven under sammanringningen. — Gagnefskullorna äro de, som i Falun mest användas för värbetet i trädgårdarna. Man ser dem där om söndagarna vandra hand i hand i långa rader på gatorna. Deras röda tröjor äro konststickade för hand, under det att den gröna västen (vilken är ett ytterplagg) är av vadmal med många stickningar och utsirningar.
414. Floda är den mest leende bygden i Västerdalarna. Dess bördighet och skönhet ha förskaffat den namn av "Dalarnas lustgård". Den vackra kyrkan ligger på älvstranden. Utanför Dalarna är socknen kanske mest bekant för sina vackra folkdräkter och granna bonader, "vepor". Flodakullornas dräkt "är den rikaste och mest blomstrande i hela Dalalaget. Den, som i kyrkan en högtidsdag sett all denna färgprakt, lär nog ej förgäta dess fägring," säger resehandboken. Såväl vinterhättan och vantarna som tröjan och kjolbården äro broderade med upphöjda stora blommor och blad uti granna färger. Dessa äro av kullorna sydda med ullgarn på fri hand utan uppritat mönster. — I Dala fornsal i Falun visas dräkter från Floda liksom från alla andra dalssocknar.

KAP. XXXIII.

ÖVERSVÄMNINGEN.

Angående den första avdelningen av detta kapitel är att observera dels skildringen av översvämningens förlopp samt dess orsaker och följder, dels den däruti invävda beskrivningen av sjön Mälaren: dess stränder, vikar, öar, av- och tillflöden m. m.

Vad så beträffar den sista av de båda i kapitlet inlagda sagorna, nämligen »Den nya bandhunden», så rekommenderas att låta barnen draga sig till minnes var Smirre räb senast visade sig och sålunda vinna sammanhang i hans historia samt att ge särskilt de små barnen till uppgift att berätta t. ex. »Hur Smirre räb äntligen blev fast» e. d. Titlar på denna berättelse pläga barnen vara roade av att själva uppfinna.

416. ...havsvattnet vräkte mot land... I regel går en ström på ytan från Mälaren till Saltsjön och en annan på djupet i motsatt riktning, dock icke längre än till Stockholm. Men vid högvatten i havet kan för någon kortare tid havsvatten strömma in i Mälaren. Medelnivåskillnaden mellan Mälaren och Saltsjön är mindre än 1 meter.
417. **Ekstock** eller **eka** är en liten farkost, som användes på insjöar och åar. Den framdrives endast med åror, har flat botten, något buktade sidoväggar, en större spegel i aktern och en betydligt mindre i fören.
- **Garn** är en gemensam benämning på nätformiga fiskredskap av garn. — **Ryssjor** äro säckformiga fiskredskap, som under lektiden läggas ut på sjöbotten och hållas utspända med bågar eller ringar och ur vilka fisken har svårt att hitta ut, sedan den kommit in genom den enda ingångsöppningen.
418. **Näbbmössen**, av vilka flera arter finnas i vårt land, tillhöra insektätarnas ordning. De äro glupska små rovdjur, som dagligen förtära så mycket, som motsvarar deras kroppsvikt. Både allmänna näbbmössen, som är mycket mindre än lilla husrättan, och vattennäbbmössen förekomma nära vatten.
- **Rågåkrarna** besås i regel om hösten, varför det är fara för den unga sädesbrodden vid vårfloden.

419. **Hjälstaviken** har sitt namn av Hjälsta socken, i vilken den skjuter in. Viken uppgrundas varje år alltmera av svämrlara, som de små åarna och bäckarna vid vårfloden ditföra. — **Norra Björkfjärden** skiljes från den södra genom öarna Adelsö och Munsö. I **Södra Björkfjärden**, som utbreder sig emellan dessa öar och Södertörn, ligger den historiskt intressanta Björkön. — Den största av "de långa bukter, som Mälaren sänder av inåt Uppland", är den, i vilken Fyris-ån faller ut.
420. **Ekolsunds historia** går tillbaka ända till början av 1300-talet. Godset, som är beläget i Husby-Sjutolfts socken, kom genom byte i Gustav Vasas ägo och bortgavs sedermera av Vasakonungarna flera gånger såsom förläning, tills det genom reduktionen indrogs till kronan. Karl XII upplät det åt sin svåger Fredrik av Hessen, vilken längre fram överlät det som faddergåva åt prins Gustav, sedermera konung G. III. Både som kronprins och konung bodde denne ofta på E. År 1785 såldes E. till grosshandlaren G. Seaton (uttalas: Sit'n), i vars släkt det förblivit till 1912, då det försålles till hovstallmästare Gösta Tamm. Huvudgården är bebyggd med tvenne lika stora stenhus, grundlagda redan på 1600-talet, men härstammar i sin nuvarande gestalt från Gustav III.

— De första **svanorna** inplanterades vid Ekolsund av konung Fredrik I, och där ha de nu haft sitt hemvist i snart 200 år. Numera är svanen fridlyst hela året om i Mälarprovinserna, och därför ha dessa vackra fåglar börjat sprida sig till många flera vikar både på södra och norra sidan av Mälaren. De leva där fullkomligt som vilda flyttfåglar, vilka draga bort, då isen börjar lägga sig. — Det är tam- eller knölsvanen, som det här är fråga om. Den igenkännes på den svarta pannknölen och det för övrigt, med undantag av den svarta näbbnageln, gulröda övernäbbet. Det är denna art, som brukar höja vingarna över ryggen, så att de stå upp som segel. Knölsvanen äger mycket mera behag och prydlighet än sin släkting sångsvanen. Svanen säges ha sådan styrka, att den med vingen kan slå omkull en människa.

Till Mälaren anländer knölsvanen, så snart öppet vatten finns vid stränderna, vanligen i slutet av mars. I Hjälstaviken brukar det finnas omkring 400 st. Det ståtliga redet, som ligger och flyter antingen på öppet, grunt vatten eller också i vasskanten, bygges ute i själva vattnet av rötter och vattenväxter, är ända till 2 m. i genomskärning och brukar innehålla fem stora, smutsigt grågröna ägg. Svanorna leva i engifte, och makarna älska varandra trofast. "Under parningstiden," säger Kolthoff, "äro de trätgiriga och tåla varken sina likar eller andra fågelarter inom det lilla område varje par har utvalt." Medan honan ruvar äggen, ligger hannen i närheten på vakt och kråmar sig, medveten om sin skönhet. Med raseri anfaller han varje fågel, som vill nalkas boet. När människan kommer för nära, går honan i sjön och skyndar bort till sin ängsligt fram och tillbaka simmande make, varefter de båda lyfta sina stora, vita vingar, flaxa med dem och liksom springa på vattnet ett långt stycke, innan de förmå

svinga sig upp i luften. Intressanta skildringar och fotografier av svanorna finnas i Bengt Bergs Tåkern; jfr kap. XIX i N. H.—n.

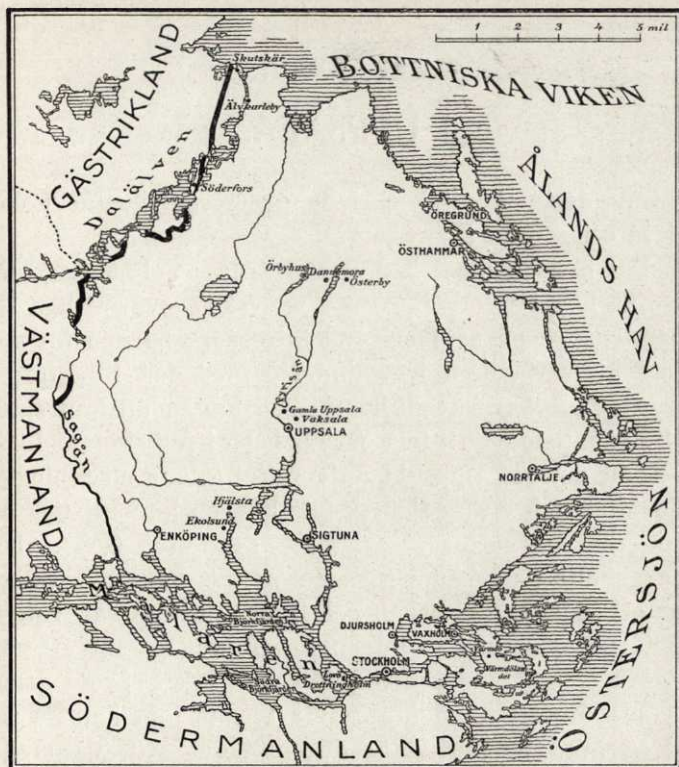
422. **Hornborgasjön**, belägen sydost om staden Skara i Valle härad och något mindre än Tåkern, var, liksom denna, hemvist för ett rikt djurliv av vadare och simfåglar, tills den efter en stor sänkning åren 1904—1914 till större delen blev torrlagd. Numera återstår en relativt liten vattenyta, sjöns djup överstiger sommartiden endast på få ställen ett par decimeter, och den kommer säkert att snart växa igen.

KAP. XXXIV.

SAGAN OM UPPLAND.

Liksom i fråga om Småland har förf. valt den stilistiska utvägen att beskriva landskapet genom att berätta hur det kan tänkas ha uppkommit.

432. **Dalälven** kommer vid **Söderfors** in i Uppland. Söderfors är Upplands största järnbruk. Från fallen vid Untra och **Älvkarleby** sprides elektrisk kraft till huvudstaden och vidsträckt delar av vårt land; jfr denna bok kap. XXIX och XXXIX.
- **Dannemora** gruvor innehålla en kalkhaltig järnmalm, ur vilken utan tillsats av slaggbildande mineral framställes det världsberömda Dannemorajärnet. Av **Värmlands** gruvor innehålla t. ex. **Persbergs** likaledes en utmärkt järnmalm. Jfr kap. XXXIX.
- Av **åsarna** märkas i Uppland delar av Enköpings-, Uppsala- och Stockholms-(Brunkebergs)-åsarna. Dessa, liksom deras biåsar, åtföljas av landsvägar, och deras betydelse som samfärdsmedel har varit stor i tider, då inga andra vägar ledde över de stora sumptrakterna.
434. "...så att landet öppnades för sjöfarande..." — "Den tröga ån", Fyrisån, är segelbar ända till Uppsala, och Sveriges första ångbåt gick mellan Stockholm och U. Också med Sigtuna upprätthålles ångbåtsförbindelse från både Stockholm och Uppsala. Enköpingsån är segelbar, men sjövägen mellan E. och Stockholm är till följd av de många vikarna och ud-darna sex gånger så lång som fågelvägen.
- **Vaksala** härad öster och sydost om Fyrisåns nedre lopp, innefattande Vaksala (öster om Uppsala), Gamla Uppsala och Danmarks socknar, utgöres mestadels av ett skoglöst slättland, där åkerbruk och boskapsskötsel med fördel idkas.

Karta över Uppland.

- "Och Uppland fick kungen och huvudstaden..." Om kungsgården och Uppsalakonungarna tala, som bekant, många berättelser i "Svenskarna". I äldsta tider blev Uppland på grund av sitt läge en centralprovins, därifrån handelsvägar ledde ut över Ålandsskären till Ryssland och Orienten och där märkliga städer, såsom Birka, Sigtuna och Stockholm, växte upp. I det gamla Uppsala hade Svea rike sin religiösa medelpunkt, där bodde dess hedniska konungar under de sista århundradena. Och under medeltiden var, kan man säga, det nya Uppsala såsom kröningsort och ärkebiskopssäte Sveriges egentliga huvudstad. Uppland har också i sitt vapen riksapplet.

KAP. XXXV.

I UPPSALA.

Om detta kapitel skriver professor Gustaf Cederschiöld uti »Språk i språket»:

»Det kanske mest beundransvärda i Selma Lagerlöfs konst är hennes förmåga att förenkla svårfattliga förhållanden och på samma gång intressera barnen för dem genom att sätta dem i förbindelse med den lilla torpargossens underbara äventyr. Vilken annan än hon skulle väl ha vågat sig på att tala om för barn i folkskolans första klass, att det vid Uppsala universitet finnes en teologisk, en juridisk och en medicinsk fakultet, en humanistisk och en matematisk-naturvetenskaplig sektion? Och vilken annan skulle ha lyckats göra det så, att barnen verkligen finge ett begrepp om saken och tyckte, att det var 'roligt'? Och författarinnan har inte heller dragit sig för att söka klargöra träslöjdens pedagogiska betydelse såsom grundläggande för all handslöjd. Här lyckas hon kanske inte fullt så bra. Mästerligt är däremot det sätt, varpå hon ger barnen upplysningar om Uppsalas tidigare historia och nuvarande uppgift. Inte nog med att det ställes i sammanhang med det, som den lille Nils ser inför sina ögon, det hela kommer också fram som ett nödvändigt led av händelserna: korpen vill locka gossen att bli student. Dessutom bör man lägga märke till hur nyfikenheten spännes och stegras, när Nils Holgersson skall gissa vem som härskar i staden. Själva uttrycken för begreppet 'härskar' äro skickligt omväxlade, då det förekommer på i allt åtta ställen; pojken har nog samma ord, men den gamla korpen kommer småningom med nya och för barnen mindre bekanta ord, som sålunda, då de tydligen tjänstgöra som upprepande synonymer, genast bli förstådda.

Hur enkel framställningen än är, livas den alltemellanåt av liknelser och bilder; men dessa äro ej gamla, schablonmässiga grannlåter, utan nyskapade för sitt ändamål: att göra skildringen riktigt åskådlig och vacker; t. ex.: 'Studenterna hade kommit i ett brett, långt tåg med vita mössor på huvudet, och hela gatan hade varit som en mörk ström, fylld av vita näckrosor', eller detta: 'Korpen for nu och hämtade pappersbladen en hel timme fram och tillbaka lika flitigt som en svala, när hon drar ler till nästet'. Här toges ju liknelsen från sådant, som de flesta barn själva ha sett. Och barn, som aldrig ha varit i en lärds arbetsrum, få ju en god föreställning om ett sådant, när det säges, att tomten tittade in genom fönsterna och såg 'gamla herrar med glasögon på näsan', som sutto och skrevo eller läste i rum, där 'väggarna voro kringmurade av böcker'.»

435. **Uppsala** var ursprungligen namnet på Gamla U., medan (Östra) Aros betecknade den handelsplats vid Fyrisåns utlopp i sjön, där våra dagars U. nu ligger. Först sedan ärkebiskopssätet på 1270-talet flyttades från U. till Aros, antog detta senare namnet Uppsala, och det forna U. förlorade småningom all betydelse.

— **Studenternas** antal i Uppsala är f. n. över 2,000. De äro efter sina hembygder fördelade i ett slags föreningar, s. k. nationer, 13 till antalet. Dessa ha i allmänhet egna "nationshus" med sällskapsrum, bibliotek o. s. v. Av damer i hembygden brukar varje nation fördes med en dyrbar **sidenfana** (s. 446), varpå landskapsvapnet är broderat i silke och guld. Nationsfanan bäres framför nationen vid högtidliga processioner. — **Undervisningen** meddelas inom 4 s. k. fakulteter: den teologiska (religionsvetenskapen), den juridiska (rättsvetenskapen), den medicinska (läkarevetenskapen) och den filosofiska, den senare fördelad på de humanistiska ämnena (ss. historia och språkvetenskap) och de matematisk-naturvetenskapliga (s. 446). — **Universitetslärarna** äro dels professorer, dels docenter, som biträda professorerna vid undervisningen i deras ämnen dels genom föreläsningar, dels genom särskilda övningar.

443. **Uppsala slott** på krönet av Uppsala-åsen, synligt milsvitt omkring på slätten, anlades av Gustav Vasa, som huvudsakligen åsyftade att befästa sandåsen. Sedan fortsattes arbetet på denna Vasaborg under de följande regenterna, så att under Johan III:s tid det södra och under Karl IX:s tid det norra

- tornet blev fullbordat. Först under Kristinas tid blev långhuset mellan dem båda färdigt. Det var i rikssalen på U. slott, som drottning Kristina avsåde sig Sveriges krona. Sedan slottet år 1702 genom den stora branden förvandlats till en ruin, var ifrågasatt att riva det. Det blev dock delvis restaurerat, och efter den senaste restaureringen i början av 1900-talet användas nu delar av slottet till lokal åt länsstyrelse, landsting, hushållningssällskap och landsarkiv, varjämte landshövdingen bebor två våningar i slottets norra del.
443. Uppsala domkyrka, Skandinaviens största tempel, påbörjades i slutet av 1200-talet, då biskopssätet flyttades från Gamla Uppsala till Östra Aros. Fastän långt ifrån färdig, invigdes kyrkan med stor ståt 1435. Mångfaldiga olycksöden genom eldsvådor, instörtande av valv och spiror m. m. har den genomgått. 1893 blev det senaste restaureringsarbetet, som kostat över en miljon kronor, under ledning av Helgo Zettervall fullbordat. — Eftersom kapitlet endast talar om kyrkans yttre, meddelas här endast följande fakta. Kyrkan är uppförd av tegel på grund av granit i gotisk stil. Två torn, lika höga, som kyrkan är lång, har den i väster och över korspunkten en s. k. takryttare (det tredje "tornet"), samtliga klädda med koppar. Portalerna äro tre: en mellan tornen i väster, en på norra och en på södra sidan. Huvudingången är från väster. Ovanför denna portal finnas bl. a. statyetter i sandsten, föreställande madonnan med barnet, Josef och Johannes Döparen, och därovanför ett präktigt ros-fönster. Över den praktfulla södra portalen, som är den äldsta, finns ett mycket stort fönster (synligt å bilden). — Genom avbildningen i boken torde barnen själva kunna upptäcka, att det, som förlämnar U. domkyrka dess egendomliga och tilltalande yttre, huvudsakligen är strävpelarna och de dubbla strävbågarna ävensom alla de fristående småtornen. En utförlig beskrivning av såväl Lunds som Uppsala domkyrkor, författad av C. R. Nyblom, finns i Schück-Lundahls läsebok.
444. ... ärkebiskopar ... Sedan under Magnus Ladulås tid Stockholm blivit landets förnämsta handelsstad, var det egentligen som säte för ärkebiskopen och platsen för en mängd kyrkliga inrättningar, som Uppsala under medeltiden hade betydelse, liksom i våra dagar det är universitetet, "lärdomen", som förlämnar staden dess prägel. — Huruvida läraren bör i förbigående påminna om medeltidens myndiga ärkebiskopar, en Jöns Bengtsson, en Gustav Trolle, eller om universitetets grundläggare, Jakob Ulvsson, beror naturligtvis på klassens ståndpunkt. Att lära barnen den nuvarande ärkebiskopens namn är alltid lämpligt.
- Universitetsbiblioteket, som har ett ståtligt läge överst på Karolinabacken nordost om slottet, är näst riksbiblioteket i Stockholm det största i vårt land med omkring 350,000 bokband och 14,000 handskrifter, bl. a. bibliotekets största skatt, den s. k. silverbibeln, Codex argenteus. Denna dyrbara bok, en översättning till gotiska av de fyra evangelierna, här-

stammar från 400-talet, togs 1648 av svenskarna som krigsbyte i Prag och skänktes längre fram i tiden till universitetet av M. G. de la Gardie. Skriften är gjord med guld- och silverbokstäver på purpurpergament, bandet är av drivet silver, därav namnet.

444. **Universitetshuset** av granit, kalksten och tegel, invigt 1887, ligger också fritt på åsen, omgivet av en park. På slutningen framför står Geijers staty. Över portalen till den storslagna festsalen, **aulan**, som rymmer 2,000 personer, läsas Thorilds ord: "Tänka fritt är stort, tänka rätt är större." — Utom föreläsningssalar innehåller byggnaden samlings-salar för det akademiska konsistoriet, de fyra fakulteterna m. fl., många av dem prydda med dyrbara porträtt i olja av stormän på vetenskapens område. — **Universitetet** (akademien) i Uppsala grundades 1477 av ärkebiskopen Jakob Ulysson och återupprättades ur sitt på 1500-talet iråkade förfall av Karl IX. Till dennes ära blev det gamla akademi-huset (som nu ej finns kvar) kallat "Carolina", sedan det av Gustav Adolf anlagda nya akademi-huset fått namnet "Gustavianum". När det av Karl XIV Johan grundlagda nya bibliotekshuset blev färdigt, kallades det "Carolina rediviva" (d. v. s. det återuppståndna C.). Därav namnen Karolina-parken, K-backen o. s. v. År 1877, 400 år efter universitetets grundläggning, anslog riksdagen medel till uppförande av en ny universitetsbyggnad.

— **Gustavianum** (se ovan) är beläget nedanför universitetspar-ken, mellan denna och domkyrkan. Den karakteristiska kupolen byggdes 1662 av Olof Rudbeck, som där hade sin berömda stora anatomisal. Gustavianum var en av de få byggnader, som undgingo eldsvådan 1702. Det var länge akademi-hus, men användes vid den tid, då N. H—n skrevs, för universitetets zoologiska institution med dess samlingar. ("Pojken hade sett **uppstoppade djur** genom fönsterna.") Byggnaden är nu renoverad, så att dess stilfulla arkitektur har kommit till sin rätt, och är avsedd att bereda plats för kulturhistoriska samlingar.

— **Växthuset** ligga i den härliga Botaniska trädgården (se nedan), **Observatoriet** är beläget väster om Allmänna läroverkets byggnad i kvarteret Fjerdings.

446. Den nuvarande **Botaniska trädgården** väster om slottet är den forna slottsträdgården, som år 1787 av Gustav III skänktes till universitetet. Den gamla botaniska trädgården, som på 1600-talet grundlagts av Olof Rudbeck d. ä. och som tack vare Karl von Linnés kärleksfulla omvårdnad blev Uppsalas förnämsta sevärdhet på den tiden och hela landets stolthet, hade nämligen ett högst ogynnsamt läge, varför Gustav III förklarade sig vilja hedra Linnés minne genom att för egna medel anlägga en ny och bekosta ett första **växthus** därstädes. Själv lade konungen grundstenen till detta och utpekade på ritningen den punkt, där en staty av Linné borde

stå. En marmorstod av blomsterfursten, bekostad av studentkåren, har nu sin plats i den s. k. Linnésalen mitt i stora växthuset ("Linneanum").

446. Vårfesten, som för många studenter blir avslutningen på arbetsterminen, hålles i maj månad på tid, då de parker och trädgårdar, varpå U. är så rikt, stå i sin vackraste vårgrönska. I hela staden råder då på gatorna ett rörligt och brokigt liv till följd av den stora tillströmningen från olika delar av landet av studentkårens gäster. Festen inledes med konsert kl. 12 middagen av "Allmänna sången" (d. v. s. studenternas allm. sångförening) i universitetets aula. Vid 5-tiden tågar studentkåren under flygande fanor och klingande spel till festen i Botaniska trädgården. Där stå de olika nationsborden dukade med läskedrycker, och man promenerar i de härliga gångarna, lyssnande till musikkårer eller studentsång. Så hållas från talarstolen framför Linneanum tal för den alltid nya våren och för lärarna, på vilket senare någon av dessa svarar med ett nytt tal. Vidare talas, ofta på vers, för kvinnan. Sedan den sista sången förklingat, skingras skarorna, varefter festdagen slutas med baler hos de olika nationerna, "nationsbaler".

KAP. XXXVI.

DUNFIN.

I detta kapitel återupptages det romantiska motivet, och barnen få tillfälle att visa hur mycket de komma ihåg av sagoprinsessans, Dunfins, första uppträdande (kap. XI).

Utom det påtagliga syftet att ro a bokens yngsta läsare genom en berättelse i den gamla goda sagostilen, med en from och menlös prinsessa, som är utsatt för avundsjuka och elaka systrars onda anslag, och en ridare utan fruktan och tadel, har förf. också haft den avsikten med detta kapitel att genom ett för småbarnen roande äventyr förflytta bokens hjälte till Skansen. Det mystiska inslag i sagoväven, som örnens andra uppenbarelse på skådeplatsen (jfr kap. XXVIII) utgör, eggjar naturligtvis nyfikenheten på gåtans lösning.

I undervisningssyfte har förf. velat påminna om

grågässens m. fl. fåglars förekomst i Stockholms skärgård.

Att Stockholm blir så knapphändigt behandlat, att endast dess härliga läge och ståtliga silhuett antydas, torde inte behöva någon förklaring. Vildgåsfloeken kan ju inte tänkas slå ner där, och pojken kan inte få se staden annat än i fågelperspektiv.

464. **Pråm** är ett flatbottnat fartyg, som vanligtvis förflyttas genom bogsering. Pråmen plägar ha tung last av kol, kalk, tegel o. d. samt är oftast odäckad. Användes i hamnar att föra last till och från fartyg, på floder, kanaler och insjöar.
- **Skuta** är egentligen ett litet, enmastat fartyg, ämnat endast till flod-, insjö- eller kustfart, men namnet begagnas i dagligt tal om alla slags fartyg.
- **Sump** är en mindre båt, försedd med vattenfyllt förvaringsrum för levande fisk.
- ...ett stort, vitt slott = Drottningholm på Lovön.
462. **Skarvarna** äro simfåglar, närmast släkt med pelikanerna. Näbbet är långt med haklik spets. De äro glupska fåglar, som leva av fisk. Den enda svenska arten är *storskarven*, som blir nära en meter lång, är om våren svart med stark blå glans och har en stor, vit fläck på strupen och huvudets sidor. Han anträffas vår och höst vid vår östra kust, om vintrarna håller han sig i stora skaror i Bohuslän (jfr kap. LI). — (Skarvarna äro) "underliga fåglar, hemlighetsfulla med något av ond ande över sig, som själar från hedenhös, dömda till evig oro. Den kolsvarta kroppen och den långa halsen verka ornament, ett uråldrigt, fornnordiskt, som väl kunde vara inhugget på en tusenårig blotkniv, svärta av människooffer..." skriver Albert Engström i "Åt Häcklefjäll".
464. **Berganden**, som egentligen håller till vid Lapplands och Jämtlands fjällsjöar, häckar liksom grågäsen också i Stockholms skärgård.

KAP. XXXVII.

STOCKHOLM.

Var i den bullrande huvudstaden kunde det finnas en lämpligare fristad för en till tomte förtrollad pojke än på Skansen? Var kunde han bättre än i vråar och

Karta över Stockholm.

skrymslen i de gamla stugorna gömma sig undan dagsljuset och verkligheten? Var finna trevligare umgänge än bland djuren däruppe, med vilkas språk han var förtrogen? — För den vuxne läsaren ligger naturligtvis förf: s djupare syfte med äventyret klart, nämligen att intressera barnen för detta Sverige i smått, som är koncentrerat på Skansen.

Men kapitlet heter Stockholm och är skrivet, medan gamle kung Oskar ännu levde, vilken, som bekant,

var en intresserad och frikostig beskyddare av Skansen. Han föres nu livslevande in i sagan.

Det är mest överblickar, som kapitlet bjuder på: utsikten från Skansen över det nutida Stockholm, »detta stora hav av hus», där »stränderna skimra av skönhet», vidare Stockholms historia och utveckling genom tiderna samt, allra förnämst: Stockholms uppgift som medelpunkt för hela riket, detta redan förberett genom pojken iakttagelser under färden fram över »staden, som simmar på vattnet».

Om en konung kunde tänkas eftersträva berömmelse som pedagog, så borde han känna sig utomordentligt hedrad av att få på sina läppar lagda de pedagogiskt mästerliga ord om huvudstadens betydelse, varmed framställningen kulminerar och som av barnen helst borde inläras för att återges ur minnet.

Vad för övrigt behandlingen i skolan av kapitlet angår, så skulle den lärare, som har ont om tid, kunna tänkas gå förbi den långa sagan om sjöjungfrun och i stället använda densamma fristående, utan det ursprungliga bisyftet, som uppgift för muntligt återberättande. Den historiska översikten av Stockholms öden intresserar sannolikt mest de barn, som äro hemmastadda i Stockholm. I Heidenstams »Svenskarna» framskynta ofta de platser och förhållanden, som kungen här talar om.

467. **Skansen**, denna storartade nationalanläggning, den första i sitt slag i världen, som för en hundra år sedan bara var en skogsbacke uppe bland Djurgårdsbergen, öppnades som fri-luftsmuseum 1891. Från början omfattade den ursprungliga kärnan endast 2,9 hektar, men utvecklingen gick raskt. »Skansdoktorn» (Artur Hazelius, om vilken mera nedan) tiggde bidrag, nya områden inköptes eller upplätos av konungen, och nya byggnader tillkommo oupphörligt. År 1913 var området 29 har. — Den första av landskapsstugorna var Morastugan, men redan första året stod **Bollnässtugan** (s. 494) på sin plats. Bland övriga byggnader och anläggningar, som en lärare vid eventuell skolresa kan tänkas vilja rikta barnens uppmärksamhet på, må påminnas om den präktiga **bergsmansgården** Laxbro från Västmanland (s. 354), den

jämtländska fäbodvallen (s. 510), rökstugan från Värmlands finnmark (s. 622), den blekingska ryggåsstugan (s. 210) och lappkåtan. En bland de ålderdomligaste och intressantaste byggnaderna är den 1916 uppförda Älvrosgården från Härjedalen.

468. **Föreståndare** på Skansen var till sin död dess grundläggare, den store fosterlandsvännen doktor Artur Hazelius, f. 1833, d. 1901 och 1902 jordad på Skansen. Från början språkforskare — han var lektor i svenska språket och litteraturhistoria vid Högre lärarinneseminariet —, ägnade han sig på 1860-talet särskilt åt rättstavningsfrågan. Men år 1872 under en resa i Dalarna blev hans intresse för den gamla allmogekulturen väckt, och han insåg nödvändigheten att utan dröjsmål insamla vad som ute i bygderna ännu fanns kvar av såväl materiella som mera ideella minnen (folk lekar, danslåtar, sagor och folktro) av fädernas liv i helg och söcken.

Han påbörjade och bedrev rastlöst sin insamling och utsträckte den småningom också till föremål från de högre stånden. Redan år 1873 öppnade han för allmänheten sina samlingar. Genom hans idé att insätta föremålen och figurerna i stuguinteriörer eller landskapsbilder blev hans etnografiska museum genast populärt. År 1880 skänkte han det till svenska folket under namn av Nordiska museet. Dess ståtliga nuvarande byggnad på Djurgården nedanför Skansen omtalas ej i läseboken.

Så småningom stadgade sig sedan hos Hazelius planen på ett friluftsmuseum, såväl kulturhistoriskt som naturvetenskapligt, och Skansen blev hans älsklingstanke. Han ville skapa ingenting mindre än en fullständig bild av hela vårt Sverige, dess natur och folk, dess djur- och växtliv samt dess kultur från äldsta till nyaste tid.

Artur Hazelius var oemotståndlig, när han tiggde för sitt skötebarn, och folket ute i bygderna lärde sig att spara sina gamla saker åt "doktorn" liksom att hembjuda åt honom **ovanliga djur** eller mineral (s. 468). Artur Hazelius var en entusiast för sin idé och sitt fosterland och förstod att ingjuta sin glödande tro hos andra. *Alla svenska barn böra ära hans minne.*

469. **Lämplig munkavle** för en sådan liten varelse torde roa barnen att föreslå.
- **Kryssa** är en sjöterm, som antingen betyder: segla i sicksack upp mot vinden, eller: styra fram och tillbaka inom bestämda gränser utan att hålla någon viss kurs.
471. ... en **ståtlig och vacker gammal herre**: konung Oskar II. Förf. har tydligen velat framhålla den gamle monarkens folklighet och vänlighet ävensom hans vältalighet och poetiska begåvning. Angående den inkonsekvensen i språkligt avseende, att konungen i sitt tal använder verbens pluralformer, se denna bok s. 37. Konung Oskar dog någon vecka före utgivandet av läsebokens sista del och fick således aldrig kän-

nedom om den för honom avsedda hyllningen. — Den vackra utsiktsplatsen, där samtalet med spelmannen ägde rum, kan möjligen tänkas vara den år 1897 tillkomna ståtliga Oskarsterrassen.

472. ... fyra små holmar... och s. 476: kungen och hans jarl... Säggen uppgiver, som bekant, än konung Knut Eriksson, än Birger jarl såsom Stockholms grundläggare. Birger jarls ståt av Fogelberg är rest på torget framför Svea hovrätt ungefär mittpå Riddarholmen. — I fråga om Stockholms grundläggning och utvecklingshistoria torde för orter utom huvudstaden endast behöva hänvisas till en orienterande teckning på svarta tavlan lik den här bifogade. Stockholmsbarn känna redan det huvudsakliga.
479. "...kungarnas stängda djurgård..." Det huvudsakliga området av det forna Djurgården var en hjortpark till "K. M:ts egen disposition", hette det på 1600-talet. Där funnos "frikallade orter till K. M:ts rekreation, dit invånarna i staden om sommartid pläga sig förlusta". Alltsedan 1766 måste det betalas grindpenningar för inträde på Djurgårdens område genom de blåa portarna, men 1862 borttogs avgiften för gående och 1877 för åkande.
480. Lakej är en livréklädd betjänt.

KAP. XXXVIII.

GORGO, ÖRNEN.

Måhända finner en och annan lärare det alltför djärvt av förf. att tvinna fabelns trådar på ett sådant sätt, att hon för att vinna sitt mål måste låta den unga örnen föra ett liv fullkomligt i strid med dess natur. Men om också detta slag av »poetisk frihet» anses olämpligare i fråga om djur än annan sagodiktning om dem, så måste likväl medges, att berättelsen både indirekt och direkt lämnar en mängd värdefulla notiser om örnarnas liv. Och erinras må om de talrika uppgifter, vilka facktidskrifter, sådana som t. ex. Skog och sjö, pläga innehålla om de mest överraskande vänskapsförbindelser mellan djur, som eljest äro varandras fiender, såsom hund och örnunge, katt och råttor, katt och kycklingar.

Vad så beträffar kapitlets andra avdelning, I få n g e n -

skapen, så finna vi där hur Selma Lagerlöf utan allt docerande och predikande oemotståndligt bringar barnen att välja ståndpunkt, att reflektera över de vilda djurens känslor i fångenskapen.

För belysande av frågan meddelas här ett par uttalanden av framstående djurvänner och vetenskapsmän.

»Att taga ett vilt djur från dess naturliga tillstånd, sjudande av livskraft och levnadslust,» säger Henry Salt, »och inspärta det för dess återstående jämmerliga liv i en bur, varest det knappast har plats att vända sig och varest det nödvändigtvis måste förlora varje utmärkande karaktärsdrag, detta synes mig vara ett så uppenbart förnekande av djurens rättigheter, som man gärna kan tänka sig.» — »För att en zoologisk trädgård skall äga berättigande, måste den endast hysa sådana djur, som verkligen tåla klimatet och som kunna trivas i fångenskapen. Faran ligger däruti, att man mottager djur, som vantrivas och om vilkas beteende i den fria naturen man därför icke får någon korrekt föreställning. Sådana djur borde hellre dödas och uppstoppas, det vore att göra pinan kort.» (A. G. Nathorst.)

483. **Kungsörnen** är en dagrofvågel, som lever av varmblodiga djur. Han häckar hos oss endast i Norrlands fjälltrakter. Boet lägges antingen på en klippavsats eller i kronan av en mycket hög tall. Ofta använda örnarna samma bo under hela livet. Äggen, vanligen 2, läggas stundom redan i mars, och efter en månad äro ungarna utkläckta. Föräldrarna förse dem rikligen med föda och försvara dem med ursinne och dödsförakt. Ungfåglarna äro alldeles mörkbruna, dunungen är vit. — Om hösten draga de unga örnarna till södra Sveriges slättbygder eller ännu längre söderut; de gamla övervintra däremot i sin hembygd.

Det finns exempel på att kungsörnen angripit människor och bortfört små barn. Bland hans rov nämnas i kapitlet särskilt lämlar och ripor såsom representanter för fjällets djurvärld; eljest vågar kungsörnen sig på så stora djur som lamm, killingar och rävar ävensom tjädurar och gäss. Harar tyckas dock utgöra den förnämsta delen av hans föda.

484. **Riporna** tillhöra familjen orrfåglar bland hönsfåglarna. Deras fötter äro fjäderklädda ända till sista leden på tårna. Fjällripan lever på de höga, nakna fjällen. Hennes sommar-

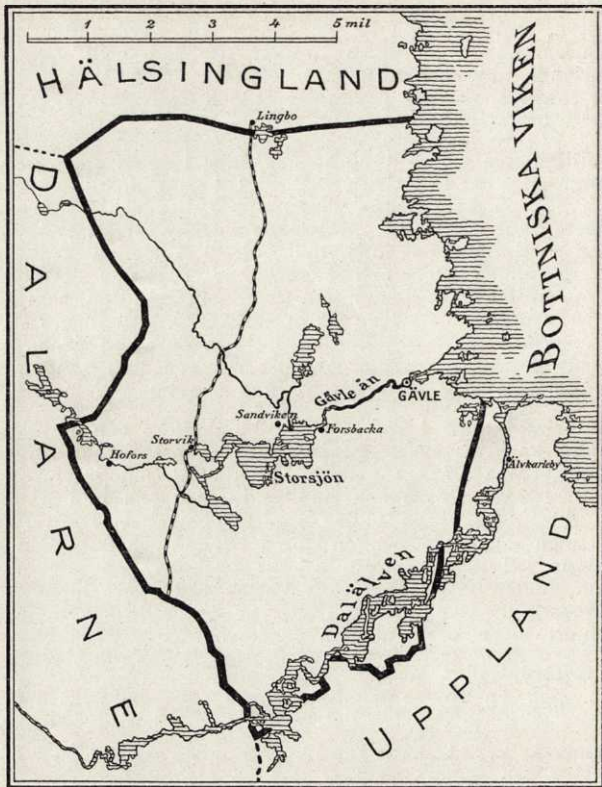
dräkt överensstämmer med färgen på de platser, där hon vistas, vinterdräkten är vit. En dylik skyddande dräkt har också *dalripan*, som förekommer i björkens och videts regioner. Dvärgbjörken kallas också "ripris". Riporna leva på marken, där de springa lätt och fort. De flyga visserligen bra, men göra det ogärna.

485. **Fjällämmeln** hör till sorkarnas familj inom gnagarnas ordning. Han är svart och rostgul till färgen, blir 15 cm. lång och har en kort svans. Han uppehåller sig i björkens och videts regioner ända till kanten av den eviga snön; gräver med hjälp av de med långa klor försedda framfötterna gångar under tuvor och stenar samt reder där sitt bo. Lämmelarna äro mycket ilskna små djur, som bita den, som kommer i deras närhet. De leva uteslutande av växtämnen. På grund av särskilt stark förökning företaga de vissa år, s. k. lämmelår, i oräkneliga massor sina märkvärdiga vandringar, då de anställa stor förödelse på säd och buskar.
486. **Laxöring** kallas i motsats till blanklaxen och havslaxen de inhemska laxarterna. Bland annat kännetecknas öringarna av flera svarta fläckar nedanför den s. k. sidolinjen. Öringen lever i våra större och mindre insjöar och kan nå en vikt av 8—12 kg., men väger vanligen mycket mindre. Under lektiden går insjö-öringen upp i bäckar och åar, som utgöra tillopp till sjöarna. En art är bäck-öringen eller forellen, som genom vistelsen i små vattendrag blivit hämmad i sin utveckling. Den har en ljus ring kring de svarta prickarna och dessutom också svarta prickar.
494. **Djurgårdsstaden**, som är lågt belägen nedanför Skansen, är ett med en större samling boningshus bebyggt område å Djurgårdens sydvästra del, vilket hör till Stockholms stad.
- **Skansens kryddsängar** äro bl. a. avsedda för gamla medicinalväxter och sådana växter, som på ett eller annat sätt stått i samband med folktron i forna tider.

KAP. XXXIX.

FRAM ÖVER GÄSTRIKLAND.

För Gästrikland, vars natur ju mera liknar den uppländska än den norrländska — ek, alm, lind, ask och vildapel trivas väl utmed Dalälven och i Gävletrakten —, framställes *bergsbruket* som den förnämsta rikedomskällan. Gävleborgs län är i fråga om järntillverkning det

Karta över Gästrikland.

tredje i riket. Malmen, som där förädlas, brytes dock ej i Gästrikland. I forna tider har skogsskövling i betänklig grad förekommit i landskapet. Uppemot Hälsinglandsgränsen ligga de vidsträckta, höglänta skogstrakter, som fordom benämndes Ödmården. Det är där vi kunna föreställa oss att pojken fick bevittna Skogens dag.

Vad beträffar lärarens behandling av kapitlet, så ha flera stycken i avdelningen *Skogens dag*, bl. a. de sista, synnerligen väl lämpat sig för uttrycksfull uppläsning ur minnet eller innantill.

496. **Älvkarleby** ligger i Uppland. Dalälven har här en nordlig riktning och omsluter med två av sina armar en skogbevuxen klippholme. Den östra grenen bildar det ståtliga Storfallet, den mellersta Mellanfallet. Den västligaste armen kallas Kungsådran och skiljer Laxön från landet. Dammar äro nu byggda ovanför forshuvudet, och vattenmassan ledes från den ovanför dammarna bildade bassängen genom en kanal på östra stranden till den storartade kraftstationen nedanför fallen. Dessa påstås lyckligtvis ha föga förlorat i skönhet genom kraftanläggningen.
498. **Lingbo** etc.; se kartan.
499. **Uppsala högar**, vårt lands väldigaste gravhögar, "Odens, Frejs och Tors", ligga vid Gamla Uppsala.
- **Österby järnbruk**, som hör till Dannemoraverken, använder för sitt världsberömda gjutstål malm från det också världs-bekanta **Dannemora** 4 km. därifrån. Ö. tros vara anlagt av Gustav Vasa och tillhörde omkring 100 år släkten de Geer, sedermera Grill. Arbetarna äro till största delen av vallonstam och födda på bruket.
- **Örbyhus**, beläget ungefär 1 mil väster om Dannemora, är ett av vårt lands märkligaste slott, ägt under åren 1451—1591 av Vasaätten. Det var här Erik XIV slutade sina dagar. Nuvarande ägare: greve E. von Rosen.
- Bland järnverken, som numera alla tillhöra aktiebolag, må nämnas: **H o f o r s** bruk, det äldsta i Gästrikland, fordom under 200 år i släkten Petrés ägo, **S a n d v i k e n** vid Storsjön, grundat 1862 av konsul G. F. Göransson, det första stora bessemerverket i riket och numera näst **Domnarvet** vårt lands största järnverk, **F o r s b a c k a**, också vid Storsjön, vid vilket bruk namnet **Lundeberg** är knutet.
- **Gävle** är Norrlands största och äldsta stad samt Dalarnas förnämsta ut- och införselhamn. G. är på norra sidan om Gävle-ån efter den stora branden 1867 nybyggt och företer där ett modernt utseende med breda, trädplanterade gator, i räta vinklar skurna av esplanader och smågator. G. **slott**, det forna Gävleborg, står numera utan alla prydnader, sedan en eldsvåda på 1700-talet svårt härjat det av Johan III upp-förda, med torn och spiror prydda huset. Slottet användes som länsresidens.
- Utänför Gävle vid den yttersta fjärden ligga storartade sågverksanläggningar, tillhöriga Korsnäsbolaget, så benämnt efter Korsnäs (s. 397) vid sjön Runn i Dalarna, därifrån sågverket flyttades 1899. Virket flottas från skogarna i Dalarna på Dalälven och sedan från dess mynning genom en 3 mil lång räna till sågverket.
502. **Kolbotten** kallas det ställe, där en mila skall resas eller har varit rest. Kolbotten blir bättre, ju flera gånger den användes.

502. **Korsnäbbarna** äro finkfåglar, som ha båda käkarna utdragna och hakformigt böjda, så att spetsarna korsa varandra. De vistas mest i barrskogen och klättra skickligt också med hjälp av näbbet liksom papegojorna. Ur gran- och tallkottar plocka de med det ovanligt formade näbbet behändigt fram fröna. Deras sång är dålig.
503. **Harsyra** etc. Samtliga här uppräknade blomväxter trivas bäst i mossig, skuggrik granskog. **Harsyran** (*Oxalis acetosella*) har sitt namn av bladens friskt syrliga smak, varigenom de kunna stilla törst. — Om den vilda **kallan** se kap. XXII. — **Skogsstjärnan** el. **duvkullan** (*Trientalis europæa*) och några arter **Pyrola** el. vintergröna, t. ex. den väluktande *P. uniflora*, trivas väl i sällskap med linnean i granarnas mörka skugga.
505. Angående **skogsplantering**, denna stora fosterländska fråga, som numera lyckligtvis på flera håll med intresse omhuldas, må till lärarens tjänst meddelas följande utdrag ur en redogörelse i Nordisk Lantmannatidning.

”Om skogarnas betydelse kunde hela böcker skrivas. Här blott i korthet några antydningar. Skogarna äro nödvändiga för erhållandet av virke för våra byggnader och varjehanda redskap. Skogsodling är för övrigt en av landets naturligaste och viktigaste inkomstkällor. Det lönar sig alltså att plantera skog. Därjämte äro skogarna hälsobringande, ställa sig som värn mot våldsamma stormar samt reglera temperaturen och nederbörden till en jämnare fördelning.

Skogsträdens rötter suga upp jordens överflödiga fuktighet och göra därigenom marken sundare.

Skogsträdens löv och barr skydda mot glödande solstrålar och hindra markens fullständiga uttorkning och förfrysning.

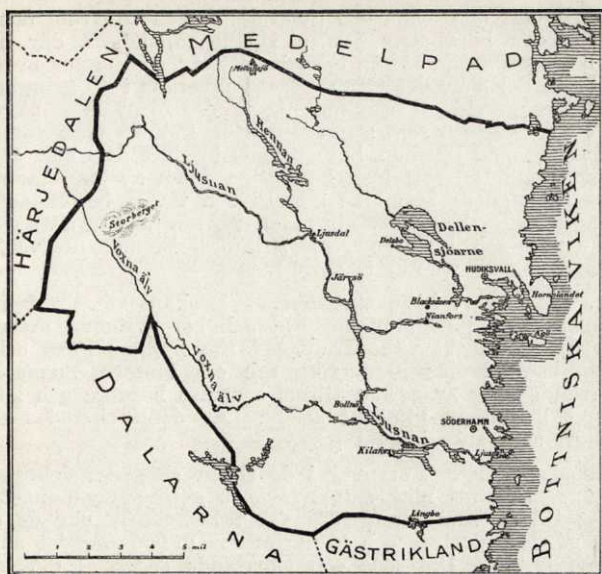
Skogarna giva näring åt källor och vattendrag.

Skogarna bidra till en stadigvarande vattenhöjd i sjöar och floder.

Skogarna skydda vidare den mänskliga flitens odlingar emot förstörande inverknings av översvämningar, flygsand, stormar och jordras.

Skogarna förhindra jordens utmagring genom uttorkande vindars framfart.

I skogen bo lantmannens trognaste och verksamaste vänner, nämligen en mängd djur, som med vida större framgång, än människan kan åstadkomma, bidra till utrotande av en del skadedjur på åker och äng.”

Karta över Hälsingland.

KAP. XL.

EN DAG I HÄLSINGLAND.

Det märkes lätt, att det har varit Selma Lagerlöfs plan att framställa Hälsingland som herdelandskapet framför andra. Det är därför, som hon till detta kapitel har förlagt beskrivningen av färden till fäbodarna, liksom hon i den inspirerade berättelsen om Djurens nyårsnatt påminner om de faror, som hotat människorna och deras förnämsta egendom, husdjuren, från de fientliga makterna i vildmarken.

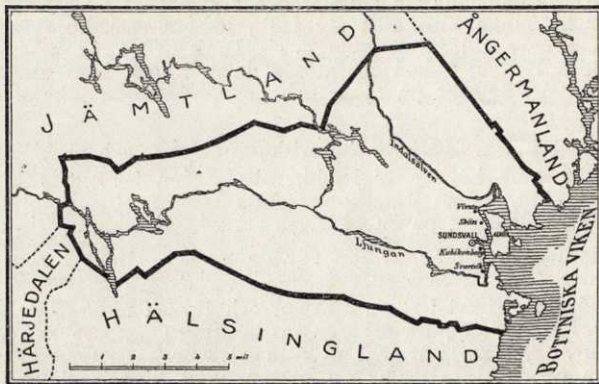
506. ... en vid och ljus dalgång... Om också tiden inte skulle medgiva något detaljerat omnämnande eller repeterande av namn på floder, sjöar etc., så torde läraren inte kunna undgå att påpeka, att det är Ljusnan eller Ljusne älv,

som bildar den "vida och ljusa dalgången". Kring denna älv finns den bördigaste jorden i landskapet, och där har befolkningen sedan äldsta tider bosatt sig. På denna älv flottas största delen av det timmer, som avverkas i de kringliggande skogarna, vid densamma ligga de förnämsta sågverken. Voxna-älven, som strax nedanför Bollnäs från väster förenar sig med Ljusnan, har en ändå bredare dalgång. Dellådalen med Delsboslätten i nordliga delen av landskapet öster om Ljusnan är bland de största och tätast befolkade i Hälsingland. — Kartan visar namn på några järnvägsstationer och kyrkor, ss. Kilafors, Bollnäs, Järvsö, Ljusdal, och sågverk, t. ex. Ljusne.

507. ... fähusen... hade skorsten... Boskapsskötseln bedrivs i Hälsingland med stor omsorg och befolkningen sköter sina husdjur utmärkt väl. Ladugårdarna byggas ljusa och rymliga samt hållas rena, fina och om vintern varma. Mest användas kor av s. k. fjällras, som äro hårdiga och lättfödda samt lämna en utmärkt mjölk. Av denna beredes ett fint smör, som står högt i pris.
508. Fäbodväsendet. Förr var i de flesta skogrika delar av landet vanligt, att nötkreatur, får och getter regelbundet under viss tid av sommaren voro vid fäbodställen, där de sköttes av gårdens döttrar och tjänarinnor. Fäbodväsendet användes fortfarande i Dalarnas och Norrlands (dock ej i Västerbotens) skogrika trakter, men anses i allmänhet, utom där, varäst fjällbeten finnas, som en hämsko på kreatursskötselns framåtskridande. I vissa orter var fäbodflyttningen förr så allmän, att byarna under högsommaren stodo nästan tomma.
- Valljänta. Bekant torde vara, att Hälsingland utom "jänta", "bojänta", också har ordet "stinta", liktydigt med flicka och piga.
- Vindfälle har visat sig kräva förklaring. Icke alla barn veta, att ordet betyder träd, som vräcks omkull av stormen.
510. Fäbodvall kallas gården eller platsen mellan och omkring fäbodstugorna, men också hela sätern.
511. Blacksåsen, 428 m. ö. h., antagligen Hälsinglands förnämsta utsiktspunkt, ligger på gränsen mellan Delsbo och Forsa socknar. Turister pläga besöka det från Forsa station. På toppen utbreder sig en ganska stor platå. Vid foten av berget ligger Blacksås fäbodvall med snygga rödmålade stugor på en vacker sluttning, som i väster går ned i en liten sjö.
- Om gastar (som äro gengångare) säges i en gammal beskrivning, att de äro långa till växten och gråklädda samt låta höra sig, sedan solen gått ned. Vallpigorna höra dem ofta i skogen, men få ej tala om det, förrän solen har gått upp, annars bli de "gastkramade".
- I Delsbo socken träffas närmast väster och söder om sjön Södra Dellen mycken odlad låglänt mark, men där bortom höglänta skogstrakter. D. är rätt gammal bygd, och en stark finsk invandring ägde tidigt rum där. Delsbofol-

ket är känt för sin slughet och styvsinhet. Gamla sedvänjor ha länge bibehållit sig i D., liksom sockendräkten först på senare tid blivit avlagd. — D. kyrka är belägen vid Södra Dellen, vilken till större delen ligger inom denna socken. D. är rikt på sjöar och berg, vid vilka många sägner äro knutna.

515. **Järvsö klack**, 412 m. ö. h., erbjuder en stor och präktig utsikt.
- **Agön**, som begränsar Hudiksvallsfjärden i söder och tillhör H:s stad, är en känd ankarplats med fyr- och lotsstation. Från fiskeläget på ön bedrivs ett rikt strömmingsfiske.
516. **Nianforsen** bildar avlopp för de vackra Niansjöarna rakt i söder från Blacksåsen.
- **Lodjuret**, vilket liksom björnen och järven numera är utrotat ur Hälsingland, är ett för tamboskapen ytterst farligt rovdjur. Det ser närmast ut som en stor katt, men har högre ben och kortare svans än katten samt hårpänsel på öronen. Om det får tillfälle därtill, dödar det många fler djur, än det kan använda, suger ut blodet och låter resten ligga. Lodjuret slår sig ner i en trakt, där det har god tillgång antingen på skogsfågel eller t. ex. på får och getter, och lämnar den inte, förrän det börjar lida brist på föda. I Dalarna finnas ännu lodjur.
- **Järven** hör till vesslefamiljen bland rovdjuren. Han förekommer ännu ganska allmänt i Lapplands och Norrlands fjälltrakter, där han ofta blir skadlig, emedan han är mycket rovgirig och dödar renar, älgar, får och getter. Han vistas mest på marken, där han har egendomliga raglande rörelser. Men järven klättrar också upp i låga träd, ligger där på lur och kastar sig därifrån ner på sitt byte, vars halspulsådror han avbiter och suger ur. — Järven trampar på en del av fotsulan, benen äro tjocka och starka, kroppen är undersåsig. Den yviga pälsen är svartbrun med ett brett grågult band längs sidorna. — För dödande av såväl järv som lo betalas skottpenningar.
- **Skogsrådet** tycks i den gamla folkföreställningen om trädens naturväsen vara en övergudomlighet över de älvor, som bo i träden, skogsvättarna. Det är i denna berättelse framställt olika mot vad som är det vanliga i folksägnerna, men förf. har hört en dalkulla beskriva det på detta sätt. Alla andra beskrivningar stämma överens därut, att **hon** (ordet rå kan också vara femininum) är en övermåttan fager kvinna, sedd framifrån, men alldeles motsatsen i avseende på fransidan. "Hon är baktill ihålig som en ruten stubbe, som ett kullfallet träd eller som ett baktråg."
518. **Allra ömkligast såg vallhunden ut.** Hunden är av ålder känd för sin förmåga att "vädra ont mot (= möte)" och "vara i syne" för troll och spöken.
519. ... **korset på bokpärmen** ... Nämmandet av Jesu namn, kors-tecknet, klockringning och hanegället äro de medel, som i sagorna säkrast skydda mot de onda makternas välde.

Karta över Medelpad.

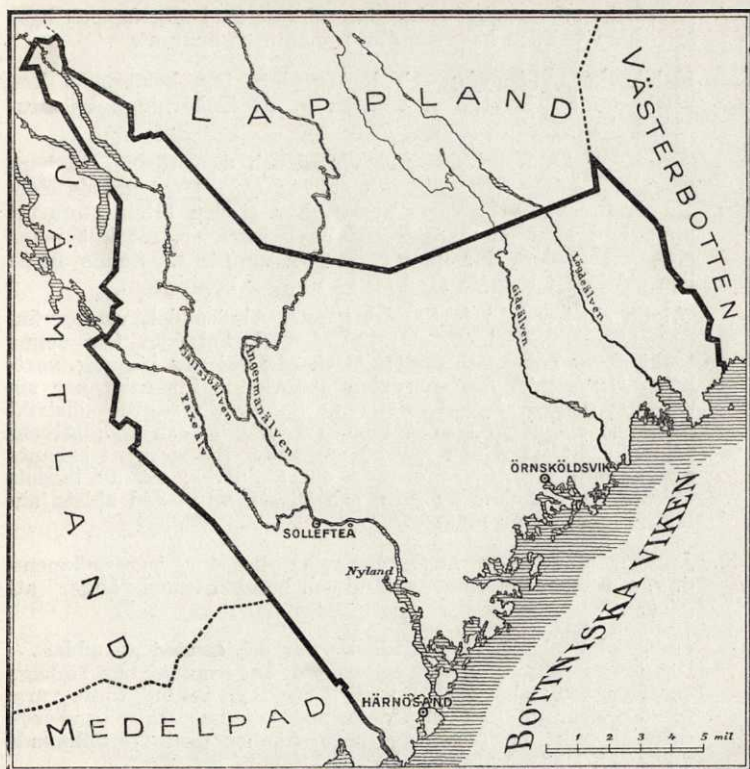
KAPP. XLI. XLII.

I MEDELPAD. EN DAG I ÅNGERMANLAND.

För Västernorrlands län har förf. velat framhålla dess karaktär av skogslandskap. Av länets yta utgöres ju 75 % av barrskog, endast 3 % äro odlad mark. Lövskog (s. 539) förekommer mest vid kusten och invid vattendragen. Den består huvudsakligen av björk, blandad med al och asp.

Den ypperliga jämförelsen mellan de olika »åkrarna» ovan och under jord, som kulminerar i de entusiastiska slutorden i Medelpadskapitlet, gör i sin åskådlighet och livlighet varje ingripande av läraren överflödigt.

I Ångermanlandskapitlet erinras om den fara, som de stora skogseldarna utgöra för »skogså kern».

Karta över Ångermanland.

522. **Medelpad** betyder, säger professor Adolf Noreen, "troligen med el v ä g (jfr det tyska Pfad, gångstig), d. v. s. passagen mellan Ljungan och Indalsälven."

— "**Skogsåker**". Nära hälften av Sveriges yta är skog, och därav är barrskog den övervägande delen. Det är tallskogarna, som göra skogsbruket till en av Sveriges huvudnäringar. Granens ved kan ej i fasthet och varaktighet mäta sig med tallens; mest nyttjas den numera till trämassepapper. De landskap, där det stora skogsbruket och sågverksrörelsen ha sitt förnämsta tillhåll, äro: Värmland, Dalarna, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Från dessa trakter förskriver sig största delen av Sveriges trävaru-export. Denna är så stor, att värdet av samtliga trävaror, som utfördes från Sverige under år 1913, uppgick till nära 332 miljoner kronor.

527. Svartviks storartade bruksanläggningar med ångsåg och hyvleri ligga vid den havsvik, där Ljungan mynnar ut.
528. Kubikenborgs ångsåg och lastageplats äro belägna 3 km. öster om Sundsvall och tillhöra J. A. Enhörnings trävaruaktiebolag.
- Sundsvall är Norrlands andra stad och dess förnämsta handelsstad. Efter den sista och största (1888) av alla de eldsvådor, för vilka S. varit utsatt, har staden blivit storartat uppbyggd med en mängd stilfulla byggnader, särskilt i den s. k. stenstaden, där inga trähus få uppföras. Sundsvall är den ståtligast byggda stad på så nordlig breddgrad.
- Alnön skiljes från fastlandet genom Alnösundet, vars stränder utgöra Sveriges största sågverksdistrikt. Om denna trakt skrev Elias Sehlstedt: "Och såg vid såg jag såg, vart helst jag såg." Största delen av Alnös invånare har sin utkomst genom sågverksrörelsen. Sundsvalls sågverksdistrikt på ömse sidor om staden mellan Ljungans och Indalsälvens utlopp samt på Alnön har 36 sågverk. Bland mera bekanta sådana må ytterligare erinras om Skönviks, ett av landets största, med såghus av järn, och Vivsta varv, den äldsta anläggningen, av år 1796.
530. Ångermanland (av angr, havsvik) betyder ångermännens, d. v. s. folkets vid vikarna, land och har intet med "ånger" att göra.
- (Bottniska viken) ... prickig av öar och tandad av uddar... Det är av Ångermanland egentligen Ångermanälvens ståtliga dalgång, som i kap. XLII beskrives. Som bekant torde vara, företer det nordliga kustlandskapet mellan Härnösand och Örnsköldsvik en storartad naturskönhet med fjordliknande vikar och i havet brant stupande klippor.
532. ...svalor... i älvbrinken. Backsvalan, som brukar häcka i kolonier, trives bäst i närheten av vatten. Hon gräver, genom att med näbbet föra bort sandkornen, mer än meterlånga gångar i sandvallar vid stränderna av vattendrag och har längst inne sitt enkla bo. Backsvalan är gråbrun på ryggen med mörkbruna vingar.
- Korn, som fordom var den huvudsakliga brödsäden i hela Norden, är numera det förnämsta sädesslaget endast i Övre Norrland. Det odlas som vårsäd och har sitt företräde framför övriga sädesslag genom sin tidiga mognad. I övriga delar av landet odlas korn mest som foderväxt och för maltberedning.
534. Kvinnorna hade kommit ut... I Ångermanlands kustbygd hände för ett par år sedan, att en väldig kungsörn en dag förföljde skolbarnen på deras väg. En torparens lyckades skjuta honom, och befanns örnen mäta 2 ½ m. mellan vingspetsarna, meddelade en platstidning.

539. **Getpors** (*Ledum palustre*), som växer på sumpig mark i barrskog, är en rikt blommande buske, som blir högre än ljungen. Bladen ha tillbakarullade kanter och på undersidan ett brunt filtludd. De vackra vita blommorna utsända en bedövande kryddluk. Växten är medicinsk och användes i forna dagar stundom i stället för den vanliga porsen som krydda vid ölbrygd.

KAP. XLIII.

VÄSTERBOTTEN OCH LAPPLAND.

Den präktiga sagan om De fem kunskaparna ger en fullständig bild av Övre Norrlands hela topografi. Och på samma gång är den lika utmärkt, vare sig det gäller att använda den som material för läsövning, för muntligt eller skriftligt återberättande.

Fastän jag hör till dem, som anse, att när det har blivit skrivet för barndomsskolan en verklig bok, bör den också läsas som en bok, d. v. s. i sammanhang, såsom förf. har avsett, så medges gärna, att ifrågavarande lilla saga kan läsas fristående på vilket stadium som helst, också av barn, som inte känna något av våra landskap.

Däremot vill jag varna mot att på samma sätt lösrycka de övriga avdelningarna i kapitlet. För att dessa skola lämna den behållning, som är avsedd med dem, måste barnen mottaga innehållet i dess rätta sammanhang, veta vad »pojken» har sett på sin färd genom de södra landskapen, känna till de handlandes föregående och karaktärer, låt vara att det endast är fråga om örnen, räven och gässen. Ihågkommas bör, att det inte är en pojkes mer eller mindre snusförnuftiga tankar, utan en högt kultiverad persons reflexioner, som här skola få komma till sin rätt. Kapitlet avser inte bara att meddela kunskaper utan också att uppfostra och bilda de unga.

De vackra tre stycken, som avsluta *Det vandrande landet*, borde ingjuta en känsla av stolthet över att vi äga sådana naturliga rikedomar och skönhetsvärden däruppe i norr att ta vara på och försvara.

Berättelsen *Drömmen* vill anses som en dröm och inte som en i detalj vetenskapligt noga genomförd registrering av gränserna för växters och djurs förekomst i vårt land. Den vill ge en föreställning om de förändringar, särskilt med avseende på floran, som te sig för den, som reser först från söder till norr genom hela vårt långa land och sedan från låglandet upp mot fjällvärlden. — »*Drömmen*» förklarades av en framstående dansk skolman i ett brev till förf. vara ett, i hans tycke, pedagogiskt mästerverk, som inte borde saknas i den förkortade upplaga av *N. H—n*, som han hade för avsikt att utgiva till bruk i danska skolor.

Avdelningen *Framkomsten*, denna idyll med all sin poesi, slutar med ett par dels gripande, dels rörande moment: ädelmod mot en besegrad fiende (*Smirre*), försoning mellan de forna ovännerna (*Akka* och *Gorgo*). Hjälten visar prov på en klokhets (i fråga om att planera för *Smirre*) och en överlägsenhet (gentemot sin läromoder *Akka*), som tillvinna honom läsarens varma sympati.

Selma Lagerlöfs goda hjärta har inte kunnat tillåta, att ens den boven *Smirre* räv skulle sluta sina dagar i fängelse. Vad hans slutliga öde beträffar, så har något liknande inträffat i verkligheten. Jag har nämligen en gång hört en prästson från en av de mindre danska öarna för en gossklass i en av Köpenhamns skolor berätta hur man var tvungen att på hans fäderneö åter släppa dit rävar, sedan man väl lyckats utrota dem, emedan råttorna höllo på att bli människorna övermäktiga.

541. *Same* är lapparnas namn på sig själva, ett ord, vars betydelse är okänd. Därav bildas sedan benämningarna *Samelandet*, resp. *-folket*.

542. **Snösparven** är en av de fåglar, som iakttagits längst i norr, och är tillika en äkta fjällfågel, som finns högre upp på fjällvidderna än någon annan sångfågel. Hannen har en utmärkt vacker, rent svart och vit sommardräkt. Med sin sång livar han de ödsliga fjällen, där han nästan dagen igenom sitter på en sten, ofta sjungande. Flyttfågel.
544. ... **vatten vitt som mjölk**... Jökelälvar ha, som bekant, vatt-net grumligt av allt slam, som följer med från moränerna.
547. ... **många små gråa lador**... En "sörlänning" betraktar alltid med förvåning det stora antalet små lador i Norrland. Anledningen till detta bruk är bristen på vägar, som gör, att man lägger in skörden på platsen för att sedan forsla hem den på vinterföret. I skogsbrynet förvarar man också ved i små gråa skjul.
- Tallen blir mer än 30 m. hög och under gynnsamma förhållanden smärt, rak och kvistfri ända upp till den av några stora grenar bildade präktiga kronan. I Övre Norrland påträffar man dock på sina ställen tallar av sådant utseende, som Selma Lagerlöf här beskriver, till förgreningen snarlika ekarna i våra sydliga landskap. Den högväxta, ljusa tallskogens karaktärsväxter äro lingon- och mjölonris samt renlav. — En **mo** brukar vara tämligen jämn, bestående av sand eller grus, och huvudsakligen vara beväxt med **tall**.
551. **Gullkragen** (*Chrysanthemum segetum*) är vanlig i åkrar i södra Sverige.
- **Bokträdet** växer vilt i Sverige söder om en mycket bukande linje mellan Kalmарtrakten i öster och mellersta Bohuslän i väster, planterat ända upp till Gävletrakten. — **Rådjuret** tycks vilja sprida sig mot norr. Både i Dalarna och t. o. m. Härjedalen (1911) äro rådjur anträffade. — **Vetet** odlas i Sverige allmänt i slättbygderna upp till Dalälven, men på spridda ställen långt mot norr i kusttrakterna. — **Björnbårsbusken** går vid Östersjö-kusten föga nordligare än till Stockholmstrakten. — **Smörbollarna** (*Trollius europæus*) växa i hela Norden på skogsängar och äro ymniga även i Lappland på gräsrika fjällsluttningar ända upp till trädgränsen. — Med **kastanjerna** menas förmodligen hästkastanjerna, "Europas vackraste träd", som hos oss endast finnas som odlade. — **Rapphönan** går mot Norden till Väster-norrland och Jämtland.
552. **Eken**, vårt starkaste och stoltaste träd, trädens konung, fanns i vårt land före boken. Dess norra gräns i Sverige går f. n. genom Värmland och södra Dalarna. Men utmed Bottniska viken växer den i Härnösandstrakten.
- **Äppleträdet** växer vilt i lövdungar och hagar upp till Gästrikland; äpplen mogna i trädgårdar så nordligt som i Sundsvallstrakten. — **Körsbärsträdet** förekommer hos oss stundom förvildat, men egentligen endast planterat; fågelbärsträdet däremot vilt, fast sällsynt, ända till norr om Mälaren. De odlade fågelbären mogna ungefär upp till Dalälven.

552. **Havren** odlas i Sverige i större utsträckning än något annat sädeslag, ända uppe i Lappland. Men i Övre Norrland hinner den sällan mogna, utan skördas i regel som grönfoder. — **Rågen** går något längre mot norr än vetet, undantagsvis ända upp mot polcirkeln. — **Kornet** är troligen det äldsta i Sverige odlade sädeslaget. Det sexradiga "stjärnkornet" har av ålder varit odlat längst uppe i Lappland och är därför känt under benämningen "lappkorn". I Karesuando socken, där vid $68 \frac{1}{2}^\circ$:s nordlig latitud Sveriges nordligaste jordbruk finnes, är korn det enda sädeslag, som kan odlas. — **Smultro-**
net finns över hela norden. — **Röd vinbärsbuske** växer vild över hela norden, men är någorlunda allmän endast norrut, särskilt i kust- och lägre fjälltrakter. — **Svarta vinbär** växa också vilda över hela norden, fast på mycket spridda ställen. De älska skugga och fuktighet.
- **Fjällugglan** är en högnordisk fågel, som i Sverige om sommaren finns endast på fjällplatåerna samt så långt åt söder som i Jämtland och Härjedalen. Hannen är vit med några få brunaktiga fläckar, honan ovan beströdd med gråbruna tvärstreck. Det påstås, att fjällugglan är talrikare och lägger flere ägg under rika lämmelår, och lämlar och sorkar äro hennes älsklingsföda. I brist på sådana gör hon stor skada på villebrådet.
- **Fjällräven** vistas på fjällens högre och kala delar i närheten av den eviga snön eller också på låglandet i den höga norden. Han lever företrädesvis av sorkar och lämlar, men förtär också fåglar samt deras ägg och ungar. Han är inte så listig som den vanliga räven, men mycket orädd. Om vintern är han snövit, om sommaren svartaktig. — En varietet av fjällräven är blåräven, som är blåaktigt mörkbrun med blåaktigt grå bottenfäll. Bådas skinn äro dyrbara, i högre grad, ju blåare de äro.
553. **Krön** är det övre planet av en vall eller mur.
- Den tappra **ungbjörken** torde vara "fjällbjörken" med den låga stammen, de korta grenarna och de finhåriga kvistarna (Betula odorata). Den går högre upp än andra träd och bildar vår trädgräns, som i de sydligare fjällen går vid 1,000 m:s höjd, vid Torne träsk däremot vid 500 m. Fjällbjörken bör ej förväxlas med **dvärgbjörken** (B. nana), som dels på sumpig mark blir en buske av $\frac{1}{2}$ m:s höjd, dels på de trädlösa fjällvidderna trycker sig mot marken.
- **Videregionen** kallas det bälte, som följer ovan skogsgränsen på fjällen. Videbuskarna ha sitt stamhåll i de allra kallaste trakterna av jorden, antingen i de arktiska zonerna eller i motsvarande höjdbälten på fjällen. Där ingen annan buskväxt kan fördraga kölden, där finns det ändå viden, som krypa i jordytan eller under densamma, ss. t. ex. dvärg- och polarvidena.
554. **Vildgässens häckning och ungar.** Sitt egentliga hem ha sädgässen uppe i fjälltrakterna. Så snart marken där börjar bli

bar om våren, samlas de i stora skaror på fjällplatåerna, varefter de snart fördela sig parvis, och varje par söker sig en undangömd vrå vid ett skogsträsk, vid kanten av en älv eller sjö eller på någon tätt bevuxen holme, om sådan finnes. För ägglagningen söka sädgässen gärna de tätaste snår av vide eller björk, och i en fördjupning, vanligen väl dold under en buske e. d., lägger honan sina stora, smutsvita ägg, vilka oftast torde vara 6 till antalet, mera sällan 8.

Hannen visar såväl sin hona som ägg och ungar den ömmaste omvårdnad, och under ruvningen vakar han natt och dag vid hennes sida. Endast morgnar och eftermiddagar flyger paret en kort stund bort från äggen för att beta, och när ruvningen blivit längre framskriden, synes honan ej alls lämna äggen, liksom hannen tycks inskränka sina betestider till den tidiga morgonstunden.

Så snart ungarna blivit födda, vandrar hela sällskapet upp mot närmaste fjällplatå på det fjäll, där paret har sitt egentliga hem. Här slår familjen sig ned vid stranden av någon insjö, och här fostras de små under den ömmaste vård av föräldrarna. Om någon fiende nalkas, varna gässen sina ungar med ett svagt, kort kacklande, och dessa förstå genast signalen, sprida sig ögonblickligen och "trycka" bland tuvorna, där de veta att dölja sig så väl, att de bli ytterst svåra att finna.

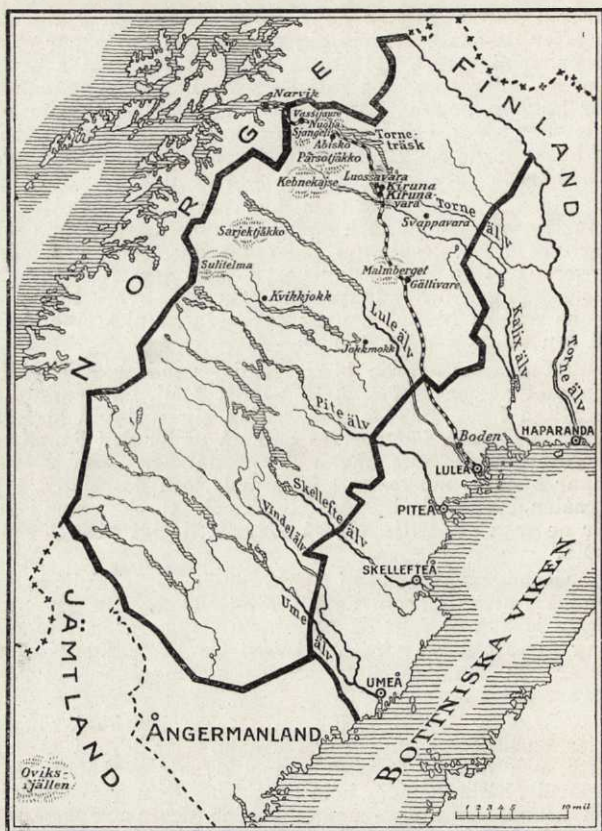
Gåsungarna kunna ej flyga, förrän de äro fullt befjädrade och så fullväxta, som de bli första året. De äro nämligen första hösten ej fullt så stora som gamla gäss. Som ersättning för att deras vingar bli sent utbildade få de tidigt sina fötter och ben i ordning, och de kunna redan vid några få dagars ålder springa fort.

"Gässens familjekärlek är", säger Kolthoff, "något alldeles enastående inom fågelvärlden. De leva i strängt engifte, och det är mycket sannolikt, att makarna, en gång förenade, hålla ihop för hela livstiden. Ej nog med att hannen och honan vårda sina ungar, medan dessa äro små, de visa omsorg om dem även framdeles ända till följande vår, då de med all säkerhet kunna reda sig själva."

KAP. XLIV.

ÅSA GÅSAPIGA OCH LILLE MATS.

Det är tendens i detta kapitel. Det är ingenting mindre än folkuppfostran, som här åsyftas. Men hur väl är inte tendensen dold under berättelsen om barnens rörande kärlek till sina föräldrar och till varandra! Historien om

Karta över Övre Norrland.

lille Mats begravning har haft sin motsvarighet i verkligheten, fast i en annan trakt av vårt land, och gjorde den barnabragden så djupt intryck på Selma Lagerlöf, att hon beslöt att bevara dess minne.

Vad jag i fråga om kapitlets behandling i skolan skulle vilja säga, det är endast att varna läraren för att taga detsamma som anledning till ett torrt utfrågande av huru barn i allmänhet böra förhålla sig i »handel» och

vandel eller att ge barnen tillfälle att berömma sig av egna goda gärningar.

Och vad beträffar folkfienden tuberkulosen, så varnas mot att under svensktimmarna undervisa om sättet för dess övertvinnande. Så mycket mera ingående måste talas om den saken på den åt hälsoläran anslagna tiden. Ett skämtsamt tillägg till slutorden å sid. 566 kunde läraren göra, t. ex.: »Jag kan tala om för er något, som också är ett mycket kraftigt medel mot smittofrön, och det är solskenet. Minns ni vad solen brukar säga i den här boken, när den kommer med? (Ingen fara, så länge jag är med.)»

559. **Tattare** (tartare, d. v. s. tartarer) har man efter tyskt föredöme i Sverige kallat zigenarna, vilka blivit förväxlade med andra folk. Deras rätta hemland anses vara Indien, därifrån de antagas ha utvandrat senast omkring år 1000. År 1512 vet man att zigenarna voro komna till Sverige. — Till utseendet äro tattarna i ungdomen ofta bildsköna med svarta ögon, rakt, svart hår och mörk hy. Till karaktären skildras de såsom lögnaktiga och hämndgiriga, än krypande, än oförskämt pockande. Som bekant, bruka de draga omkring i små sällskap, bestående av ett par familjer under en hövdingens ledning, med kärror och tält samt slå läger utanför städer och större byar för några dagar. Deras förnämsta näringsfång är tiggeri, lagning av kökskärl, hästbyte, spådom i hand och försäljning av hemliga läkemedel. Snatter är vanligt för kvinnorna och barnen, men tron, att zigenarna röva barn, är alldeles grundlös. För musik äga de stor begåvning, och i östra Europa skaffa de sig penningar också genom dans och musik.

Antalet zigenare av oblandat blod kan f. n. i vårt land ej vara särdeles stort. De inhemska torde vara bofasta, om de än årligen företaga storvandringar. Och i den mån, som de verkligen bosätta sig, bli de mottagliga för landets bildning och uppgå efter hand i massan av dess inbyggare. Blott så mycket av fädernearvet ligger ännu kvar i dem, att de ej kunna låta bli att prångla med hästar och att marknadsresor äro deras käraste nöjen. *Skojare* (och *valackare*) äro också namn, som allmogen med anledning därav tillägger dem.

560. **Vävsmeden** (av det gamla verbet *skeda*, *skilja*) är en lång, smal ram, fylld med smala tänder, ofta av trä, ungefär som en kam. Vävsmeden, som är infogad i nedre delen av slagbommen, skall bl. a. hålla varpens trådar i ordning och tillslå den genom skottspolen införda inslagstråden, så att väven blir tät och jämn. I vissa trakter av Småland idkas

vävskedsmakeri som en inbringande hemslöjd, och brukar det då vara familjefaderns uppgift att vandra omkring och sälja skedarna i andra landskap, ja, t. o. m. i utlandet.

563. **Tuberkulosen** (av lat. *tuberculum*, knottra eller knöl; överallt, där tuberkelbacillen i människo- eller djurkroppen finner lämplig jordmån, uppstår nämligen en liten gråvit knöl) är den mest förödande sjukdom vi känna och i ordets egentligaste bemärkelse en folksjukdom, för vilken ingen ålder, intet stånd förskonas. Vart 6:te eller 7:de dödsfall i Sverige vållas av tuberkulos.

567. I **Gällivare** (av lapska vare, berg, fjäll) socken i Lule lappmark ligga både municipalsamhället G. kyrkostad ("kyrkstan") och **Malmbergets** gruvsamhälle, det senare med en befolkning år 1912 av 7,000 personer. Den illa beryktade "kåkstaden" har nu fått vika för välordnade förhållanden.

Gällivare malmberg (ej att förväxla med G. "Dundret" några kilometer sydost om Gällivare, dit turister bruka resa för att se midnattssolen) ligger 7 km. norr om G. kyrkoby, och dit leder ett bispår från G.-banan. Berget är till större delen jordbetäckt, och malmen har endast på enstaka ställen legat bar. En del svartmalmslager äro fosforhaltiga, andra fosforrena. Också blodstensmalm förekommer och för övrigt en mängd mineral. Fastän underjordisk brytning på senare tiden bedrivits, då malmen uppfodrats genom lodräta schakt, har brytningen huvudsakligen skett i "dagbrott" i sidoberget, d. v. s. i öppna gruvor ungefär som i ett vanligt stenbrott. Malmen fraktas då t. ex. medelst hästar eller elektriska lokomotiv, som gå ut och in genom tunnlar i berget, till rutschbanor och sedan på dessa ned till lastkajer vid järnvägsspåren. Elektrisk kraft driver bormaskiner, lokomotiv, uppfodringsverk, belysningsanordningar m. m.

Vad Gällivares historia beträffar, så omnämnes det första gången 1704 i en bergmästares ämbetsberättelse, där det säges, att G. malmberg innehåller järnmalm "1 ½ famn bred och ett tämligt stycke lång". Numera beräknas malmytan till ett par hundra tusen kvadratmeter. G.-verken ha flera gånger skiftat ägare och under slutet av 1800-talet tillhört bl. a. engelska bolag. De flesta malmfyndigheterna övergingo sedan till Luossavara—Kirunavara aktiebolag. Först då den år 1884 påbörjade, sedermera av svenska staten inlösta järnvägen Luleå—G. blev färdig, kunde malmbrytning i större utsträckning äga rum. Och i ännu större skala har verksamheten bedrivits, sedan Luleå—Ofotenbanan 1902 blivit fullbordad. I Narviks hamn i Norge lastas malmen på bolagets ångare direkt från järnvägsvagnarna. Genom sinnrika anordningar kan ett lastrum på ett par minuter fyllas med mer än 1,000 ton malm. Den årliga brytningen har på senare tiden varit över en miljon ton. Den fosforrika malmen går mest till Tyskland, den fosforrena till England, men även något till svenska järnverk.

Ägare till den allra största delen av aktierna i de lappländska malmbolagen är numera Trafikaktiebolaget Grän-

gesberg—Oxelösund. År 1907 träffades mellan svenska staten och detta bolag ett avtal av i huvudsak följande innehåll.

1) Staten överlåter till Luossavara—Kirunavara-aktiebolag sina jordägarandelar i Luossavara, Kirunavara och Gällivare malmfält, men blir i stället hälftenägare i bolaget genom erhållande av preferensaktier till nominellt belopp av 40 miljoner kronor. 2) Bolaget förbinder sig att under 25-årsperioden 1908—1932 icke bryta mer än sammanlagt 75 miljoner ton järnmalm i Kirunavara samt 18 miljoner ton i Gällivare. 3) Staten äger rätt att 31 dec. 1932 inlösa de aktier i Kirunabolaget, som då innehavas av Trafikaktiebolaget (vilken lösen är till sina villkor noga bestämd). 4) Staten erhåller (bl. a.) uteslutande nyttjanderätt under 30 år till Luossavara malmfält, med villkor att staten intill 1938 icke i dessa fält bryter järnmalm annat än för järn- och ståltillverkning i Sverige.

572. **Mässingskvartett** är en vanlig, fast något oegentlig benämning på en kvartett av mässingsinstrument.

— **Godtemplarorden** (av engelska *The order of good Templars* = de goda tempelriddarnas orden) grundades 1851 i Amerika. Den är numera en internationell förening av män och kvinnor (I. O. G. T.), vilken arbetar för utrotandet av dryckenskapen.

— **Boden** (egentligen Bodarna, folkspråk: Bodan = sjöbodarna; bör ej uttalas: "Båden"), ett municipalsamhälle, som är stätt i snabb utveckling och begärt att erhålla stadsrättigheter, ligger i Över-Luleå socken nära Lule älv vid den viktiga skärningspunkten mellan Norra stambanan och Luleå—Ofotenbanan på en bergomgiven slätt och mellan tvenne sjöar. Bodens fästning, som 1901 började anläggas på de omgivande bergen, är avsedd att skydda land- och sjökommunikationerna på milslånga avstånd samt utgöra förlägningsort för trupper till Norrlands försvar.

KAP. XLV.

HOS LAPPARNA.

Förf. har i detta kapitel inte givit en omständlig beskrivning i ett sammanhang av lapparna och deras liv. Hon har i stället valt att uti berättelsens spännande situationer — såsom den uppmärksamme läsaren lätt finner — lägga in en mängd detaljer i fråga om lapparna

och deras allt i alla, renarna, om dräkter, husgeråd m. m., så att huvuddragen av fjällfolkets egendomliga levnadsvanor klart framträda det ena efter det andra.

Kapitlet med sitt klara språk, sina enkla satsförbindelser och de allmänt mänskliga känslor och tankar, som det ger uttryck för, borde av barnen kunna återgivas med vacker högläsning. Typiskt för Selma Lagerlöfs berättarkonst är det sätt, varpå hon låter lappen Ola Serka förbereda Åsas far på dotterns närvaro.

Man skulle kunna tänka sig en och annan väckande fråga av läraren, t. ex. s. 584: »Varför var Jon så rädd för att råka barn?» — eller s. 590: »Varför talade Ola Serka så, när han visste, att fadern levde?» — eller s. 591: »Varför såg Jon nu så lugn och god ut, tror ni?»

580. **Luossavara** (av finska *luossa*, lax, och *vaara*, berg, fjäll) betyder Laxfjället, liksom **Luossajaure** (av lapska *jaure*, sjö) betyder Laxsjön. **Kirunavara** heter på finska endast Kieruna (= fjällripan) utan något tillagt *-vaara*; endast nyinflyttade finnar begagna former med *-vaara*, säger professor K. B. Wiklund. Såväl post- som järnvägsstationen heter officiellt Kiruna.

Kirunavara ligger omkring 10 mil norr om Gällivare mittemellan Kalix och Torne älv. Dess övre del är en enda väldig malmmassa, inbäddad mellan porfyriska bergarter, med en längd av 4 km. och en bredd, som växlar mellan 100 och 200 meter. Denna malmmassa är en av världens förnämsta och rikare än någon annan. Den utgöres av svartmalm med en järnhalt, som går ända upp till 70 %, men innehåller också fosfor och svavel. Den sträcker sig till ett djup av 300 m. under Luossajaures yta och uppskattas till många hundratals miljoner ton. Men det anses, att betydliga kvantiteter finnas också under detta djup. Med brytning av omkring 4 miljoner ton varje år räcker tillgången ett par hundra år. — Till bergets fot kommer man med spårvagn, upp till arbetsplatserna föra bergbana och elektriskt tåg. Berget är för malmbrytningen söndersprängt i avsatser, s. k. pallar, vilka tillsammans likna en trappa. Dessa pallar ha namn efter personer, som haft med malmyndigheterna att göra, ss. "Landshövdingen", "Direktören", "Jägmästaren", "Statsrådet", "Professorn", "Geologen".

Sättet för maltransporten är mycket intressant. Man låter malmen rutschas ner till en lastkaj och automatiskt "tippas" i järnvägsvagnarna. Sedan de stora tågen med vagnar om vardera 1,000 tons lastvikt kommit ner till havet, lastas malmen på 8 à 10 timmar på stora ångare om 8,000 à

10,000 tons lastdrygheit. Efter fem dagar är ångaren i Rotterdam i Holland. Där blir den på ungefär 24 timmar befriad från sin last, som i stora Renbåtar bogseras uppför Ren. Malmen går på så sätt i en oavbruten färd från malmberget i Lappland till de tyska masugnarna, men den utskeppas också till England och Nordamerika. Angående bergens å g a r e se föregående kapitel.

Kiruna municipalsamhälle i Jukkasjärvi socken av Torneå lappmark har (sedan 1898 års riksdag beslöt anläggandet av statsbanan Gällivare—Riksgränsen) från 1899 med rent av amerikansk snabbhet utvecklat sig till ett välbyggt och välordnat samhälle med över 10,000 inv. Det har av gruvbolaget fått egen kyrka, uppförd i ett slags lapsk stil, med altartavla av prins Eugen; för de omkring 1,500 arbetarna, mestadels "sörlänningar", äro uppförda vackra och bekväma bostäder. Praktiga skolhus, barnkrubba, teater- och konsertlokaler finnas, för att inte tala om vattenledning och elektrisk belysning.

580. **Lapparna** ha av ålder haft sin väg förbi Kiruna. Som bekant, vilja de på svenska ej heta "lappar", utan **fjällfolket, fjällmän.** "Lappfru" lär vara den värsta benämning man kan ge en svenska, som blivit gift med en lapp. Lapparna tala dålig, bruten svenska och sinsemellan alltid lapska. Barnen undervisas i svenska i skolor, som ofta hållas i särskilda "skolkåtor".

KAP. XLVI.

MOT SÖDER! MOT SÖDER!

I början av detta kapitel slår åter emot oss den friska fläkten av förf:s humor och det glada reshumör, som vi minnas från de första färdedagarna. Under förevisandet av fjällvärdens jättar och vildmarker låter Selma Lagerlöf n a t u r s k y d d s t a n k e n helt osökt bryta sig fram, vilken hon ännu kraftigare gör sig till talesman för i ett av slutkapiteln (sid. 688).

593. **Pårstjåkko** (av lapska **tjåkko**, fjälltopp), 1,982 m. ö. h., berömt för sina vackra isjöklar, ligger mellan Kebnekajse och Torne träsk.

— **Sarjektjåkko** (i st. f. **Sarjek**, läs: Sarék; betydelsen enligt professor K. B. Wiklund möjligen: Blåbärsfjället), 2,091 m. ö. h., ansågs under några år för att vara Sveriges högsta

- berg. Det har storartade jökelfält och på bergets sidor nedskjutande praktfulla jöklar med s. k. isfall. Sarekfjällen ligga några mil i sydväst från Stora sjöfallet.
593. **Sulitelma**, vars största höjd på svenska sidan är 1,877 m. ö. h. och av svenska högfjäll har de största snöfälten och jöklarna, hör till Kölens gränsfjäll. Rika koppargruvor och stort kopparverk på norska sidan.
594. **Torne träsk**, Midnattssolens sjö, Nordens Lago Maggiore, såsom entusiastiska turister ha kallat det, omges av fjäll, som på sina ställen stupa brant ner mot vattenytan, antingen snöhöljda eller med här och där ett block av grön is eller en driva blå snö i rämnorna. Vattnet har ofta en sälsamt djup, mörkblå färgton, små vikar och holmar bereda en vacker omväxling. "Och denna dråpligt granna alpsjö skall bära det nästan nesliga namnet träsk! Det finner jag alldeles upprörande," utbrister en turist. Som bekant, betyder "träsk" i norrländska namn: sjö.
- **Kebnekajse** (med huvudtryck på första stavelsen; "kitteltoppen"), Sveriges högsta berg, ligger i Jukkasjärvi socken av Norrbottens län. Dess höjd är enligt senaste mätning 2,123,1 m. Toppen är alltid snöbetäckt, och på bergets sidor finnas stora jöklar. Kebnefjällen ha en utsträckning av omkring 3 kvadratmil. I trakten av Kebnekajse finnas Sveriges mest storartade högfjällspartier. Sv. T. F. har till tjänst för dem, som vilja bestiga Kebnekajse, anlagt en stuga av sten på gränsen mellan hög- och lågfjällen. Dit kommer man genom en två dagars ångbåtsfärd från Kalixfors station. Bestigningen kräver en bortovaro från Kebnestugan av 14—15 timmar.
- **Stora Sjöfallet**, "en av de största naturtavlor vårt land äger", "denna underbara pärla i den svenska naturen", ligger, som bekant, numera inom en fridlyst nationalpark. För att komma dit har man nio mil att ro över Stora Lulevatten. Dånnet av Stora Sjöfallet hörs då redan på en mils avstånd. Fallet uppstår därigenom, att en sjö genom två avsatser plötsligt sänker sig 39,6 m. till en annan, lägre belägen. Det övre fallet utgöres av två väldiga parallella fall, det nedre av tre dylika.
- **Björnarna**, som höllo på att försvinna ur Sveriges djurvärld, ha numera en skyddad tillvaro inom de stora norrländska nationalparkerna. I de inre sidodalarna av Abisko nationalpark hoppas man att björnarna skola trivas förträffligt, och sommaren 1909 hade man spårat 5 björnar i närheten av Stora Sjöfallet. Också älgarna ha det utmärkt i Stora Sjöfallets nationalpark, där det finns dalgångar med den härligaste vegetation av yppiga högvuxna örter och busksnår av rönn, röda vinbär och vide.
- "...det här landet kunde de svenska nybyggarna gärna lämna i fred..." Jfr Akkas ord (kap. LIV): "Tänk på att ni har

ett stort land och att ni nog kunde ha råd att lämna några nakna skär och några grunda sjöar och sumpiga mossar och några öde fjäll och avlägsna skogar åt oss fattiga djur, där vi finge vara i fred!"

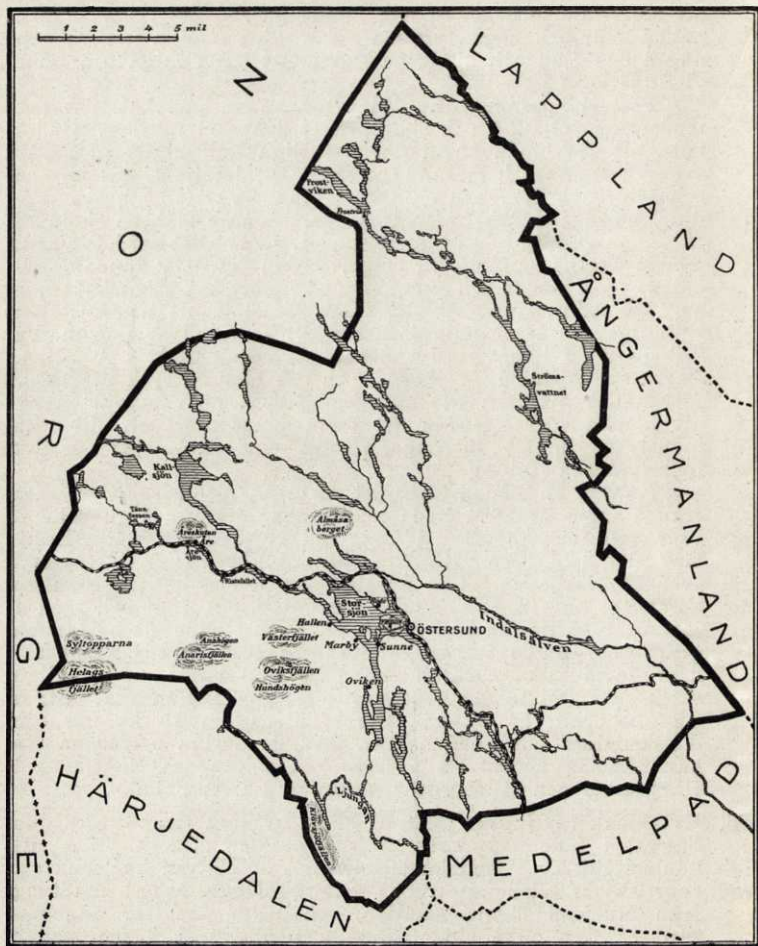
Fosterlandsvänner ha tid efter annan påpekat, att det moderna jordbruket och skogsbruket ävensom fabriksväsendet hota att förvandla såväl det naturliga landskapet som vår svenska fauna och flora. Under 1800-talet ha t. ex. bävern och vildrenen försvunnit ur vårt land. Vårt förnämsta rovdjur, björnen, hotas av samma öde. Senare släkten skola ej få se "en verklig bild av fosterlandet, sådant det fordom varit, medan åkerns omfång var ringa, medan det ännu fanns uppodlade sjöstränder och skog, som ej berörts av yxan," yttrade år 1880 A. E. Nordenskiöld. Han föreslog, att något staten tillhörigt område skulle inrättas till en fridlyst domän, en "rikspark", i likhet med vad som då redan skett i Amerika. Dessa ord förklingade ohörda, och det blev en tysk professor förbehållet att lära oss svenskar förstå nödvändigheten av att handla raskt, medan det ännu fanns områden, dit icke industrien hunnit intränga. Tiden var då mogen för det fosterländska företaget.

Knappt en månad efter det att denne professor Conwentz från Danzig år 1904 hade hållit sina föredrag i Stockholm över vad man utträttat i Tyskland i fråga om naturskydd, blev det (av lektor G. Starbäck) väckt motion i frågan i svenska riksdagen. Och år 1909 beslöt riksdagen, sedan en kommitté haft ärendet under utredning, att från och med 1 januari 1910 tio områden, för vilka K. M:t hade att bestämma gränserna, skulle i Sverige avskiljas som nationalparker, inom vilka naturen skulle bevaras i sitt ursprungliga skick. De största bland dessa äro de tre lappländska: Stora Sjöfallets om 15 kv.-mil, Sarekfjällens om 19 kv.-mil och Abiskodalens om 5,000 hektar. Av de övriga områdena må här nämnas endast de i läseboken upptagna: Sonfjället i Härjedalen och Kilsbergens sluttning i Örebro län.

596. **Kvikkjokk** (av lapska jäkk, å) är en by nära stranden av sjön Saggat i Lule lappmark rakt söder om Sarek. För att komma till Kv., "Lapplands paradis", söderifrån har man att (per skjuts eller automobil) tillryggalägga 8 mil landsväg från Murjeks järnvägsstation, och sedan återstår ångbåtsfärd på fem olika sjöar jämte vandring över näsen mellan dessa.

597. **Östberget**, 487 m. ö. h., ligger på Frösön. För att komma dit från Östersund har man att vandra över den 432 m. långa Oskarsbron, som leder över Östersundet. Sedan är det en timmes vandring under skarp stigning upp till utsiktstornet. Skolbarnen i Östersund få ofta sin första geografielektion däruppe, då läraren för sin klass med sig.

"Östbergets panorama" är ett litet häfte, som turisten gärna skaffar sig i Östersund för att kunna orientera sig i fråga om alla de fjäll, vilka liksom på en rundmålning synas från utsiktstornet. Man överblickar en rymd av omkring 25

Karta över Jämtland.

mil i norr och söder från Sonfjället i Härjedalen till Frostviksfjällen i norra Jämtland och omkring 20 mil i väster och öster från Syltopparna till skogsåsarna i Västernorrland.

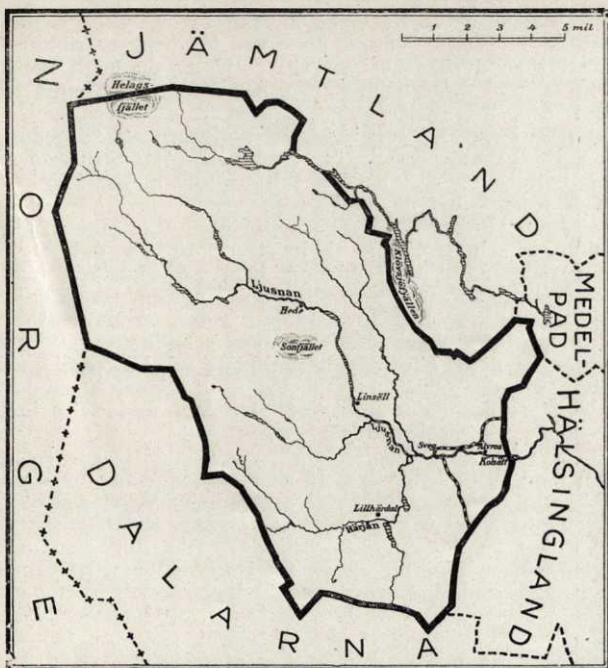
600. Sunne m. fl. kyrkor; se kartan.

— Oviksfjällen i Ovikens socken äro en vacker och lätt igenkännlig fjällgrupp väster och sydväst om Storsjön. De äro mycket besökta av turister, särskilt därför att man lättast

får en inblick i det jämtländska fåbodelivet genom vandringar bland dessa berg. Högsta toppen, Hundshögen, är 1,371 m. ö. h.

600. **Klövsjöfjällen** (646 m.) ligga, som bekant, på gränsen mot Härjedalen och måste synas i söder från Östberget, därifrån avståndet är 7 à 8 mil. De uppfylla nästan hela Klövsjö socken, äro torra och sterila på grund av sin bergarts beskaffenhet (kvartsit), som här är av en egendomlig blågrå färgton. Dessa fjäll utgöra en avdelning av en rad kala kvartsitfjäll, skilda från varandra genom mellan dem djupt nedskurna dalar, som man från en utsiktspunkt i östra delen av urbergsområdet, t. ex. Sveg i Härjedalen, ser begränsa västra horisonten från Oviksfjällen i norr till Stådjan i söder. Sonfjället i Härjedalen hör också dit. Dessa fjäll ha liknats vid en i ruiner sönderfallen jättemur.
- **Anarisfjällen**, till vilka avståndet är 7 à 8 mil, skola från Östberget synas nästan rakt västerut. Deras högsta topp, Stora Anahögen, når 1,423 m.
 - **Västerfjället** (högsta toppen 1,160 m.) hör egentligen till Oviksfjällen och ligger på ett avstånd av ungefär 4 mil västerut från Östberget. Lätt att bestiga. Skilt genom en dalgång från det berömda Drommen, som också räknas till Oviksfjällen.
 - **Almåsaberget** (720 m.) hör till de egendomliga Offerdalsbergen norr om Storsjön och tävlar i fråga om präktig utsikt med Åreskutan.
 - **Åreskutan** (1,460 m.), på platsen kallad endast Skutan, ligger mellan Kallsjön och Åresjön i Åre socken. Namnet betyder enligt professor Adolf Noreen "det framskjutande berget i Åre". Åreskutan uppnår icke snögränsen, men snön ligger kvar året om i de högst belägna klyftorna. Detta berg är det mest kända och bekvämast tillgängliga av de här uppräknade. Järnvägen stryker nämligen fram vid dess fot, och "man går, snart sagt, direkt från järnvägskupén upp till bergets topp." För fotgängaren äro bekväma sittbänkar anbragta och vägarna noga utprickade. En elektrisk bergbana för dessutom upp till toppen. — På bergets södra sida, därifrån utsikten är vackrast, är växtligheten jämförelsevis yppig; där ligga flera byar, bl. a. Totten. Från översta delen av den s. k. Hummel, ungefär halvvägs till toppen, har man den härligaste utsikt åt söder dels över den närmaste trakten, Åredalen, dels över hela raden fjäll, från Västerfjället till fjällen vid norska gränsen. På denna avsats, liksom på Skutans topp, har Sv. T. F. uppfört en turishydda. Vid Åre station finnas flera hotell öppna året om, då vid Åre rikligt tillfälle erbjudes också till vintersport.
 - Med fjäll menas egentligen ett berg, som når ovanför trädgränsen. I den mån, som berget når högt över densamma, kan det kallas högfjäll. Ett sådant är ofruktbart och skogslöst samt vanligen hela året om snöbetäckt.

602. I Sagan om Jämtland igenkänns den nordiska mytologiens vanliga motiv: Tors styrka, som fruktas i jättevärlden, och den list och trollkonst, som jättarna sätta däremot. Sagan är tydligen bildad i analogi med berättelsen om Tors besök hos Utgårdar-Loke och de tre prov, som han där sättes på. Onödigt är kanske att påpeka, att den makt, som skapat de "fårar och fördjupningar, som nu är älvar och sjöar" i Jämtland, är det rinnande vattnet självt, som redan före istiden skulpterade ut de stora floddalarna genom sitt under långa tidrymder fortgående utgrävande arbete. Den, som malde "kalksten och skiffer", så att "hela bergvidder blivit betäckta med god och fruktbar jord", det är istidens glaciärer. De lösa siluriska skiffrarna och kalkstenarna ha lämnat rikligt material till moränbildningar och andra jordslag, som med stor mäktighet täcka berggrunden ända från Storsjöns omgivningar och upp mot Ströms vattudal.
603. **Klumpar** är ett jämtländskt namn på fristående bergshöjder, t. ex. "Herrklumpen", "Vaktklumpen".
606. **Kvarnarna** under stenåldern utgjordes av en något urholkad sten, där säden lades och sedan krossades medelst en mindre, helst rund, sten. Längre fram, under järnåldern, skaffade man sig roterande handkvarnar, som hade två cirkelrunda stenar. Från mitten på den undre, som låg stilla, gick upp en axel av järn eller trä, kring vilken den övre kunde vridas. Till en början kringvred man den med händerna, men småningom lärde man sig att anbringa ett handtag på densamma. Sådana handkvarnar användes långt fram i medeltiden.
608. Om **Frostviksfjällen** säger en författare: "Jämtlands norra hörn innesluter ett föga trampat, mycket beaktansvärt och synnerligen naturskönt fjällområde."
- **Helagsfjället**, "Sveriges Sankt Gotthard", på gränsen till Härjedalen (1,797 m.), det högsta och väldigaste av i kapitlet nämnda fjäll, har tre toppar eller "stötar", av vilka den östra och största liksom i en nisch omsluter Sveriges sydligaste glaciär. Nedanför densamma en turisthydda.
- **Sylarna**, Stor- och Lill-, den förra 1,762 m., äro berömda för sina djärva former, sin ovanligt fina och smäckra byggnad. Fjället utgör en fristående, smal, slingrande kam på gränsen mot Norge. Norrmännen ha uppgång från sin sida. Riksgränsen skär fjället. Den taggiga "huvudkammen" är en mil lång och skickar åt sidorna ut sidokammar. Tvenne glaciärer finnas på östra sidokammen. I gränsen mellan gräsbevuxet och naket fjäll står Sv. T. F:s turisthydda.
609. **Ristaforsen**, som planschen i läseboken visar, bildas av Indalsälven. Den är belägen mellan Undersåkers och Järpens stationer.

Karta över Härjedalen.

KAP. XLVII.

SÄGNER FRÅN HÄRJEDALEN.

Dessa sägner blevo på ett särdeles hurtigt och käckt sätt upplästa av en folkskolegosse under den barnfest, som på Selma Lagerlöfs 50-årsdag till hennes ära var anordnad i den stora missionskyrkan i Falun och som författarinnan bevistade. Särskilt intryck gjorde de med stark kläm fram-sagda slutorden: »Det finns nog en utväg ur alla svårigheter, bara man kan finna redan på den.»

610. **Härjedalen**, detta Sveriges kanske fattigaste och mest vanlottade landskap — åtminstone vad jordbruk beträffar —, som har ett så avsondrat läge till följd av de höga bergryggar, som omgiva det i norr, väster och öster, har funnit en skildrare, som tillvaratagit den rika skatt av arvsägnar, som invånarna bevarat. Jag råder envar lärare att tillgodogöra sig den guldgruva, som doktor E. Modins "Härjedalens ortnamn och bygdesägnar"* utgöra och ur vilken jag i det följande tagit mig friheten att ösa.

Här blott en liten orientering. Härjedalen blev sent bebyggt och troligen ej kristnat, förrän det på samma gång som Jämtland omkring 1111 underkastade sig norska konungen. H. var ursprungligen namnet endast på dalen kring Ljusnans biflod Härjån, men har sedan utvidgats till benämning på hela provinsen. Invånarna kallas omväxlande **härjingar** (s. 618), härdölar, härdalingar och härjedalingar. Ofta nämnes i de gamla urkunderna ej Härjedalen särskilt, utan inbegripes det under Jämtland. Det kom under Sverige genom freden i Brömsebro 1645.

Bygden i Härjedalen utgöres av dalgångarna kring Ljusnan med tillflöden, vilka på sina ställen vidga ut sig till sjöliknande vattensamlingar (i allmänhet mycket fiskrika). Den mest öppna delen av Ljusnans dalgång sträcker sig vid pass 10 mil från Hälsinglandsgränsen. Därefter sammantränges dalen så småningom av de på ömse sidor tillstötande bergåsarna. Landsvägen mellan Hälsingland och Norge går fram utmed älven. Endast i floddalarna förekommer något litet åkerbruk. Skörden räcker ej ens i goda år till det egna behovet, och missväxt inträffar ofta. **Korn** (s. 612) är det sädeslag, som odlas mest. **Boskapsskötseln** lämnar däremot överskott till avsalu. Förnämsta inkomstkällan är avverkning av de vidsträckta **skogarna** samt forsling av skogsprodukterna, och i framtiden komma utom dessa också de stora rikedomar, som ligga förborgade i **forsarna**, att bli bättre tillvaratagna, när vägförhållandena och järnvägskommunikationerna bli mera utvecklade.

612. **Sonfjället** (1,249 m.; uttal: Sån-) är Härjedalens populäraste fjäll, säger E. Modin. "Dess namn torde vara att härleda från samma ord som det isländska **sunna**, sol, och sålunda betyda Solfjället, en träffande benämning på denna vida omkring synliga, tidigare och senare än omgivande berg solbelysta höjd, vilken i landskapets mitt majestätiskt tornar upp sin ofantliga kvartsitmassa till 1,277 m:s (se ovan) höjd. Sonfjället har av gammalt av de kringboende betraktats som väderleksspåman. Redan på 1600-talet anföres i en skrift ett märke, som de i detta avseende ha av detsamma: 'Har Sånen tagit hatten uppå sig, så kommer det visserligen regn i natt eller i morgon; men är han barhuvad, så blir det klart väder.' På dess östra sida pläga ända frammot augusti några mindre snöfält kvarligga. Ett av dessa benämnes Skjorta, alldenstund det liknar ett jättestort dylikt plagg, med utsträckta

* Norstedts förlag; pris: 5 kr.

ärmar liggande snett över fjällslutningen. Från gamla tider har man därav haft märke för skogsslätterns början: "Man ska inte dra till å slå (slätta), förrän nedre ärmen töat bort" (Linsäll)". — Genom riksdagens beslut utgör nu ett område av 2,700 hektar utav Hede kronopark "Sonfjällets nationalpark", som inom sig omsluter alla de olika biologiska zonerna från kalfjäll till barrskog.

612. **Hede** (av *hed*; äldre folk uttalar: "Hea") är en socken i norra Härjedalen med många ättehögar, "hedningagravar", där det gjorts rika fynd av silversmycken och andra värdeföremål, som tyda på deras forna ägares välstånd. Man antar, att en norsk inflyttning ägt rum på Harald Hårfagers tid, men att denna odling blivit ödelagd genom digerdöden. Om Hede kronopark se under Sonfjället.

Vad byar och socknar i Härjedalen beträffar, så har Selma Lagerlöf ej medtagit den som socken äldsta och tillika den folkrikaste av dem, nämligen *Sveg*. S. anses vara den äldsta bopplatsen i H. för präst, och dess kyrka byggdes tidigare än Lillhårdals. Socken var intill 1645 "kannikegäll" under ärkebiskopsstolen i Nidaros. Under medeltiden var S. platsen för både bygde- och lagmansting, i slutet på 1200-talet hölls där ett allting, då gränsförhållandena mellan Sverige och Norge utreddes, och efter Brömsebrofreden stämde den svenska landshövdingen "gemene allmogen av Herredalarna" till allmänt landsting i *Sveg*. — Sedan 1909 är Härjedalen medelst Orsa—*Sveg*-banan genom järnväg förenat med det övriga Sverige.

- Med **laggkär** menas byk-kar, baljor, ämbar och dylika kär, som äro sammanfogade av laggar, d. v. s. mer eller mindre böjda träskivor, som genom en utskärning i sin nedre del gjorts lämpliga att stadigt hålla fast botten i kärlet. Till virke brukar användas kärnveden av fur — ytveden blånar nämligen och är ej så hållbar —, och gjordarna, som sammanhålla laggarna, äro av en. De **långslädar**, varpå dessa kär brukas fraktas, ha två kälkar och över dessa en botten, kallad slädtaket, samt stolpar i hörnen till stöd för de rep, som slås om de vanligen betydligt höga lassen. I Dalarna är det karlarna i Älvdalens och Vänjans socknar, som bruka använda somrarna till att "lagga". Sedan fara de på vinterföret långt nedåt bygderna från den ena orten till den andra, tills lagret är slutsålt.
614. Namnet **Finn-Malin** syftar på det faktum, att finnar fordom slagit sig ner som nybyggare också i Härjedalen. I en gammal bygdesägen heter finnens hustru just *Malin*. — På 1600-talet funnos finska nybyggen överallt i skogarna i Ängermanland, Medelpad, Hälsingland, Gästrikland, Västmanland, Dalarna och Värmland, ja, några ända inne i Västergötland (Finnerödja socken). Invandringen började redan under Gustav Vasa, tilltog sedan under Finlands olycksår i slutet av 1500- och 1600-talen, uppmuntrad av Karl IX och Gustav Adolf, för att vid mitten av 1600-talet nå sin höjdpunkt. Mot slutet

av 1600-talet upphörde den småningom, sedan förhållandena i Finland tack vare Per Brahes styrelse blivit bättre. Även bidrogo därtill svenskarnas allt högljuddare klagomål över att finnarna förödde skogarna genom sitt svedjande samt utrotade villebrådet. Misstämningen mot finnarna ledde på somliga orter rent av till ett slags småkrig; jfr nästa kapitel.

- 617 Socknen Linsälls (annex till Sveg; uttal på platsen: Linnsäll) namn härledes från den i Ljusnan en kilometer nedom Linsälls by utfallande Linån eller Lina. Det skulle vara liktydigt med Linselet (sel = spakvatten mellan två forsar).

— Namnet **Kolsätt**, på 1400-talet Kolsäter, anger, att någon med namnet Kol haft en fåbodvall, där den nuvarande byn (i Älvros socken) är belägen. Kolsätt är en gammal smidesplats sedan myrjärnsbränningens dagar.

618. **Spiksmide** bedrevs i forna dagar för hand av särskilda spiksmeder. "Kvick som en spiksmid" är än i dag ett folkligt uttryck. Jfr leken "smi(da) spik", som fordrar stor raskhet och påpasslighet. Handsmidda spikar berömmas av de gamla som mycket starkare än nutidens: "huvudena gå inte av dem, om de dragas ut, och råtar man ut en krokig handsmidd spik, går den inte av." Men givetvis voro de mycket dyrare att köpa, än vad spik före världskriget var. Härjedalen hade fordom, liksom **Dalarna**, till en viktig näringsgren det urgamla s. k. osmundsmidet i sammanhang med myrjärnsberedningen, och landskapets vapen visar ett smedstäd, en tång och två hammare. I Svegs sockensigill synas en plogbill och en hästsko. Om berömda smeder ha sägnerna att förtälja, också om silversmeder, som förfärdigade bälten och brudkronor. — I en "klenmedja" (jfr ty. *klein*, liten), en sådan, som t. ex. brukar finnas på herrgårdar för egendomens eget behov, ej för fabriksmässig tillverkning av redskap, har smeden på en mur en öppen härd eller ässja, där järnet uppmjukas genom att läggas in i en hög glödande träkol, som bringas i glödning genom påblåsning av en stark luftström, **bläster**, ur en bälg. Bälgen skötes vanligen för hand av en smedens medhjälpare — släggräng kallas en sådan på sina ställen —, som också har att föra slägga eller hammare under arbetet, medan smeden vänder järnet. Klenmedens redskap äro utom slägga och hammare också städ, tänger och mejslar. — Genom **kallhamring** blir järnet hårdare och styvare samt förlorar något av sin tänjbarhet.

— **Lillhärda**ls socken omkring Härjeån är enligt sagan urbygden i Härjedalen. Sagan om **Härjulf** — i ortens bygdesägnen nu benämnd Härulv — lyder i sin äldsta form sålunda. "Härjulf Hornbrytare var konung Halvdan Svartes († 860, Harald Härfagers fader) märkesman eller banerförare. Han kom i konungens ogunst av den orsak, att han uti konungens sal slog ihjäl en av konungens män med ett silverbeslaget horn, som hörde konungen till (varav han fick tillnamnet Hornbrytare), och konungen gjorde honom därför fredlös. För-

denskull flydde han till konungen i Sverige, Erik Emundsson, och var där under lång tid väl upptagen. Sedan lockade han konungens syster vid namn Ingeborg och rymde så med henne och några sina tjänare och mycket gods och penningar, som han skickat i förväg för sig, in i den stora ödemark, vilken låg sunnan om Jämtland emellan Sverige och Norge bland stora skogar och klippor. Där lät han hugga bort skogarna och byggde där hus och röjde upp ängar och sände sina tjänare ned till Trondhem att köpa vad han behövde, och de läto icke annat märka, än att de voro från Jämtland. Så hade han det hela sin livstid. Och blev det stället kallat efter honom **Härjulfsdal**". — Denna Härjulf förmenades vara begravnen i Lillhärddal i den s. k. **Kungshögen**, där även hans skatter skulle vara gömda, "vilka dock flere skola förgäves sökt upptaga, emedan de alltid därifrån blivt bortskrämda."

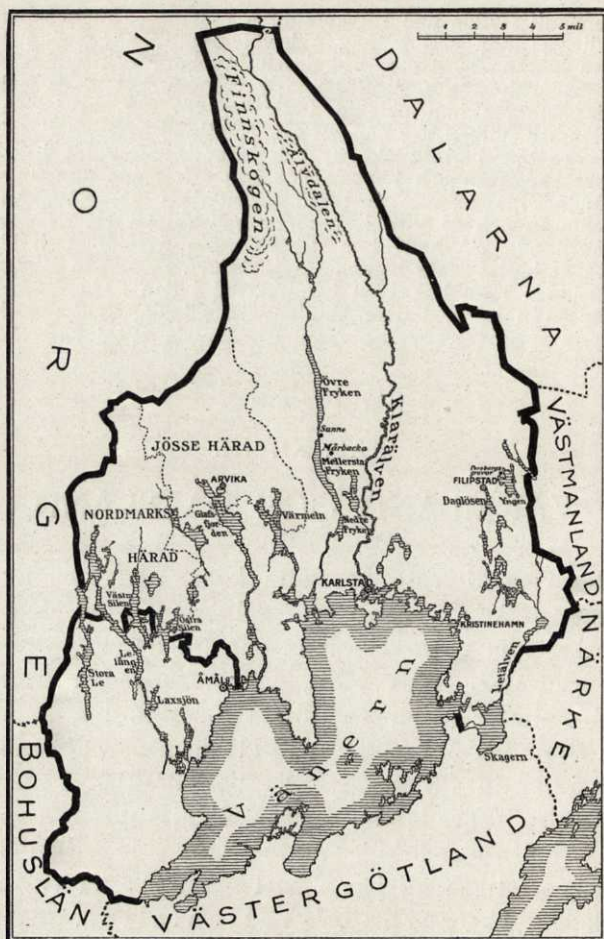
KAP. XLVIII.

VÄRMLAND OCH DALSLAND.

Det väsentligaste av detta kapitel utgöres av finn-gubbens präktiga saga om upplöjningen av den stora »utmark», som blev Värmland och Dalsland.

Sagan ger åt de barn, som icke redan känna till de båda landskapen, en första föreställning, som etsar sig in i minnet, om dessas ytbildning. Dalsland överensstämmer ju till sin fysiska beskaffenhet i allmänhet med södra Värmland. Också landskapens gränser antydast helt oförmärkt. Vidare nämnas de naturliga rikedomar, som ligga uti järnmalmfälten i Värmlandsbergslagen, skogarna och vattenfallen. Ingen stad namngives, men däremot några bekanta härader. Antydningar göras om befolkningen, dess lynne och sysselsättningar.

Den raskt och dramatiskt berättade sagan har tillika sin djupa uppfostrande undermening, som kommer fram i de tre sista punkterna, vilka rekommenderas till utanläsning.

Karta över Värmland och Dalmland.

Ifall barnen ha fått läsa om Nils Holgerssons resa fram och tillbaka genom vårt långa land i samma ordning, vari den tänkes försiggå, torde de på många håll, när de ha hunnit så långt som till detta kapitel, redan känna Värmlands och Dalmlands geografi. Endast provinsernas

egna barn torde dock ha hört alla de geografiska namn, som förekomma. Detta slags repetition bereder dem emellertid ett extra nöje, om de med hjälp av minnet eller kartan få kontrollera, att det råder överensstämmelse mellan de respektive plogfårorna och de för landskapen karakteristiska dalgångarnas läge, ävensom gissa vad det var för en sten, som låg i vägen för den äldste plöjaren, vart den näst äldste kom, när det bar av på andra sidan gränsen, o. s. v. — Om läraren på svarta tavlan drar upp kartans konturer, så ha barnen mycket roligt av att »plöja upp» landet genom att rita dit sjöar och floder.

621. **Värmland** är icke att härleda från ordet **värme**, utan namnet har, enligt professor Adolf Noreen, sannolikt sitt ursprung av sjön Värmeln och skrevs äldst "Värmelland", vilket skulle betyda "landet kring sjön Värmeln". Värmland betecknade nämligen ursprungligen landskapets äldsta bygd, det sydvästra hörnet, trakten kring Värmeln och dess avlopp till Vänern. — Angående namnet **Dalsland** säger prof. Noreen, att det uppträder först på 1500-talet jämte det äldre och ännu allmänt brukade **Dal** (s. 627), varmed ursprungligen avsågs blott det i sydöst belägna låglandet utefter Vänern. — Läraren torde ihågkomma det fornåldriga uttrycket på **Dalsland** eller på **Dal** (s. 628), liksom det heter på Öland, på Gottland; däremot: i Småland.
622. **Svedjefall** är ett område, där man har huggit ner träd och buskar det ena året för att följande sommar, då riset är torrt, på platsen bränna upp detta, ej trädstammarna. "Fallet" betydde ursprungligen samtliga de fällda träden. I askan sås sedan råg, som skördas följande år ("svedjelandsråg"). Meningen är att på "fallet" sedan få bete åt kreaturen. Smultron och hallon bruka ofta växa ymnigt på svedjefall. — Finnarna i Värmland brukade fordom i stor skala, ofta oöfverligt, på detta sätt svedja i svenskarnas urskogar. Träden fingo då ligga halvförbrända och ruttna till ingen nytta, och svåra skogseldar vållades ofta. Men finnarna fingo med ringa möda brödsäd och även hö åt sin boskap; jfr nästa kap.
- **Skorstenslösa stugor.** Härmed menas de värmländska finnarnas bostäder eller pörten. De allra äldsta av dessa saknade varje tillstymmelse till skorsten. Röken från eldstaden spred sig över hela rummet och leddes ut endast genom de med skjutluckor försedda gluggar i taket, som ersatte nutidens fönster. En yngre typ är försedd med trummor av trä för rökens bortledande eller ett slags luckor, som kunna hakas upp.

622. **Finnar.** Under 1500- och 1600-talen invandrade massor av finnar till Värmland. Ännu finns folk av denna främmande ras i socknarna närmast norska gränsen. De bo i pörten av flera olika typer uti de s. k. finnskogarna. Sinsemellan tala de helst det finska språket, men eljest ha de numera antagit svenska seder. På deras från svenskarnas avvikande ansiktstyp syfta orden på sid. 624: "långt, svart hår och små, plirande ögon", på deras rykte för troildoms- och spädoms-gåvor orden: "mera förstånd än annat folk" på samma sida. Om finnarna i Värmland se en uppsats i Sv. T. A. 1901.

- **Det var muntert folk, . . .** "Värmlänningens lynne längtar efter glada äventyr. Hurtig och stolt, är han känslig för allt stort och skönt," yttrade en gång en värmlänning i ett tal till studenterna av Värmlands nation i Uppsala. — "Livlighet och värme äro värmlänningens särdrag," säger en annan landsman. "Den hårda naturen har därjämte lart honom arbetsamhet och uthållighet. Både livligheten och arbetshägen föra honom ofta ut på strövtåg utantor hembygdens gränser. Detta tycks stå i strid med hans hemkärlek. Men det gör det endast skenbart. Han kan resa ända bort till 'det iorlovade land', som på 1800-talet och väl än en tid är Amerika, men han återvänder till sist till sitt Värmland, om ej på annat vis, så med dödligt brinnande längtan. 'Vila i värmländska jorden' ville inte blott John Ericsson — det vilja alla värmlänningar på främmande strand, fast ej alla få det." Värmlandsvisan, som i detta yttrande citeras, är, som bekant, en ungdomsdikt av historieskrivaren professor Anders Fryxell, själv värmlänning och prost i Sunne i Fryksdalen. — Ett högstämt lovprisande av Värmland finner läsaren i Gösta Berlings saga, kap. Patron Julius.
- **Nordmarken** (= Nordmarks härad) räknades fordom till Dalsland. "Markerna", d. v. s. utmarkerna, gränslanden, var benämningen på nordvästra Dal, som länge utgjorde ett omtvistat gränsland mellan Sverige och Norge. Flera socknar på Dal ävensom i Värmland ha samma slutled i sina namn, såsom t. ex. Ärtemark, Nössemark på Dal, Gräsmark och Östmark i Värmland. Professor Noreen anser detta senare "mark" vara detsamma som "skogsmark".
- **Fryksdalen** är en långsträckt dalgång, som nästan mitt i Värmland stryker från norr till söder, och vars botten till största delen upptages av de tre Frykensjöarna (= Lövens långa sjö i Gösta Berlings saga). Fryksdalen, berömd för sin naturskönhet, är Selma Lagerlöfs födelsebygd. Den för varje år allt större turistströmmen lockas dit bl. a. av intresset att se skådeplatsen för Gösta Berlings äventyr. På sjöarna ombesörjes passageraretrafiken av ångarna "Selma Lagerlöf" och "Gösta Berling". — **Fryksdalingarna** voro särskilt i forna tider värderade över hela Sverige för sin arbetskicklighet och sin raskhet; jämför vad som i Härjedalskapitlet säges om den värmländska smedens fortfärdighet.

622. **Jösse härad** är utom Värmlands gränser till namnet känt bl. a. för folkdansen Jössehäradspolska. Staden Arvika ligger i Jösse härad.
624. "...lilltjärnen, som vi kallar Vänern..." När "storkarlen" i sin berättelse använder uttrycket lilltjärnen om den havliknande Vänern, kommer åhöraren genast in i sagostämningen och förstår vad för slags folk det är fråga om, nämligen jättar. Tjärn är en mindre sjö utan synligt avlopp.
627. **Laxsjön, Lelången** o. s. v. Det är icke mindre än 13 sjöar, som här nämnas. Att inlära deras namn och läge hos barn, som förut inte ha hört talas om dem, torde vara onödigt. Det är tillräckligt att påpeka vilken mängd av vackra, stora, långsträckta sjöar landskapen ha. Se för övrigt kartskissen.
- **Glafs fjorden** skrives med f i första stavelsen på grund av uttalet.
- **Älvdalen** kalla värmlänningarna Klarälvens övre dalgång, under det att dalkarlarna också ha ett Älvdalen, nämligen kring Österdalälven.

KAP. XLIX.

EN LITEN HERRGÅRD.

Detta kapitel är en äkta pärla i fråga om poetisk fågning och rörande innerlighet. Aldrig griper Selma Lagerlöf så starkt om läsarens hjärterötter, som när hon skriver om hemmet och hembygden. Det må erinras om att det är hennes eget barndomshem, som hägrar för henne vid den poetiska skildringen av Liljecronas hem i Gösta Berlings saga.

Vad minnena från barndomen ha haft för påtaglig betydelse för läsebokens hela plan, därom vittnar ju den av förf. använda episoden om den tama gåskarlens rymning från Mårbacka, vilken i förklaringarna till kap. I är meddelad. Eljest bör observeras hur förf. ger ett sken av sannolikhet åt hela fabeln om den underbara resan genom att anordna ett sammanträffande på hemmets grund mellan »den människan, som gick och tänkte på att skriva en bok om Sverige», och Nils Holgersson.

Skulle barnen betvivla möjligheten av ett sådant möte, har ju läraren bara att skrattande hänföra det till de diktade äventyren.

Förf:s mening har egentligen varit att framhålla, att det var i det gamla hemmet, som hon tog emot ingivelsen, och att i en vacker bild antyda sin kärlek och sin tack-samhetsskuld till sin gamle far. Jämför den hyllning, som Selma Lagerlöf gav sin fars minne i sitt tal vid Nobelprisets erhållande, vilket återfinnes i boken Troll och människor. — För övrigt har hon velat framhålla Värmland som de små herrgårdarnas land, medan Skåne och Södermanland äro de stora herrgårdarnas.

På samma gång kap. En liten herrgård erbjuder en ypperlig kulturskildring, visar det förf:s pedagogiska mästerskap. Hon försöker inte att hos barnen pranta in det, som hon meddelar, utan i stället säger hon, att hon egentligen hade tänkt att berätta för dem hur herrgården såg ut etc., fast det nu inte kunde bli av. Just rätta sättet att egga deras uppmärksamhet och få dem att lyssna. »Den bästa undervisaren är den, som undervisar så, att lärjungen inte märker, att han blir undervisad.» — I motsats till beskrivningen av Vittskövle tillhör det kulturhistoriska stoffet i detta kapitel ett område, där också små folkskolebarn kunna känna sig hemmastadda. Kulturhistoria är inte i och för sig den art av historia, som förmår fångla mindre barns intresse, men framställd på detta sätt, går den dem lätt i blodet.

*

Här må göras några antydningar om olika sätt att i klassen behandla detta rika kapitel.

Den första avdelningen, som utgör fortsättningen av Nils äventyr, har jag brukat låta barnen själva läsa utan några andra avbrott än små glada frågor för att sätta

deras fantasi i rörelse. Men när vi ha slutat denna avdelning och det gäller att markera övergången från det raska och livliga till det veka och drömmande, då har jag låtit barnen slå igen sina böcker och efter bästa förmåga själv läst högt för dem fortsättningen. Man kan inte vänta, att barnen lika djupt som läraren själv skola känna med den »resande», när hon väckes ur sina drömmar och står inför den gråa verkligheten.

Med anledning av orden »denna boken, som måste vara lärorik och allvarsam och där det inte får finnas ett osant ord», har jag ibland roat mig med att låta barnen göra en överblick av bokens innehåll och yttrat ungefär följande: »Nå, tycker ni, att denna boken har blivit lärorik? Vad har ni t. ex. lärt av den?» — »Är vartenda ord sant då? Vad är det t. ex., som Selma Lagerlöf har diktat ihop, därför att hon tycker det är så roligt?» — »Men är boken allvarlig ändå? Säg något, som är riktigt allvarsamt talat där!» — »Är boken trevlig och lustig också? — Ja, sanningen är den, att en sådan sorts skolbok hade man inte haft förut i Sverige, och en sådan finns inte i något annat land.»

Ibland har jag i stället för ett dylikt samtal över det lästa begagnat mig av det osökta tillfälle, som här erbjuder sig, att uppställa liknande frågor för skriftligt besvarande.

Om barnen ha blivit ivriga och velat berätta om sina erfarenheter, har jag inte gjort några längre avbrott fördenskull vid första läsningen, utan återkommit till frågan en annan gång. Det kan ju t. ex. inträffa, att något barn har hört farmor eller mormor berätta om seder och bruk från gamla tider, som i kapitlet åsyftas, och då har vederbörande fått i uppgift att ta riktigt bra reda på saken, t. ex. beredning av lin, ljustöpning, och en annan gång berättat det i klassen. Det har sålunda varit ett utmärkt tillfälle att få ämne för en talövning. Möjligen

har då något prov, något redskap förts med från hemmet och förevisats. Muntert har det blivit om barnen fått lov att avbilda vilka former de ha sett julkusar eller Luciabröd ha, likaså väderflöjlar m. m.

De sena tiders barn, som i framtiden komma att läsa om Nils Holgerssons resa, ha emellertid allt mindre utsikt att ens av sina mormödrar få höra hur olika mot vårt livet gestaltade sig fordom, innan industrien hade skickat sina produkter till de avlägsnaste landsändar. Läraren har då efter läsningen av detta kapitel utmärkta tillfällen att väcka till liv reflexioner hos barnen genom att fästa deras uppmärksamhet på skillnaden mellan förr och nu: vad kvinnor fordom hade att göra i hemmet och vad de nu använda tiden till; vem som nu bereder eller förfärdigar allt, som förr gjordes i hemmet*; vad man på en lantegendom, såsom den i detta kapitel framställles, egentligen behövde köpa eller ge ut penningar för.

Om det naturenliga i att sålunda leva av jordens avkastning kommer sannolikt många lärare, i likhet med jordbruksaposteln Rösiö, att uttala sig.

Vidare kan det bli tillfälle att tala om hur man nu-förtiden använder vinterkvällarna; om något av barnen äger någon bra historieberättare bland de sina o. s. v.

Naturligtvis kan inte varje år det ifrågavarande kapitlet utnyttjas på alla här anförda sätt. Men då »En liten herrgård» synnerligen väl lämpar sig att läsas också på högre skolstadier, så har jag velat antyda de rika möjligheter att fördjupa intrycket av det lästa, som det erbjuder.

629. **En liten herrgård** är Mårbacka, Selma Lagerlöfs fädernegård. Det är en egendom i Fryksdalen i Värmland, belägen i Östra Ämterviks socken $\frac{3}{4}$ mil från Ö. Ämterviks ångbåtsbrygga vid sjön Mellan-Fryken och ungefär en mil från järnvägsstationen i Sunne vid sundet mellan Övre och Mellan-Fryken.

* Se *Industrien och kvinnofrdgan* av S. A. André e, Verdandis småskrifter n:r 40.

Parallellt med och öster om den sänka, som uppfylles av Mellan-Fryken, går en bred dalgång, och på dess östra sida, vid foten av en hög skogsås, ligger Mårbacka. Man ser därifrån intet vatten, men däremot den jämna, fruktbara dalbotten, som tydligen i forntiden varit sjö, genomfluten av den lilla ån Ämtan. Vackra bergstoppar, bland dem Tossebergsklätten, synas åt norr, och i sydväst lägger man ovillkorligen märke till en intressant brun mosse. Utsikten åt söder från gårdsplan och verandor har något egendomligt på en gång täckt och storslaget över sig. Med de höga pyramidpopplarna i förgrunden är det en tavla, som påminner om Campagnan utanför Rom. Hela denna lilla herrgård och dess historia har Selma Lagerlöf skildrat i boken Liljecronas hem. Både där och i Gösta Berlings saga kallas den Lövdala. Socknen får namnet Svartsjö efter den uttorkade sjön, "Svartsjön".

Den gamla herrgårdsbyggnaden, som är avbildad i läseboken efter en oljemålning av förf:s morbror, den numera avlidne artisten Kristofer Wallroth, uppfördes 1793 av Selma Lagerlöfs farmors far, prästen Erik Wennervik. Torvtak, såsom det uppgives i en biografi över Selma Lagerlöf, har den i mannaminne inte haft. Till år 1889 hade egendomen under ett par hundra år tillhört Selma Lagerlöfs familj; men det året blev den såld till främmande. Detta var en stor sorg för Selma Lagerlöf, och hon närde sedan en brinnande önskan att en gång kunna köpa tillbaka den gamla fädernegården. Slutligen, år 1908 vid 50 års ålder, fick hon sin önskan uppfylld, då hon såg sig i stånd att inköpa huvudbyggnaden jämte trädgården och några tunnland åker.

Det gamla boningshuset, som under årens lopp hade blivit mycket vanvårdat, blev nu reparerat och tillbyggt, så att det sommaren 1909 stod färdigt som ett vackert och bekvämt sommarhem. De **duvor** (s. 636), som fordom hade bott på vinden, voro försvunna, men nya började inom kort söka sig till gården och blevo välkomna gäster. Duvorna hade bott på ena gaveln och **kattugglan** (s. 631) på den andra, mittöver flickorna Lagerlöfs vindsrum. När byggkarlarna grepo sig an med reparation av vinden, lära de ha slagit ihjäl ugglan, som bodde där, men en annan kattuggla höres nu om höstkvällarna i trädgården ropa sitt "kivitt, kivitt". — Man älskar än i dag djur på den gården, och katten uppfostras att leva i samska med höns och duvor.

När Selma Lagerlöf övertog sitt fädernehem, var också trädgården i förfall. Mossa och svamp växte på de gamla fruktträden, som hon kände så väl vartenda ett. Hon grep sig genast an med att sätta allt i skick. Redan följande år kunde hon som i forna dagar på höstmorgnarna gå ut och själv plocka från träden de klara astrakanerna. Och det trädet, under vilket Nils Holgersson säges ha funnit sitt **stora äpple** (s. 630), bar också frukt.

Tack vare Nobelpriset hade Selma Lagerlöf sedan den

glädjen att på nyåret 1910 kunna återköpa hela egendomen Mårbacka, som nu brukas för hennes räkning och där hon tillbringar sommarhalvåret.

629. **Munkfors** är ett i Ransätters socken vid Klarälven beläget järnverk, som tillhör de stora Uddeholmsverken.
633. **Bastu** finns ännu vid flera gårdar i Mårbacka-trakten, numera för eldfarlighetens skull flyttad långt ifrån övriga uthus. Bastun användes inte under sista århundradet till det ändamål, som namnet anger, nämligen badstuga ("finsk bastu"), utan som torkhus för lin och malt eller vid rökning av köttvaror. I början av detta århundrade odlades icke mycket lin i Värmland, därför att det föll sig för dyrt med de höga arbetslönerna. Men den brist på textila råämnen, som orsakats av världskriget, har i landskapet framkallat ett nytt intresse för den gamla kulturväxten. — Bastun är en låg koja av gråa stockar med torvtak och utan skorsten. Inuti har den stundom tvenne rum, av vilka det inre användes för beredning av malt, det yttre för linets torkning. Ingen dörr finns emellan rummen, endast en stor glugg i väggen, som man måste krypa igenom för att komma till det inre rummet, kölnan, där kornet och maltet på lavar bereddes och torkades till brygden. Eldstaden är uppförd av ojämna kullerstenar, hopfogade med litet lera. Röken kunde komma ut ur bastun endast genom de små gluggarna på gavlarna eller springor i tak och väggar.
634. **Humlen** odlades för hembrygden, växte uppför höga stänger i en s. k. humlegård. Numera föredrages vid bryggerierna tysk humle framför den inhemska.
- **Höstmarknaden** i Sunne (= Broby i Gösta Berlings saga) hålles ännu i dag första fredagen i oktober. Då företagas i hemmen i Fryksdalen inga större sysslor, för att så många som möjligt skola kunna fara till Sunne och göra affärer eller roa sig på marknaden, som av det glada Värmlandslynnnet fått namnet "den evia glädja på he'a (heden)".
- **Rötmånaden** kallas i Sverige tiden mellan den 23 juli och 24 augusti, emedan den då rådande värmen påskyndar organiska ämnens förruttnelse.
- **Linberedningen** avser att framställa linets långa bastceller i spinnbart skick. Den tillgick i Värmland i huvudsak så, som i läseboken antydes. Först torkades linet ute på åkern på ställningar, hässjor. Sedan låg det utbrett på marken för att jäsa och delvis ruttna, "rötas", varigenom växtlimmet mellan basttågorna förstördes och stjälkarna uppmjukades, så att tågorna lätt och utan att skadas kunde skiljas från de vedartade delarna och överhuden. Därpå torkades linet i bastun, liggande på ställningar uppe under taket. Sedan måste det brytas ("bråtas"), "bråkas", för att de vedartade delarna skulle brytas sönder och bastet avskiljas. **Linbråkningen** utföres för hand så, att knippor av linet med vänster hand läggas tvärsöver den s. k. **linbråkan**, där stjälkarna bli liksom

hackade och knäckta medelst en enarmad hävstång, som är rörligt fastgjord vid linbråkan i sin ena ända och skötes med höger hand. Sedan linet omigen har torkats i bastun, kommer **skäktningen**, då knipporna hållas över skakstolens rygg eller egg med vänster hand, under det högra handen bearbetar dem med skaksticken eller **skäktnan**, som närmast liknar en bred papperskniv av trä. Medelst skäktnan avstrykas **skävorna** eller agnarna. Efter upprepad torkning gäller det att avskilja de alltför korta tågorna (s. k. blå). De återstående långa tågorna skola sedan läggas parallellt bredvid varandra. Detta sker genom **häcklingen**. Vid häcklingen drar man linet med handen genom rader av långa järntaggar, som sitta på de s. k. **häcklorna**, först genom grovhäcklan, så genom finhäcklorna med tätare sittande, finare taggar. Det grövsta blångarnet kallas **blaggarn**. Gott, häcklat lin bör ha en längd av 60—70 cm. — Linberedningen kräver stora kroppsliga ansträngningar, men detta arbete ansågs av de deltagande mycket roligt. Man hade så bråttom, att man inte ville lämna bastun, utan mat och kaffe måste bäras dit. Särskilt föreskriven präktig mat och dito kaffebröd hörde till dessa dagar, och att få bära dessa godsaker till bastun ansågs mycket avundsvärt. Ty där var ingen brist på glatt skämt, på berättelser och sagor. Av rök från ugnen, damm och skävor voro arbeterskorna kolsvarta i ansiktet, särskilt den, som förestod det hela. Hon kallades av gammalt på skämtsam Värmlandssätt: "brua" (bruden).

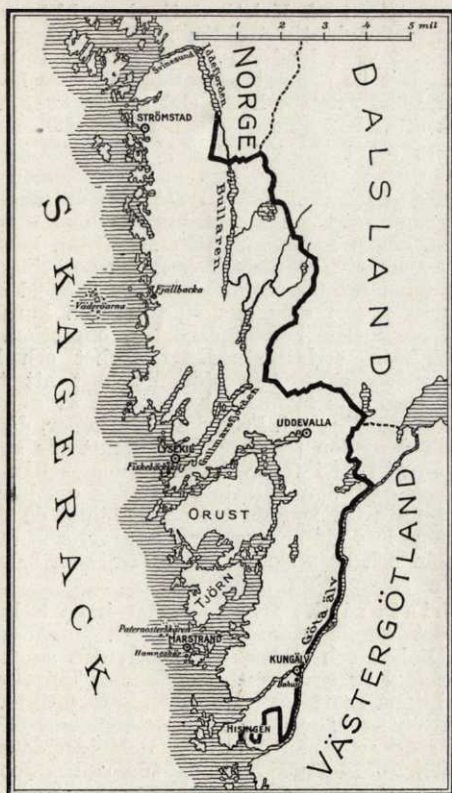
635. **Pigflyttningen** skedde av gammalt 24 oktober. Då var i köket på ett med duk belagt bord framsatt smörgåsmat, brännvin, risgrynskaka — ett s. k. flyttkalas.

— **Ljusstöpningen** avser naturligtvis talgljus. Efter höstslakten måste man av talgen förfärdiga ljus för vintern. I förväg hade man spunnit garn av blånor till vekar och snott både sådant garn och det bättre ljusvekegarnet av bomull till passande tjocklek. Enligt Selma Lagerlöfs egen beskrivning tillgick ljusberedningen på följande sätt.

Tidigt en morgon började ljusstöpningen, sedan man på köksgolvet lagt alla gamla trasiga mattor man hade. Talgen smältes i en stor gryta i köksspis. Därpå hälldes den i ett högt, smalt kärl, "kärnan". I denna doppades vekarna ner, uppträdde på en sticka, drogos därpå upp, för att de skulle göras raka och talgen stelna. Varje ljussticka hängdes sedan upp mellan rader av stänger, som lågo på ryggarna av kökstolarna. Sticka efter sticka behandlades i tur och ordning på samma sätt. Man fick naturligtvis doppa ljusen många gånger. Om det skulle bli tjocka s. k. "silverljus" (för silverstakar) kunde man bara ha 5 à 6 på var sticka, eljest flera, t. ex. när man gjorde smala "dankar" för köksspis. De ljus, som voro stöpta av den sämsta, sist kvarblivna talgen med blångarnsvekar, sprakade och "spottade" obehagligt. Alla talgljus måste snoppas, därför att vekarna inte brunno upp, utan sköto upp ur lågan, förmörkade denna, vållade os och andra obehag. — I senare tid använde man också

formar av bleck, som fylldes med smält talg och som gävo ljus nästan lika fina och släta som nutidens stearinljus. — Jfr det skämtsamma uttrycket "stöpa ljus" för niga, knixa.

635. **Lucia-dagen**, den 13 december, har särskilt i Värmland brukat firas så, som här beskrives. Festligheten är en kvarleva från den katolska tiden. Lucia var nämligen ett helgon, som ännu i dag åkallas i katolska länder, t. ex. Italien. Olika sägner finnas om henne. En sådan förtäljer, att när hon, som var en ädelboren jungfru, av sin trolovade hade blivit angiven som kristen (under Diokletianus omkr. 304) och man staplade ved runtomkring henne samt tände den med brinnande beck och olja, skadades hon inte därav. Först när hon genom-borrades med svärd, uppgav hon andan. — Ovisst är vad den vitklädda möns ljuskrans ursprungligen betecknat. Man har antagit den vara en sinnebild antingen av det bål, som blev tänt kring jungfrun, eller av hennes martyrgloria.
- **Kammarjungfru** var, åtminstone fordom ävensom bland allmogen, i Värmland detsamma som husjungfru.
- ...**brygga julöl**... Man beredde själv maltet av korn på herrgårdarna uti en särskild byggnad, kölnan, snarlik bastun. Särskild bryggerska måste för detta ändamål finnas där. Maltet kunde genom missöden bli dåligt, och då hade man att dras med sämre öl. Märk, att namnet **brygg hus** för nutidens tvättstugor ursprungligen betecknade det rum, där öl, dricka och brännvin bereddes.
- **Julkusarna** eller kakegrisarna lära vara minnen av Frejs galt. Sannolikt var svinet, vars användning var starkt utbredd under sagotiden, ett offerdjur, på samma gång som dess kött var en festrätt. Kakorna blevo måhända en ersättning för själva djuret vid offermåltiden, d. v. s. man tog djurets avbild till offer i st. f. djuret självt. — De kusar, som ha form av ett hjul, anses vara bilder av solen, vilka möjligen skulle ha en magisk verkan som skydd mot onda makter.
636. **Vällingklockan** har sitt namn av den fordom allmänt till frukost åt drängar och pigor använda vällingen. På en herrgård lär folket efter rytmen ha tolkat klockans maning sålunda: "Blå välling, sur strömning, lathundar, kom in!" och på en annan: "Blå välling, sura sill, käre drängar, skynn er in!" — Sannolikt ha barnen exempel att ge på andra ord, som pläga läggas in i den rytmiska ringningen. Jfr professor G. Cederschiölds intressanta bok *Rytmen*s trollmakt s. 171 ff.

Karta över Bohuslän.

KAP. L.

SKATTEN PÅ SKÄRET.

644. Bohuslän (jfr kap. LI), det gamla Viken, är en bland de tidigast befolkade delarna av vårt land. Däröfver vittnar rikedomerna på fornlämningar av alla slag från perioder långt före vikingatiden. Bohuslän omfattade till att börja med endast trakten mellan Göta älv och Uddevalla, men utsträcktes under medeltiden till det norr därom belägna Viken (ur-

sprungligen namn på Kristianiafjordens båda stränder, men med tiden inskränkt till trakten mellan Uddevalla och Svinesund). Bland våra landskapsnamn intager Bohuslän en särställning. Det är namnet på ett "län", vars hövitsman residerade på Bohus slott och till sist styrde över hela det landskap, som efter borgen fick namnet Bohuslän.

Inbyggarna i länet kallas i fornskrifter vikar eller vickvärjar = vikmän. Den gamla stammen träffas tämligen oblandad i bergsbygden i det inre av landet. Karlarna äro resliga, smärta och starkt byggda med manliga och uttrycksfulla, ehuru grova anletsdrag. Medan kustbefolkningen till följd av den livliga förbindelsen och beröringen med främmande nationer företer en blandning av de mest olika element, visar den inhemska allmogen sina typiska karaktärsdrag av öppenhet, redbarhet, hembygds kärlek, om också parade med obändighet och stridslustnad. Djärvhet och kraft alstras naturligtvis hos män, som ständigt haft att trotsa havets faror. Landskapets invånare hade också av gammalt tillfälle att utveckla manliga och krigiska egenskaper, då Viken såsom ett gränsland mellan tre riken var utsatt för ständiga anfall under de krig, som i forna dagar fördes mellan de skandinaviska folken. Otaliga berättelser finnas om hur dessa egenskaper i senare tid kommo till användning, då det gällde att trotsa lagens bud vid smuggling av varor, som drogo hög tull. — Bohuslän och dess skärgårdsliv har, som bekant, i Emelie Carlén sin sakkunniga skildrare.

Bland historiskt frejdade orter inom Bohuslän må här nämnas det gamla Konungahälla och Bagahus (sedermera Bavahus, Båhus och slutligen Bohus), den starka fästningen, som nu endast är en vördnadsbjudande ruin, där den står på sin höga klippa snett emot Kungälv. "Huset" på Bagaholmen var en tid en av Norges viktigaste platser och ett av hela Nordens starkaste slott. Efter Roskildefreden var Bohus under tiden 1658—1700 residens för den svenska landshövdingen över Bohus län, men blev sedan berövat sina kanoner och fick förfalla, då det ej längre hade någon betydelse som gränsfästning.

645. **Fjällbacka** municipalsamhälle ligger i Kville socken och är ett för stor naturskönhet bekant fiskeläge med ypperlig hamn och livlig rörelse. Också badort.
- **Väderöarna** äro en liten skärgård för sig, bestående av hundratals delvis bebodda holmar och öar ungefär en mil västerut från Fjällbacka.

KAP. LI.

HAVSSILVER.

650. Angående **Bohusläns** ytbildning må erinras om att tydliga bevis finnas för att havet där en gång stått högre än nu, t. ex. de s. k. skalbergen, snäckbankar, som finnas till en höjd av mer än 100 meter över det nuvarande havet. De största och rikaste av dessa äro de på Kapellbackarna vid Uddevalla, som av Vetenskapsakademien blivit föreslagna att fridlysas. — Å andra sidan är **skärgården** att betrakta som en bergig landsträcka, som blivit sänkt under havet, så att nu endast bergtopparna äro synliga i form av öar och skär. "På samma sätt," säger A. E. Törnebohm, "äro **fjorderna** gamla dalar, som en gång utgrävdes av floder, men vilka sjunkit så, att havet kunnat intränga i dem. Orsakerna kunna ligga dels i de förändringar, som havsytan undergår, dels uti höjningar och sänkningar i själva den fasta berggrunden."

Vad beträffar "**sprickorna**" och de långa, djupa "**springorna**" med sjöar på botten, så måste de anses ha uppkommit genom någon väldig jordbävning. — Bohuslän är näst Stockholms län det **örrikaste** av våra län. Det var icke fordom så "**naket och kalt** **uppe på kullar och bergvidder**" (s. 651) som nuförtiden. Ännu 1658, då Sverige erhöll Bohuslän, voro de nakna kustbergen skogbeklädda, och invånarnas förnämsta medel att skaffa penningar var timmerförsäljning. Numera har man flerstädes i Bohuslän gjort vidsträckt och dyrbara skogsplanteringar, som t. ex. på Fontinberget vid Kungälv. — Bland "**ömtåliga träd och andra växter**" (s. 651) må påminnas om boken, murgrönan och kaprifolium, som växa vilda. "**Det brukar heller inte vara så kalla vintrar vid havskusten.**" I Marstrand t. ex. höra hastiga temperaturväxlingar till undantagen. Under högsommaren är det knappt en grads skillnad mellan dag- och nattetemperaturen, och långt in i september äro aftnar och nätter ljumma.

- **Strandskoning** = stenklädd strand, kaj.
- **Vågbrytare** äro ett slags dammar, som uppföras av stora stenblock eller av cement och räcka från havsbotten till något över det högsta vattenståndet. Genom att bygga vågbrytare på tvären utanför en öppet liggande bukt (med en eller två infarter) vinner man på läsidan en trygg ankarplats. På många ställen får en hamnarm (pir eller molo) göra samma tjänst som en vågbrytare.
- **Iddefjorden** (Idefjorden) är en smal arm av Skagerack, som från östra änden av Svinesund, vars fortsättning den utgör, sträcker sig 45 km. i sydlig riktning, hela tiden utgörande gräns mellan Sverige och Norge. Bullarensjöarnas avloppså rinner ut i fjordens sydligaste del.

651. ... fjordar, som äro flera mil långa. Gullmarsfjorden eller Gullmaren, som framtränger mellan Lysekil och Fiskebäckskil i nordöstlig riktning är t. ex. 30 km. lång.
652. Kil kallas på västkusten en lång och smal vik; Lysekil betyder t. ex.: "kilen" i Lyse socken, Ljungskile (på platsen kallad helt enkelt "Kilen"): kilen i Ljungs socken.
- Strömmar finnas, som bekant, i havet, t. ex. Golfströmmen. Men också vid våra kuster råder vid olika tillfällen olika stark ström i den ena eller andra riktningen. Med havsströmmarna följer en massa mikroskopiskt små växter och djur, som driva omkring i haven och som utgöra huvudbeståndsdelen av fiskarnas föda, varför det är av största betydelse för fiskaren att ha reda på var havsströmmen går fram.
- Bekanta fiskelägen på västkusten äro: Fjällbacka, Smögen, Fiskebäckskil, Grundsund, Karingön, Mollösund, Klädesholmen.
- De bruna fiskegarnen. Garn är en gemensam benämning för nätformiga redskap av garn. I olikhet med vadar ha garn så grova maskor, att fiskarna köra in sina huvud i dessa och sedan icke kunna komma loss, emedan gälarna ta emot. Garn användas på hösten, innan de stora stimmen komma. — Både nät och segel (s. 654) pläga av fiskare färgas bruna medelst katekú (extrakt ur kärnveden av ett ostindiskt träd, Acacia Cathechu). Genom behandling med detta färg- och garvmedel bli föremål, som äro utsatta för väta, mycket hållbarare än eljest. Medan gråa segel knappast vara över en fiskeperiod, hålla de bruna 4 à 5 år.
- Torsk, helgeflundra och långa fångas numera av bohuslänska fiskare icke blott vid kusten (kustfiske) samt utanför Jyllands och Norges kuster utan, sedan de förstått att anskaffa lämpliga engelska fiskefartyg, ända bortom Shetlands- och Färöarna. Såväl torsk som långa beredes vid fiskelägena till kabiljo och klippfisk, den förra halvtorr och packad i fjärdingar, den senare längre torkad och ej packad. Långan torkas i Bohuslän utspänd mellan träspjälor och kallas då spillånga. — Helgeflundran är egentligen en nordlig fiskart, men hon går in i Kattegatt och Öresund samt någon gång i Östersjön. Hon har sitt namn av att hon fordom var en omtyckt rätt vid helgerna, då kött var förbjudet.
- Lots kallas en person, som är anställd för att vägleda fartyg genom vissa farleder. Lots måste vara examinerad s. k. kronolots, antagen och avlönad av staten. Lots är skyldig att hitta vägen, om också sjömärken, "prickar", saknas. På en och annan större lotsstation föres befälet av en överlots, eljest av en lotsförman. Vad beträffar färgen på lotshuset, så har författaren av denna bok för sin del endast sett röda lotshus. Däremot kan man få se ledfyrrar (d. v. s. fyrrar, som visa vägen till inloppet i en hamn) ha de väggar, som vetta åt sjön, målade vita, men de åt land vettande röda. —

Kutter (av eng. *cut*, skära, klyva) är ett mindre, mycket djupgående fartyg med en mast. Lotsbåten för lotsflagga, som är till hälften vit, till hälften blå. När fartyg påkalla hjälp, hissar det antingen en flagga, den s. k. lotsgösen, eller också signalerar det vissa bokstäver (nattetid ges ljussignaler). Från lotsstationen svaras med flaggor, som hissas upp i **signalmasten**. Dessa flaggor, "signaler", äro tre- och fyrkantiga samt beteckna dels vissa bokstäver, dels, beroende på placeringen, hela satser, vilket teckenspråk tolkas efter en för alla länder giltig signalbok ("internationella systemet").

652. **Skötbåtar.** Skötar äro djupa och stora nät, förfärdigade av starkt och fint garn.
654. **Bönor** odlas i stor myckenhet i Bohuslän, mer än i någon annan provins.
- **Stenbrotten** ha på senare tider blivit allt flera i Bohuslän, och stenindustrien är högt uppdriven. Det är graniten, vars tillgodogörande har givit anledning till det storartade uppsving, som stenindustrien i våra dagars Bohuslän liksom på flera andra håll inom vårt land (Blekinge, Småland, Stockholmstrakten) företer. — År 1844 kan sägas vara ett märkesår för vår granitindustri. Då anlades nämligen stenhuggeriet på Malmön nordväst om Lysekil av köpmannen Kullgren och översten Nils Ericson. År 1870 anlades på samma plats, bekant för sin ovanligt vackra gråa granit, ett granitsliperi, och sedermera ha vårt lands outtömliga tillgångar på granit i allt större utsträckning blivit tillgodogjorda, i Bohuslän längs kusterna mellan Lysekil och norska gränsen, där ett nio mil långt och halvannan mil brett granitfält sträcker sig. — Bohuslänsgraniten är grå- eller rödaktig, småkornig och därigenom mycket hållfast. Graniten är tack vare sin hårdhet och motståndskraftighet förträfflig till byggnadssten, till kaj- och brobyggnader, gatubeläggning, pelare och monument. Till och med till skulpturverk har den i senare tid blivit använd, t. ex. å riksdagshuset i Stockholm, Milles' Björnar (vid ingången till Berzelii park i Stockholm). Graniten är en viktig artikel, som utskeppas till England, Danmark och Tyskland. Men fara är, att en del natursköna klippartier i vårt land bli söndersprängda och huggna till gatsten, om de icke i tid bli fridlysta.
- **Båtbyggerier** finnas många i Bohuslän, t. ex. på Kosteröarna utanför Strömstad, på Orust och Tjörn, på Koön och Hedvigsholmen mitt emot Marstrand. Bohuslänningarna äro kända för att vara skickliga båtbyggare.
- **Skarvarna** (jfr kap. XXXVI) ha svårt att gå på land och sitta där stilla, under det de stödjä sig på den styva, elastiska stjärten. Det har hänt, att storskarvar, då stjärtarna varit våta, frusit fast på isen, så att fiskare ha kunnat slå ihjäl dem. De äro nämligen hatade, därför att de förtära massor av större fisk och sålunda skada fisket. I "Nordens fåglar" läses om storskarven följande. "På de yttersta

skären ute i havsbandet ser man ofta hela skarvflocken sitta stilla dagen igenom, endast då och då flaxande med vingarna — för att svalka sig, säger skärgårdsbon. Till branta, otillgängliga bergväggar, på västkusten stundom kallade skarvsätrar, komma de i solnedgången för att tillbringa natten. När de bli hungriga, ge de sig ut på en fisketur, men återvända sedan till viloplatsen.”

654. **Delfinerna** höra till tandvalarnas familj. De ha tänder i bägge käkarna, ett enda spruthål och vanligen ryggfena. Leva av blötdjur och fisk och pläga rovgirigt förfölja sillstimmen. Mycket sällskapliga och livliga djur, ses de ofta ”tumla om” i vattenbrynet, när de följa efter fartygen. Den delfin, som kallas tumlaren, är, kan man säga, det enda valdjur, som hör hemma i våra farvatten. Han är 1,5 m. lång, ovan svart, under vitaktig. Om våren vandrar han från Kattegatt genom Öresund in i Östersjön, under hösten och början av vintern vandrar han ut igen.
- **”Sillen har kommit till Marstrand!”** I verkligheten komma de stora sillstimmen icke förrän i november fram emot Marstrand. I oktober måste båtarna gå flera mil till sjöss, men längre fram på vintern stå stimmen så pass nära land, att fiskebåtarna (nätt och jämnt) synas från Marstrand. Gamla personer minnas däremot hur i forna tider garnen sattes ut inne i själva hamnen (på öns östra sida). Sillstimmen kunna gå fram alldeles uppe i vattenytan och uppfylla sträckor om 10—15 mils bredd. Sjöfarande, som från ångbåtar beskådat dem, säga, att de under ett par timmar njutit av det härligaste skådespel med de glänsande vita fiskarna farande hit och dit framför fartygets stäv samt glittret från marelden, som de framkallade.
- **Staden Marstrand**, vars namn av folket ännu i dag uttalas: ”Masstrann”, hette ursprungligen **Masstrandir**, d. v. s. Mässtranderna.
- **Sillvadarna**, som kunna vara några hundra meter långa, äro starka nät med så fina maskor, att sillen ej kan slippa genom dem, och begagnas att omsluta ett fiskstim. Alltefter olika användning och olika inrättning ha de särskilda namn. Somliga, de s. k. stäng- eller landvadarna, äro i ena, nedre, kanten försedda med tyngder, i den andra med flöten, korkbitar, för att de skola ställa sig lodrätt i vattnet. De äro så breda, att de räcka från botten upp till vattenytan på den plats, där man vill använda dem, samt så långa, att man med dem kan stänga in ett helt sillstim i en mindre vik. På andra, de s. k. snörpvadarna, som endast begagnas på öppna, djupa havet och ej nå till botten, löpa starka tåg genom kanterna, så att om vaden från båten utlägges i en rundel omkring sillstimmet och tågen i nedre kanten sedan genast dragas tillsammans, blir vaden hopsnörpt och stimmet runtom och nedtill inneslutet som i en säck eller jättehåv, varur fisken kan upphämtas.

655. **Hamneskärs fyr** ligger ungefär en mil västerut från Marstrand på ett av **Paternosterskären**. Dessa blevo så kallade redan under medeltiden till följd av de många skeppsbrott, som vållades av deras blindskär. Sjöfolk brukade nämligen läsa sitt paternoster (fadervår), när de nalkades dem.
- **Vadlag, båtlag** (lag = sällskap) kallas det bolag, vanligen bestående av 15 man, som äger vaden med tillhörande tåg och båtar. Dessa senare äro numera alltid försedda med maskiner, motorer, som göra dem oberoende av vinden. På "vadbåten" ligger vaden, vilken kan vara 80 meter djup och 400 meter lång, upplagd som ett litet berg, i "följaren" skall fisken upptagas och hemföras. Själva vaden kostade före världskriget över 3,000 kronor, en motorbåt också flera tusen kronor.
- **Reling** kallas översta delen av ett fartygs sidor.
- **Sydvästen** är en vattentät huvudbonad, som går långt ned i nacken och av sjömän användes under regn och oväder.
- **...lodade efter sill...** Fiskaren sänker alltemellanåt ned ett snöre med en vidfäst tyngd, på vars rörelser märks om lodet stöter emot fisk. Sillen står ibland så tätt, att lodet ej går ned genom den. Ibland åter befinner sig stimmet så djupt ned, att det ej kan fångas.
- **Stora ångbåtar**, som rymma 5 à 6 tusen lådor om 1 hektoliter, fraktade före världskriget sillen färsk (förvarad medelst is och något litet salt) till Ryssland, Tyskland och England; mindre ångbåtar föra en del av fångsten till Göteborg. Numera kastas icke sillen direkt ned i ångarens lastrum ute på havet, utan den både förpackas och lastas i Marstrand. Marstrandsborna anses vara det bästa packningsfolket på hela kusten. De arbeta på hamnkajen både natt och dag under den brådaste tiden. Kajen blir så full av sillfjäll, att den måste spolas varje kväll.
- **Sillrenserskorna**, som rensa den sill, som skall saltas, vilket icke sker under den första brådskan, stå icke på hamnkajen, utan uti magasinerna vid salterierna på de mittemot Marstrand liggande öarna Malepert och Hedvigsholmen.

KAP. LII.

EN STOR HERRGÅRD.

658. **En stor herrgård:** Nääs i Skallsjö socken, Vättle härad av Älvsborgs län. Den forne ägaren skrev "Nääs", kgl. ortnamnskommittén föreslår Näs, emedan namnet är föränlett av ett i den "slingrande" sjön Sävelången framskjutande näs, varpå slottet ligger.

Karta över Västergötland.

658. Den gamle herrn är, som bekant, grosshandlaren och mecenaten August Abrahamson (död 1898 och begravnen å Nääs), som genom testamente skänkte egendomen Nääs med samtliga byggnader, konstskatter, lösören och övriga tillhörigheter jämte ett kapital av 360,000 kr. till svenska staten under namn av "A. Abrahamsons stiftelse".
- Den unge herrn, direktören Otto Salomon, vars fosterländska gärning Selma Lagerlöf, som var hans personliga vän, ville genom detta kapitel hufgästa hos barnen, låg vid tiden för dess författande dödligt sjuk. Han fick aldrig läsa det, då

han avled, någon månad innan läsebokens andra del utkom. Salomon, som var född 1849, kom vid 20 års ålder till Nääs och biträdde sin morbroder omkring 10 år med egendomens skötsel. 1872 blev han tillika föreståndare för den därstädes stiftade slöjdskolan för gossar, ur vilken skulle utveckla sig det slöjdseminarium, som sedermera förvärvade världsrykte. 1880 invigdes de för seminariet nyuppförda byggnaderna. Otto Salomon var till sin död (3 nov. 1907) seminariets föreståndare och har inlagt ovanskelig förtjänst om den svenska slöjdens befordran genom sina föreläsningar, sina skrifter och sin entusiasm för saken. — Då själva ämnet slöjd undervisning åt lärare icke torde särskilt intressera barn och läseboken innehåller redogörelse både för idén med slöjdkurserna och för livet på Nääs, torde vidare uppgifter om denna för lärarekåren så välbekanta stiftelse vara onödiga.

659. **Jokkmokk** är en socken i Lappland, Norrbottens län, som tillsammans med Kvikkjokk utgör ett pastorat. Inom socknen ligger, i Murjek, ett seminarium för utbildande av lärare och lärarinnor för de lapska småskolorna.
666. **Sagan om Västergötland.** För att sätta läraren i tillfälle att studera på vad sätt Selma Lagerlöf för sitt syfte har använt den gamla sagan om Skalunda hög har den här nedan införts. Det är ju, som man finner, inte bara landskapets fysiska geografi, som förf. genom sin bearbetning av sagan får i stora drag skildrad, utan hon ger också en del antydningar om dess geologi, historia, om människornas liv och verk, varjämte hon mot slutet har velat framställa en förklarad bild av den överansträngde och gode mannens (Salomons) strävan. — Att staden Göteborg blivit så knapphändigt behandlad, beror tydligen på samma orsak som i fråga om de andra större städerna, nämligen svårigheten att på något naturligt sätt där införa Tummetott och vildgässen.
667. **Skalunda** socken, som ligger vid Vänern västerut från Lidköping, har en kyrka, som säges vara den äldsta i orten. Det berättas, att invånarna på södra Dal hade sin gudstjänst där, innan de byggde egen kyrka. Under hednatiden säges en stark järnkedja ha sträckts över viken ända till Dalbonäset. I socknen finnas många fornlämningar, bl. a. den kägelformiga Skalundahögen (25 m. hög). Vid grävningar har man ingenting funnit där.

SKALUNDA-JÄTTEN.

I Skalunda hög, nära Skalunda kyrka, bodde i fordom-tida en jätte, som likväl icke fann någon trevnad där, sedan kyrkan blivit byggd. Till sist blev ringningen med kyrkklockorna honom outhärdlig, varför han flyttade och bosatte sig på en ö långt bort i nordhavet. En gång förliste ett fartyg vid ön, där jätten bodde, och bland de räddade voro några män från Skalunda.

"Var ären I ifrån?" sporde dem jätten, som nu var gammal och blind och låg och värmdde sig vid en stockeld. — "Vi är från Skalunda, om du vill veta't," sade en av männen. — "Räck hit din hand, får jag känna om det ännu finns varmt blod i Sverige!" sade jätten.

Karlen, som fruktade jättens handtag, drog en glödhet järnstång ur stockelden, så att järnet flöt mellan fingrarna på honom.

"Åjo, ännu finns det varmt blod i Sverige," sade han. "Eller, fortfor han, "står Skalunda hög kvar ännu?" — "Nej, hönsen har sprattlat isär den," svarade männen. — "Den kunde inte stå," anmärkte jätten, "för min hustru och dotter har burit ihop den en söndagsmorgon. Men Halle- och Hunneberg står väl kvar, för dem har jag själv gjort?" När männen jakade härtill, frågade han om Karin i Stommen ännu levde. Och då de härtill sade ja, lämnade han dem ett bälte och bad dem säga, att Karin skulle bära det som ett minne av honom.

Männen togo bältet och lämnade det vid sin hemkomst åt Karin, men innan hon tog det på sig, spände hon det om en ek, som växte på gården. Knappt var detta gjort, förrän eken rycktes upp ur jorden och fördes mot norr av en stormil. I marken, där den stod, blev en djup grop, och så väldiga rötter hade den, att i hålet efter en av dem har Stommen än i dag sin bästa källa.

*

668. De s. k. västgötabergen erbjuda på avstånd en egendomlig anblick, därför att de förekomma fristående på slätten med ofta tvärhuggna, branta sidor. På närmare håll betraktade, väcka de också uppmärksamheten genom de avsatser och stup, som blivit en följd av att bergen äro bildade av vågräta lager. På urberget, gnejsen, ligga dessa lager, där de äro fullständiga, i en ordningsföljd, som är bekant från den i läroböcker vanliga schematiska profilen av Kinnekulle, nämligen sandsten, alunskiffer, kalksten, lerskiffer och trapp eller diabas. — Till lärarens bekvämlighet sammanföras här på ett ställe de förändringar, som andra makter än sagans jättar ha åstadkommit med Västergötlands yta. Efter att det melansvenska låglandet uppkommit genom sänkning av urtidens berggrund, blev detta lågland havsbotten, på vilken de mäktiga lagren avsatte sig. Möjligen var det under den yngre siluriska tiden, som smälta massor ur jordens inre sedan här och där trängde upp och lade sig ovanpå de övriga lagren. När genom underjordiska krafter dessa lager slutligen lyftes i dagen, utgjorde de en sammanhängande plåtå, bergvidd, vilken "älvarna föresatte sig att grusa sönder". Sedan har den stora landisen betäckt också Västergötland, liksom även ett ishav svallat däröver. Den jätte, som bevarade "vilo-platserna" — bergen, var trappen, vilken låg överst som ett skyddande täcke och genom sin hårdhet och stora motståndskraft trotsade förstörelsearbetet. Som kalkhalten i havs-

avlagringarna i Västergötland är mycket stor, har landskapet en synnerligen bördig, lättodlad jordmån.

668. **Kinneulle** (i omnejden alltid kallat Kullen), som med sitt fria läge är synligt vitt omkring både från Vänern och slätten, är det för den stora allmänheten mest bekanta av västgötaberget. Det är 306 m. ö. h., nästan kägelformigt. Toppen av Höggullen, som är klädd med barrskog, bildas av ett 30 m. mäktigt, skyddande lager av trapp. K. är en av våra intressantaste bergshöjder genom sin sydligt yppiga växtlighet, sina märkvärdiga grottbildningar, sina branta "klevar" eller stup mellan de breda avsatserna, sina ståtliga herrgårdar m. m.
- **Billigen**, omkring 300 m. ö. h., som är det största av västgötaberget, är nära 25 km. i norr och söder samt något mer än en mil brett mellan Skövde i öster och Varnhems kloster rakt västerut från denna stad. Namnet förmodas av professor Ad. Noreen vara detsamma som dialektordet "billig" = tvilling och hänsyftar på att berget liksom är tveklutet genom den tydliga dalgång, som löper i ö.-v. och där landsvägen mellan Skövde och Skara går fram.
- **Halle- och Hunneberg** äro blott hälften så höga som Kinneulle, högst 150 m. De göra ett mycket egendomligt intryck, där de, stela, mörka och med tvärbranta sidor, vila på slätten. En dalgång om en halv kilometers bredd, där järnväg och landsväg gå fram, skiljer dem åt. Trappen är här 60 m. mäktig. Bergen sprucko troligen från varandra, när trappen avkyldes, varvid dalgången bildades.
- **Mösseberg**, 326 m., höjer sig brant över slätten nv. om Falköping. En mindre del av berget är planterad med barrskog, nämligen den, som tillhör de på sydöstra sluttningen liggande Mössebergs berömda vattenkuranstalt och sanatorium. — Obs., att det var jättens mössa, "luva", som räddade M ö s s e berg!
- **Älleberg**, sydost om Mösseberg, på Falbygden, var fordom skogbeväxt, men är nu kalt; 334 m. ö. h.
670. **Trollhättan**. "Fjorton kilometer nedanför utloppet ur Vänern bildar Göta älv, som är det enda avloppet för denna vår största och Europas tredje insjö, de ryktbara fallen vid Trollhättan. Dessa imponerande vattenmassor ha alltid utövat en stark dragning på främlingen, naturvännen, vars intryck återspeglas i mången sägen och sång. Trollhättans ryktbarhet bör dock ej uteslutande tillskrivas dessa mellan skogklädda bergshöjder våldsamt framforsande strömmars naturskönhet, utan måhända i lika hög grad de ingenjörsarbeten, som varit och äro förknippade med namnet Trollhättan... Den omständigheten, att Trollhättefallen spärrade en naturlig och synnerligen uppskattad trafikled mellan Väterns uppland och Västerhavet, förde redan tidigt tanken på möjligheten att övervinna detta största hinder för kommunikationerna i vårt lands vattenrikaste ström."

Ett praktiskt förslag till denna frågas lösning framlades år 1717 av Kristofer Polhem, och arbetet påbörjades 1718, men efter flera perioder av omväxlande iver och stillestånd nedlades det 1757. Slutligen bragtes Trollhätte kanal av ett bolag till fullbordan, år 1800. Men fastän kanalen i mitten av 1800-talet utvidgades, blev den småningom alldeles otillräcklig och har numera blivit kompletterad med en större och djupare trafikkanal förbi Trollhättan. Svenska staten, som 1905 förvärvat Trollhätte kanalverk, har nämligen låtit utföra anläggandet av en farled i Göta älv mellan Vänern och Kattegatt med ett djup, lämpligt för ångbåtar om 4 meters djupgående, av vilken den nya Trollhättekanalen utgör en del.

671. **Trollhättefallen** äro: överst Gullö-fallet, benämnt efter den mitt i fallet liggande klippan Gullön, Toppö-fallet, det största, där Göta älv omflyter Toppön, Stampeströmsfallet, de tre Helvetesfallen (vid vilkas nedre del kraftstationen är belägen) och Flottbergsströmmen. Människorna ha nu "gjort sig till herrar" inte bara över "slätten och bergen" i Västergötland utan också över älvarna och tagit den väldiga vattenmassan vid Trollhättan i sin tjänst. Knappt hade de första försöken med elektrisk arbetsöverföring blivit bekantgjorda, förrän den allmänna uppmärksamheten fästes på Trollhättan, vars sällsynt rika vattentillgång och gynnsamma läge gävo upphov till de största förhoppningar. Genom domslut av år 1901 förklarades staten vara ägare till största delen av vattenkraften i T., och 1908 förvärvade kronan de sista i enskild ägo befintliga vattenfallen. 1907 beslöt riksdagen att vid Trollhättan anlägga en kraftstation för 80,000 hästkrafter, och från denna den svenska statens första kraftanläggning, som sedan 1910 nu är utförd, föres elektrisk energi exempelvis till Göteborg, Alingsås, Skara, Skövde, och ifrågasatt har varit att leda sådan ända till Stockholm och Köpenhamn. Trollhätteverken beräknas som maximum kunna alstra 162,500 turbinhästkrafter.

Sedan 1911 är Trollhättans samhälle stad. Meningen är, att, sedan en del verkstäder å öarna blivit undanflyttade till annan plats, öarna i älven jämte västra älvstrandens skogspartier samt området mellan trafikkanalen och älven från Helvetesfallen till Åkersbergs slussar skola utgöra nationalpark, inom vilken så noga som möjligt den nuvarande naturen kommer att bibehållas.

- **Svälterna**, som ligga sydväst om den bördiga Falbygden och söder om Herrljunga och Vårgårda järnvägsstationer, äro både steniga och sumpiga samt upptagna av stora ljunghedar. Men de områden av dessa kalmarker, som i senare tid blivit besådda och planterade med barrskog (svenska statens första skogsodlingsföretag), ha visat sig vara allt annat än "svälter".
672. "Vävnad och träarbete". Vävnadsslöjden har, som bekant, vunnit stor utsträckning i trakten kring Borås och Ulricehamn i Marks, Kinds och Ås härad, varest lantbefolkningen på grund av jordmånens sämre beskaffenhet vänt sig från

åkerbruk till handaslöjd. Den här fordom mycket utbredda linodlingen och linslöjden övergick småningom fullständigt till bomullsvävning. Från denna hemindustri härrörde en tid omkring $\frac{1}{4}$ av hela vår tillverkning av bomullsvävnader. I vissa trakter vävas endast klänningstyger, i andra domestik och vita lärfter, i andra dräll, mattor, gardiner m. m. Numera tillverkas visserligen de flesta vävnaderna i dessa trakter vid fabriker, där män och kvinnor förtjäna sitt uppehälle, men då det på senare tid blivit allt större efterfrågan på de starkare hemvävda bomullstyger, är det ännu många fattiga hem, som hämta sin bärning av (den tyvärr alltför lågt betalade) vävningen i hemmet. — **Träarbete**, ss. förfärdigande av enklare möbler, byke-kar och baljor, skedar, slevar m. fl. husgeråd, idkas i stor mängd i en del socknar i södra Västergötland. Västgötarna göra icke som karlarna i vissa landsdelar, som tillbringa de långa vinteraftnarna i sysslolöshet, utan de ta vara på tiden och hinna därför med att genom denna handaslöjd skaffa sig en god biförtjänst vid sidan av jordbruket.

672. "...locka till oss en val..." I Bohuslän har man i åkerjorden nära kusten på sina ställen funnit ryggekotter och andra skelettdelar efter stora valar, vilket vittnar om att havet fordom stått över trakten med ett betydligt djup.

674. **Husaby kyrka** på den nedersta avsatsen av Kinnekulles södra sida är en av Sveriges största och märkligaste landskyrkor, uppförd av sandsten i romansk stil, nyrestaurerad 1902. Enligt sägnen har den varit biskopskyrka, innan Skara domkyrka, år 1151, blev färdigbyggd. Den är olika alla andra gamla landskyrkor genom sina tre runda torn, som stå i bredd på västra gaveln. Öster om kyrkan ligger Husaby källa, som troligen varit en hednisk offerkälla och där enligt traditionen Olof Skötkonung år 1008 blev döpt av den helige Sigfrid.

— **Skara**, som nuförtiden för en mera obemärkt tillvaro, var redan under hednatiden Västergötlands viktigaste ort — det omtalas i början av 1000-talet av en isländsk skald som en stor stad — och blev efter kristendomens införande ännu mera betydande, då det såsom biskopssäte utgjorde en medelpunkt för den kristna odlingen. I dess närhet uppfördes det befästa Skaraborg, om vars läge man numera icke har någon aning. Utom domkyrkan, som blev en av våra härligaste tempelbyggnader, funnos i Skara tre andra kyrkor och två kloster.

— **Varnhems kloster** i det natursköna Valle härad vid västra sidan av Billingen nära under berget var ett av de äldsta kloster, som stiftats i Sverige. Det grundades 1148 och blev med tiden ett av de förnämsta och mest ansedda i vårt land. Klosterkyrkan, som sedan blev sockenkyrka, fullbordades i mitten av 1200-talet, blev flera gånger avbränd under krigstider, men slutligen restaurerad av Magnus Gabriel de la

Gardie. Släkten de la Gardie äger där två ståtliga gravkor. Birger jarl har i Varnhems kyrka sitt sista vilorum liksom flere kungar av Erikska ätten ävensom en mängd Skara-bispar, bl. a. Jesper Svedberg.

676. **Balustrad** är ett, oftast genombrutet, bröstvärn, som anbringas som skydd vid kanten av terrasser, trappor, broar, balkonger, läktare o. s. v.

KAP. LIII.

RESAN TILL VÄMMENHÖG.

Landskapet Halland påstås känna sig styvmoderligt behandlat av Selma Lagerlöf. Barnen få i läseboken med detta landskap göra en i bokstavlig mening »flyktig» bekantskap. Tydligen kan inte detta kapitel — i mina ögon en stor fördel — tagas löst ur sitt sammanhang och läsas före de övriga, utan måste komma i den ordning, som förf. har avsett, då hon ju hänvisar till hjältens föregående erfarenheter under resan och jämför norra Halland med de förut »genomflugna» gränsbygderna. — Emellertid förekommer uti Sv. T. F. Å. 1910 ett tillägg till läseboken, sedermera intaget i boken Troll och människor, däri Selma Lagerlöf berättar om flygsandens härjningar i södra Halland och kampen mot densamma samt dessutom får tillfälle att antyda senare tiders framsteg i fråga om kustlandets mörkling och odling. Uti en ny upplaga av N. H—n har den sin givna plats.

*

Skåne, som redan i början av läseboken fick sig så stort utrymme tillmätt, är sannolikt i alla skolor redan studerat, när barnen komma till detta kapitel. Läraren har alltså endast att på grund av de antydningar (om

Karta över Halland.

städer, köpingar, fabriker, slott, kyrkor m. m.), som i kapitlet göras, genom en och annan fråga liksom undersöka vad barnen komma ihåg av landskapets geografi.

»Skåne är ett stycke Europa,» har någon sagt. Det är ett dylikt omdöme, som Selma Lagerlöf här illustrerar genom att låta »pojken» se det tätt bebyggda, av järnvägar genomdragna slättlandet med alla dess industriella anläggningar. Samma tanke uttalar hon själv genom orden »Så här ser det ut i utlandet ifrån Östersjöns kust ända till de höga bergen.»

682. Hallandsås är nära 4 mil lång och når i sin högsta punkt i Halland 226 m. ö. h. Dess västligaste del, som går ända ut till Kattegatt mellan Skälder- och Laholmsvikarna, hör till Skåne och har att uppvisa både ek- och bokskogar samt odlade fält. Den mellersta delen, som ligger på gränsen mellan Halland och Skåne, har på norra sidan mycket branta stup, men i sluttningarna odlade fält och skogsdungar. I en dalgång framgår västkustbanan, och landsvägen mellan Laholm och Ängelholm slingrar sig upp över åsen. Den östliga delen är mera ödslig och uppfylld av mossar.
- Falköping omtalas redan på 1100-talet såsom "staden på falan", d. v. s. slätten. I fornspråket benämndes ett ställe, där man köpte och sålde, med ordet **köping**. Falbygdens slätter äro en vanlig uppehållsort för vildgässen under höstflyttningen.
684. Skärgården... försvann: ungefär vid trakten av Varberg.
- Skogsplanteringarna i Halland, som binda de betydande dynbildningarna, sträcka sig från Laholmsbukten ända upp till Falkenberg. Flygsanden är t. ex. vid Laholmsbukten uppdreven i kullar om 10 meters höjd.
685. Söderåsen är till största delen klädd med bokskog samt har branta sluttningar både åt norr och söder. Den djupt nedskurna, natursköna dalgången **Skärålid** på åsens nordsida, genom vilken klyfta Skära-ån slingrar sig fram, är en av turister mycket besökt plats.
- **Jakthorn** o. s. v. Meningen är att erinra om de stora jaktpartier, som höstetid anordnas på de skånska godsen och i vilka också damer deltaga. På vägarna är det då mycket livligt: herrarna ha ofta röda frackar o. s. v. Utom promenadvagnar ser man jaktvagnar, som användas för att transportera det fällda villebrådet, de medförda matförråden m. m.
- **Bosjöklosters** herrgård och kyrka ligga på en halvö, som från norr skjuter ut i Ringsjön. Näset var fordom en ö, Bosö, där ett nunnekloster, som omtalas redan på 1100-talet och blev ett av de rikaste och mest berömda i Skåne, var beläget. Lämningar av dess murar äro ännu kvar. Slottet och borggården ha, fast de äro restaurerade, ett mycket ålderdomligt utseende. B., som är ett av Skånes större herresäten, hade sedan 1735 varit i friherrliga ätten Beck-Friis ägo, men har på senaste tiden blivit sålt till greve Filip Bonde.
686. Bland fiskelägen vid Sundet må nämnas: norr om Hälsingborg Viken, Domsten och Hittarp, söder om Hälsingborg Råå, norr om Landskrona Borstahusen.
- Städerna med
- a. **Fabriker.** Sockerfabriker ha t. ex. Hälsingborg och Landskrona; gummifabrik, Sveriges äldsta, finns i Hälsingborg, som därjämte har kopparverk (Sulitelmamalm) och

svavelsyrefabrik; Malmö har södra Sveriges största mekaniska verkstad (Kockums) samt ett stort antal fabriker.

b. Parker och promenader. Hälsingborg har den stora Öresundsparken, som är sammanslagen med området för den gamla brunnen "Hälsan"; Landskrona har utom sin stadspark Skånes vackraste promenad, Slottsparken, anlagd på en gammal fästningsbastion; Malmö har Kungs- och Slottsparkerna, Lund Botaniska trädgården, Lundagård m. fl. promenader.

c. Hamnar. En utmärkt hamn jämte särskild ångfärjehamn har Hälsingborg; Landskrona har en god och rymlig naturlig hamn, skyddad för alla vindar; Malmö hamn är en av de förnämsta samt den största konstgjorda i norra Europa.

d. Fästningsverk och slott. Hälsingborg har av den av Karl XI raserade fästningen kvar det präktiga tornet Kärnan, som fordom stod mittpå fästningsområdet och från vars tak man har en härlig utsikt över Skåne, Sundet och Danmark; i Landskrona märkes den vackra vallomgivna fästningen Citadellet eller Slottet (från 1500-talet, nu använt som fängelse) och i Malmö Malmöhus slott (numera centralfängelse), som givit länet dess namn. Slottet var fordom en stark fästning, anlagd på 1400-talet.

e. Älderdomliga kyrkor. Hälsingborgs Vårfrukyrka är från 1200-talet, Lunds domkyrka, södra Sveriges förnämsta byggnadsverk, anses vara grundlagd i slutet av 1000-talet, men färdig blev den först mot slutet av 1100-talet. Petrikyrkan i Malmö från 1300-talet är uppförd i ren spetsbågestil och är näst Lunds domkyrka den största i södra Sverige.

KAPP. LIV. LV.

HOS HOLGER NILSSONS. AVSKED FRÅN VILDGÄSSEN.

I de två sista kapitlen i boken når nu äventyret sin upplösning. Vi få veta de bägge rymlingarnas, Nils Holgerssons och Mårten gåskarls, känslor vid återkomsten till hemmet och erfara vilka öden som drabbat de övergivna föräldrarna under pojkens frånvaro. Också den präktiga Åsa gåsapiga och hennes räddade far få vi återse.

Sedan nu läsaren genom den underbara resan lärt känna vilka ädla och hederliga varelser de resande fåglarna äro, blir han säkert stämd till förstående, när mor

Akka i avskedets stund riktar sin gripande vädjan till människorna om hänsyn för och medkänsla med »de fattiga djuren» (s. 688).

Pojken, som har farit så vida omkring i landet och måst reda sig på egen hand i mången kritisk belägenhet, har därigenom blivit uppryckt, vaken och tilltagsen. Han kommer nu igen »lätt och vig, rask i talet», med käck hållning och sådan, att den »blev glad, som såg honom». Segrande har han gått igenom alla frestelser att bli vänsvikare, ärekär är han, vill inte anses ha lockat från det fattiga hemmet den dyrbara gåskarlen. Intresse och kärlek för föräldrarna ha spirat upp inom honom, och för den trogne vännen och hjälparen, den store vite, är han färdig att utan tvekan våga vad som helst.

Äkta Lagerlöfskt berättad är pojken-tomtens plötsliga förvandling till »människa igen». Förf. har inte gjort hans äventyr till en dröm, och just därför når hon i slutkapitlet en så underbar stämning. Läsaren befinner sig helt och hållet »under förtrollningen» och säger sig själv, att just sådant måste det vemodiga avskedet i den bleka morgongryningen ha varit.

FÖRTECKNING

över de *kapitel*, vari återfinnes förklaring till följande, på *flera* ställen i läseboken förekommande, ord.

	Kap.		Kap.
Ala, alfågel	10	hult	3
altan	8	hytta	22
andrake	16	härad	1
		högfjäll	46
Balkong	6		
bergslag	27	Klövervallar	1
bergsmän	27	kolning	24
binge	4	kringbyggda gårdar	3, 12
björnbär	1	kungsgård	6
boskogs	1	kärr	22
borg	3	kätte	22
boss	2		
		Loft	17
Eka, ekstock	33	loge	4
		lom	11
Fartyg (flera slag)	9	lövängar	3, 14
finnar	47, 48		
fjäll	29, 46	Moras	22
fjällämmel	38	mosse	6, 17
fjällräv	43	myr	22
fjärd	8		
flygsand	3, 14	Nate	19
fåbodvall	40	nationalpark	46
färja	29	naturskydd	46
Garn	39, 51	Otyg	1
grågäss	11		
		Park	3
Hage	16		
hed	15	Ripa	38

	Kap.		Kap.
Schakt	30	Tjärn	48
skär	8	toft	19
slott	3	tomte	1
socken	1	torp	23
stenhuggeri	7, 51	troll	1
statare	3	träde	1
svan	11, 19, 33	trädgård	3
svedja	22, 48	Vildgäss	2, 43

Förkortningar.

Förf.	= Selma Lagerlöf.
N. F.	= Nordisk Familjebok.
N. H—n	= <i>boken</i> om Nils Holgersson, <i>icke</i> bokens hjälte.
S A O B	= Svenska akademimens ordbok.
S A O L	= » » ordlista.
»Svenskarna»	= Svenskarna och deras hövdingar.
Sv. T. F.	= Svenska Turistföreningen.
Sv. T. F. Å.	= Svenska Turistföreningens årsskrift.
Sv. V.	= Svensk Vers, utgiven av Alfred Dalin.

Förnämsta källor.

- Ahlenius & Kempe* m. fl., Sverige.
Brehm, A. E., Djurens liv.
Guinchard, J., Sveriges land och folk.
Kolthoff, G., Djurens liv.
Kolthoff, G. och *Jägerskiöld, L.*, Nordens fåglar.
Lindman, C. A. M., Bilder ur nordens flora.
 Nordisk Familjebok.
 Svenska Turistföreningens resehandböcker.

34
with

